

Ediční řada Varia

HORIZONTY KOGNITIVNĚ- -KULTURNÍ LINGVISTIKY

Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích

Irena Vaňková, Veronika Vodrážková,

Radka Zbořilová (eds.)

Kniha vznikla díky podpoře Programu rozvoje vědních oblastí Univerzity Karlovy, č. P10 Lingvistika, podprogram Jazyky v komunikaci neslyšících: český znakový jazyk a čeština

Recenzovaly
doc. PhDr. Iva Nebeská, CSc.
PhDr. Jasňa Pacovská, CSc.

Editors © Irena Vaňková, Veronika Vodrážková, Radka Zbořilová, 2017
© Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2017

Všechna práva vyhrazena

ISBN 978-80-7308-XXX-X (print)
ISBN 978-80-7308-XXX-X (online : pdf)

Obsah

Kognitivně-kulturní lingvistika. Schémata a stereotypy. Mluvené a znakové jazyky (Namísto úvodu)	7
Irena Vaňková	

I. Tělesnost v prostoru – představová schémata a lidské prožívání

Schéma CESTA v české somatické frazeologii	19
Veronika Vodrážková	
Schéma CESTA v českém znakovém jazyce	28
Anna Moudrá	
Schéma NÁDOBA v českém znakovém jazyce	46
Karla Pokorná	
Kinegramy – (ne)verbální komunikace v české somatické frazeologii	57
Barbora Bendíková	
Emoce v české somatické frazeologii	65
Radka Zbořilová	
Hněv v českém znakovém jazyce	72
Barbora Gardelková – Irena Vaňková	
Japonský mentální prostor KOKORO a jeho obraz v poezii	98
Tereza Nakaya	
Bible za hranicemi psaného textu (Kognitivní perspektiva)	110
Romana Petráňová	
Bůh je nahoře, protože je dobrý	116
Lucie Sedláčková Půlpánová	

II. Stereotypy, kterými žijeme

Jinakost obrazů světa, jinakost stereotypů. Obraz domova v češtině a českém znakovém jazyce Irena Vaňková – Alena Macurová – Naďa Hynková Dingová	131
Opozice ČLOVĚK – ZVÍŘE v češtině Lucie Šťastná	156
Zvířata ve znakových jazycích 19. století Lenka Okrouhlíková	165
Kam čert nemůže, nastrčí bábu. Stará žena v tradičním obrazu světa Anna Christou	198
Zkoumání etnických stereotypů v českém znakovém jazyce Lucie Břinková	209
Jazykový obraz Čecha u francouzských studentů Zuzana Wildová	248
Stereotypy měst: česká toponyma v perspektivě kognitivní etnolingvistiky Jakub Marek	258
O autorech	269
Ediční poznámka	273
Tabulka tvarů ruky českého znakového jazyka	274
Seznam zkratk	278
Jmenný rejstřík	279
Summary	283

Kognitivně-kulturní lingvistika. Schémata a stereotypy. Mluvené a znakové jazyky (Namísto úvodu)

„Jazyk je věčně se opakující práce ducha,“ píše Wilhelm von Humboldt (jehož dílo je dnes v souladu se s rostoucím zájmem o kulturní aspekty jazyka znovu a nově inspirativně vykládáno),¹ „usilující vyjádřit pomocí artikulovaných zvuků myšlenku.“² V éře jeho působení (1767–1835) mu sice ještě nepřišlo na um zohlednit, že artikulace myšlenky a „práce ducha“ s ní spojená nemusí být nutně vázána na zvukové prostředky, je však pravděpodobné, že později, v době rozvíjejících se a rozvinutých znakových jazyků jako komunikačních kódů (a konceptualizačních mechanismů) neslyšících, by své náhledy s porozuměním rozšířil i za rámec zvukovosti.³

Tam, kde mluví Humboldt v souvislosti s jazykem o duchu či duši (třeba o práci lidského ducha či o duši národa, již podle něj jazyk představuje), je v moderních lingvistických pracích řeč o kognitivě a kultuře. Ze vztahu jazyka ke kognici a kultuře vycházejí jazykovědné směry charakterizované jako kognitivní lingvistika, kulturní lingvistika, lingvistika antropologická či etnolingvistika (k podrobnějším výkladům těchto označení srov. např. Anusiewicz, 1995), v případě nám nejbližšího směru pak kognitivní etnolingvistika (srov. Bartmiński 2009, 2016). Kognice a kultura (omezíme-li se pouze na tyto pojmy) se spolu dnes setkávají v názvech četných lingvistických prací (srov. Wierzbicka, 1999; Głaz – Danaher – Łozowski, eds., 2013 aj.); vzájemný vztah jazyka a kultury, jazyka a kognice – a jazyka, kultury a kognice – se vymezuje různě (Sharifian, 2011; Sharifian, ed., 2015)

- 1 Srov. Trabandt, 2000; Underhill, 2009 aj. Se zřetelem k dalším výkladům srov. zejm. myšlenku propojující kontext Humboldtova díla a dnešních pohledů na jazyk v kognitivně-kulturním paradigmatu, vyjádřenou jako *Cognition as Weltansichten*; jde o název jedné subkapitoly z inspirativní studie J. Trabanta (Trabandt, cit. op.). Ten také zdůrazňuje Humboldtovo pojetí jazyka jako „formativního orgánu myšlení“.
- 2 Do češtiny nebylo Humboldtovo dílo dodnes přeloženo, využít můžeme pouze slovenský překlad jeho stěžejní knihy od Slavomíra Ondrejoviče (Humboldt, 2000).
- 3 Prof. Jörgenu Trabantovi vděčíme za laskavé poskytnutí konzultace a vyhledání pasáží z Humboldtova díla svědčících o tom, že by se tento klasik uvedenému rozšíření pohledu nebránil: jazyk totiž podle něho (a odvolává se přitom právě na osoby neslyšící) „spočívá v lidské duši“, a pokud ho člověk nemůže znějnout obvyklým způsobem (tj. klasicky chápánými mluvidly), najde si jiný způsob vyjádření myšlenek (Humboldt, 1997, s. 78).

a různě se také mluví o vztahu kognitivního a kulturního aspektu při zkoumání jazyka, srov. např. Bartmiński, 2009, 2016; Anusiewicz, 1995; Janda, 2007, aj., v českém kontextu např. Vaňková 1999, 2007, 2010), málokdo by však pochyboval o tom, že tyto aspekty spolu úzce souvisí.

Má se zato, že s Humboldtovým pojmem *Weltansicht* (podobně jako s Whorfovým a Sapirovým pojmem *view of the world*)⁴ je souvztažný pojem *jazykový obraz světa*, který si získal popularitu především ve slovanském světě (zejm. díky tzv. lublinské škole, srov. Bartmiński, 2009, 2015), ale i za jeho hranicemi (srov. např. Głaz – Danaher – Łozowski, eds., 2013). Je jasné, že při zkoumání jazykového obrazu světa je třeba vzít v úvahu oba aspekty, kognitivní i kulturní, jde totiž o dvě strany jedné mince. „Předpokládá“ schémata se v určitém kulturním prostředí přetavují do specifických metafor a metonymií; univerzální lidská schopnost konceptualizace a kategorizace se napojuje na konkrétní, zkušenostně nejbližší realitu a tradici daného společenství, a odtud vycházejí více či méně kulturně specifické scénáře a pojmy, resp. stereotypy, které se nejzřetelněji projevují ve významových strukturách jazyka.⁵

Již bylo naznačeno, že jsou pro nás důležité nejen jazyky „prototypové“, tj. takové, které nám přijdou na mysl jako první: ty, jež se realizují buď mluvením (jakožto aktivitou mluvidel, resp. úst, hlasivek apod.), anebo psaním. Vedle nich nás z mnoha důvodů zajímají i jazyky znakové, jimiž se dorozumívají neslyšící. Ty se vyznačují jiným způsobem existence: vznikají (především) prostřednictvím tvarů, pohybů a pozic rukou, obličejových svalů, hlavy a horních částí trupu (mnohem širě viz Macurová, 2016, aj., a též dále v některých z následujících kapitol) a psanou podobu nemají. Tradičně se pak o jazycích znakových mluví v protikladu k jazykům mluveným (*sign languages* – *spoken languages*). Snad by bylo namístě hovořit přesněji o jazycích mluveně-psaných (v souvislosti s naším zkoumáním totiž psanost – a na ni vázaný arzenál textů uchovaný v paměti společenství – není vůbec faktorem zanedbatelným), volíme však dle úzu tradiční terminologii.

4 K historii zkoumání vztahu jazyka a kultury (včetně poloh kognitivních a antropologických) podrobně srov. Anusiewicz 1995, k české reflexi polského kontextu v tomto ohledu srov. Vaňková 1999. Niebrzegowska-Bartmińska (2016) hovoří ve vztahu k rekonstrukci jazykového obrazu světa v intencích lublinské školy o „kulturologicko-antropologickém a kognitivistickém směru bádání“.

5 Sharifian v tomto směru mluví o kulturních konceptualizacích (Sharifian, 2011). V jeho pojetí jde o obecnější pojem, než jsou konceptualizace jazykové. Charakterizuje je jako společné, koordinované konceptualizace, které se postupně rozvíjejí mezi členy určité kulturní skupiny a které se mohou konkretizovat v různých kulturních artefaktech, jako je malba, rituály či narativy. Konceptualizace je přitom střechový termín poukazující k fundamentálním kognitivním procesům, jako je schematizace a kategorizace, metafora aj. (srov. Sharifian, 2011, s. 8n.). Jazyk má ovšem v kulturní kognici (sic!) ústřední postavení, jde o „kolektivní paměťovou banku“ kulturních konceptualizací (tamtéž, s. 44).

Kolektivní monografie věnovaná uplatnění představových schémat a stereotypů v perspektivě kognitivně a kulturně založené lingvistiky je společným projektem učitelů, doktorandů, studentů a absolventů bohemistických oborů a oboru Čeština v komunikaci neslyšících na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.⁶ Jejím cílem je jednak prezentovat teoreticko-metodologické otázky po možných společných východiscích kognitivně-kulturního zkoumání jazyků mluvených a znakových, jednak v konkrétnosti poukázat k realizaci některých schémat a stereotypů v obrazech světa, které jsou zkoumanými jazyky reprezentovány. Ve sledu kapitol jsme se pokusili ukázat alespoň část společné práce skupiny starších, mladších i velmi mladých kolegů: jde o výzkumy vzájemně sdílené a společně diskutované, často paralelně vedené, týkající se především češtiny a českého znakového jazyka.

Kniha je rozdělena do dvou částí: jedna se věnuje představovým schémátům a tělesnosti v jazyce, zejména se zřetelem ke conceptualizaci lidských prožitků od emocionality až po duchovnost, druhá je zaměřena na jazykové stereotypy v širokém smyslu slova (stereotyp domova, stereotypy zvířat, etnické a genderové stereotypy, stereotypy spojené s městy).

I. Tělesnost v prostoru – představová schémata a lidské prožívání

Představová, resp. pojmová schémata (*image schemas, conceptual schemas*, srov. Johnson, 1986; Hampe, ed., 2008, aj.) jsou základem lidského myšlení i jazyka. O tom, jak se do těchto schémat (CESTA, NÁDOBA, NAHOŘE-DOLE aj.) promítá naše tělesná zkušenost, o metaforách, které z nich vyrůstají, a o jejich jazykových realizacích toho již bylo v kognitivní lingvistice napsáno mnoho. Neplatí to však (nebo to platí jen omezeně) se zřetelem k češtině, a ještě méně ve vztahu k českému znakovému jazyku.

Autoři se soustřeďují dílem na jazyky mluvené (kromě češtiny je to ve snaze po komparaci také japonština), dílem na český znakový jazyk. Zřetelně se tak může projevit univerzálnost obecných principů kognitivně-kulturní lingvistiky, a zároveň specifická ve způsobu, jak se tyto principy konkrétně uplatňují v jazycích realizujících se v modu audio-orálním (a skripturálním), a těch, jež jsou vázány na vizuálně-motorický způsob realizace a nemají psanou podobu.⁷ Ve znakových jazycích je navíc umožněno spatřit – díky jejich silné vizuální ikončnosti – schémata i metafory

6 Výjimkami jsou dvě spřátelené doktorandky z jiných pracovišť Tereza Nakaya a Zuzana Wildová – srov. zde část O autorech.

7 K tomu srov. podnětné úvahy o rozdílech mezi společnostmi s kulturou primárně orální, či naopak skripturní a o vlivu negramotnosti / gramotnosti na povahu kognice (např. paměti) v aspektu individuálním i sociokulturním (Ong, 2006).

mnohem plastičtější; patrnější než v jazycích mluvených je tu také vázanost kognitivity (a jazyka) na tělesnost. S výzkumem schémat a metafor (zejména v případě znakových jazyků) je ovšem spojena řada metodologických otázek. Mnohé z nich souvisí i se „somatickou“ lexikální zásobou (a tím myslíme i lexikon znakového jazyka), neboť právě jejím prostřednictvím se tyto pojmové struktury realizují.

Veronika Vodrážková předestírá v 1. kapitole **Schéma CESTA v české somatické frazeologii** návrh vlastní metody k identifikaci konceptuálních metafor vycházejících ze schématu CESTA. Základem metody je evidence přítomnosti či nepřítomnosti pohybové sémantiky u jednotlivých komponentů frazému i u frazému jako celku (autorka se při jejím vymezování totiž soustřeďuje na české somatické frazémy). **Anna Moudrá** se v 2. kapitole **Schéma CESTA v českém znakovém jazyce** zabývá podobnou otázkou, totiž jak lze identifikovat a popsat způsob fungování pojmových schémat ve znakových jazycích, resp. v českém znakovém jazyce. Koncentruje se opět na schéma CESTA a představuje základní významové oblasti, v nichž se toto schéma v podobě metafor uplatňuje (KOMUNIKACE JE CESTA, LÁSKA JE CESTA aj.). Popisuje fonologickou strukturu příslušných znaků a ukazuje její obligatorní parametry. Cílem **Karly Pokorné** v navazující 3. kapitole **Schéma NÁDOBA v českém znakovém jazyce** je podat vstupní informace o fungování dalšího představového schématu. Vyládá zde především souvislost schématu NÁDOBA s prostorovou orientací k tělu – od těla a také způsob, jak se toto schéma v perspektivě českých neslyšících podílí na konceptualizaci abstraktních pojmů, mj. i ve vztahu k pozitivním či negativním hodnotám.

Barbora Bendíková se ve 4. kapitole **Kinegramy – (ne)verbální komunikace v české somatické frazeologii** věnuje tělesnosti v jazyce v poněkud jiné, konkrétnější poloze. Představuje zvláštní skupinu frazémů, vymezovanou Haraldem Burgerem jako kinegramy, v nichž je jazykově kódován konvencionalizovaný neverbální komunikát (*pokrčit rameny, složit ruce do klína*). S východiskem v české frazeologii stanovuje sémantické a syntaktické rysy prototypického kinegramu a navrhuje též možnou klasifikaci těchto frazémů. V 5. kapitole navazuje **Radka Zbořilová** příbuzným pojednáním **Emoce v české somatické frazeologii**, kde představuje výsledky výzkumu zaměřeného na „somatickou“ konceptualizaci emocí. Emocionální frazémy jsou kategorizovány na základě své sémantiky i formy. S využitím kognitivnělingvistických teorií (představová schémata, teorie příběhu, antropocentrismus / bodycentrismus) jsou pak naznačeny tendence v konceptualizaci emocí v češtině i způsoby, jak se vybrané somatismy profilují v českém „emocionálním obrazu světa“. V 6. kapitole se **Barbora Gardelková a Irena Vaňková** připojují s pohledem na obraz emocí (resp. pouze jedné z emocí) v českém znakovém jazyce. Jako jádro kapitoly **Hněv v českém znakovém**

jazyce je předložen a komentován soubor metaforických a metonymických konceptualizací hněvu, vytvořený na základě znaků získaných a popsaných ve výzkumu realizovaném mezi českými neslyšícími. K emocionalitě, a zároveň i ke kognitivitě a duchovnosti se vztahuje 7. kapitola **Terezy Nakaya Japonský mentální prostor kokoro a jeho obraz v poezii**. *Kokoro* je totiž v japonštině tzv. kulturně klíčovým slovem, vztahujícím se k široce vymezenému mentálnímu prostoru, který zahrnuje natolik různé aspekty prožívání a myšlení, že to v češtině (ani v jiných jazycích) v rámci jediného pojmu nemá obdobu.

Dvě poslední kapitoly se týkají mentálního prostoru spirituality, přesněji řečeno biblických textů a jejich překladu do českého znakového jazyka. Zajímavě se zde totiž uplatňují kognitivní mechanismy vázané na tělesnost a prostorovost ve vztahu k ikonickému a příp. zároveň i metaforickému mapování, jak je to pro znakové jazyky příznačné. V 8. kapitole ukazuje **Romana Petrářová** pod názvem **Bible za hranicemi psaného textu** některé případy, kdy překlad musí být mnohem explicitnější než biblický originál (a než překlady do jazyků mluvených). Ve znakových jazycích je totiž nutné některé vlastnosti prostoru a objektů vyjádřit (v souladu s požadavkem na ikoničnost takového sdělení) daleko konkrétněji a informačně nasyceněji. To klade vysoké nároky na překladatelovu znalost reálií, např. přesnou podobu prostoru biblické krajiny. **Lucie Sedláčková Půlpánová** se v 9. kapitole s titulem **Bůh je nahoře, protože je dobrý** v této souvislosti soustřeďuje na uplatnění orientační metaforu vázané na opozici NAHOŘE – DOLE (v biblickém kontextu silně exponované) včetně hodnotových aspektů, s nimiž je toto metaforické mapování spojeno. Výklad je ilustrován příklady nově vytvořených znaků pro překlad biblických pojmů vztahujících se ke komunikaci člověka s Bohem, k božímu království apod., u nichž je zmíněná metafora využita.

II. Stereotypy, kterými žijeme

Ve druhé části se kniha věnuje – opět na materiálu češtiny a českého znakového jazyka – stereotypům, chápáným v duchu kognitivní etnolingvistiky Jerzyho Bartmińskiego jako fragmenty jazykového obrazu světa, jako schematické, idealizované obrazy daných skutečností (věcí, lidí apod.) zformované v jistém sociokulturním rámci,⁸ které v sobě integrují zkušenost ur-

8 „Z velkého kvetoucího a bzučícího zmatku vnějšího světa si vybíráme, co už pro nás naše kultura definovala, a máme sklon vnímat vybrané ve formě stereotypu vytvořeného pro nás naší kulturou,“ píše sociolog Lippmann už takřka před stoletím (Lippmann, 2015, s. 74). Bartmiński včleňuje (inspirován např. Putnamem aj.) pojem stereotypu do rámce lingvistického zkoumání. Na otázku, zda se „můžeme osvobodit od stereotypů,“ odpovídá jednoznačně záporně: nebylo by to žádoucí, a není to ani možné, neboť „formování skutečnosti

čitého společenství a jež lze rekonstruovat na základě jazyka a textů v něm vytvořených či aktuálně vytvářených.

Tento celek otevírá 10. kapitola **Ireny Vaňkové, Aleny Macurové a Nadi Hynkové Dingové Jinakost obrazů světa, jinakost stereotypů. Obraz domova v češtině a českém znakovém jazyce**, v níž se pokládají obecnější otázky po možnostech aplikovat metodologii výzkumu stereotypů vytvořenou Jerzym Bartmińským na znakové jazyky: i tam jsou totiž stereotypy nepochybně ukotveny, třebaže se projevují jinak. Výzkumné metody je tak třeba adaptovat, ať už se zřetelem k tomu, že znakové jazyky jsou založeny vizuálně-motoricky, či k tomu, že nemají psanou podobu. V sondě do obrazu světa českých neslyšících je tato problematika demonstrována na výzkumu pojmu **DOMOV**. Metodu uplatněnou při studiu českého stereotypu domova (zkoumaného již dříve v rámci mezinárodního srovnávacího výzkumu téměř ve dvou desítkách jazyků) se autorky pokusily využít v souladu s povahou českého znakového jazyka (hledání motivace znaků z dané sémantické oblasti, rozhovory s neslyšícími) a poskytly tak možnost k prvnímu nahlédnutí do oblasti shod a rozdílů ve stereotypizaci domova v pojetí slyšících a neslyšících Čechů.

Pod názvem **Opozice ČLOVĚK – ZVÍŘE v češtině** tematizuje **Lucie Šťastná** v 11. kapitole svět zvířat; opozici ČLOVĚK – ZVÍŘE zkoumá z hlediska způsobu, jak jsou (člověkem) konstruovány stereotypy spojené se zvířaty a současně jak jsou stereotypizované vlastnosti zvířat vztaženy k jevům z lidského světa. Na základě české slovní zásoby (s důrazem na frazeologii) je také charakterizován pojmový model (resp. rámec) kategorie ZVÍŘE, utvářený (s odvoláním na Annu Wierzbickou) čtyřmi doménami. V závěru je předestřena kognitivní definice zvířete. Souvztažné je pak téma následující 12. kapitoly **Zvířata ve znakových jazycích 19. století**. Cílem výzkumu **Lenky Okrouhlíkové** bylo – také s využitím teorie domén – nalezení těch stereotypových charakteristik zvířat, které se staly základem znaků vznikajících v prvních evropských internátních školách pro neslyšící. Jde o znaky ikonické, motivované zobrazovanou skutečností, zejm. vzhledem zvířete (resp. jedním jeho typickým rysem, jako jsou uši, fousy či zobák), ale např. i charakteristickým způsobem jeho pohybu (plazení, létání) či široce vzato tím, jak je zvíře zapojeno do lidského světa (přivolávání psa, jízda na koni).

v podobě společných poznávacích modelů, resp. určitých hodnotících a popisných schémat, tkví v samé podstatě jazyka a je fixováno v základech jazykového obrazu světa“ (Bartmiński, 2016, s. 77). Lingvistický přístup ke stereotypu se ovšemže liší od negativního pojetí stereotypu, jaké známe z mimoodborného diskursu (srov. též např. kontext politické korektnosti nebo oblast umění, kde jsou stereotypy chápány jako nežádoucí a hodné vymýcení): stereotyp totiž souvisí s individuálními i společenskými kategorizačními mechanismy a plní významné funkce psychologické a sociokulturní.

Další pojednání jsou věnována stereotypům vztažených k lidským bytostem. Ve 13. kapitole s názvem **Kam čert nemůže, nastrčí bábu. Stará žena v tradičním obrazu světa** se **Anna Christou** věnuje jedné poloze obrazu ženy, tj. stereotypu vycházejícímu z ženina věku. Se starou ženou jsou (ve srovnání s ženou-dívkou či ženou-matkou) spojeny především negativní konotace, odvozené od proměny ženského těla ve stáří a od ztráty schopnosti rodit děti. Stará žena se ve folklorních textech i frazeologii často vyskytuje společně s čertem, vystupuje jako čarodějnice či osoba škodící pomluvami. Vedle toho však v češtině existuje i pozitivní stereotyp staré ženy jako osoby moudré, zkušené a pomáhající.

Ve 14. kapitole **Zkoumání etnických stereotypů v českém znakovém jazyce** nastoluje **Lucie Břínková** obecnější otázky po povaze etnických stereotypů a možnostech jejich zkoumání ve znakovém jazyce, zejména však představuje výzkum zaměřený na deset etnických stereotypů, jejichž silnější či slabší ukotvenost v českém znakovém jazyce dokládá a interpretuje na základě takřka sedmi desítek příslušných znaků. Nejsilnější stereotypy jsou podle výzkumu spojeny s Němcem, Američanem, Vietnamcem a Romem. **Zuzana Wildová** se v 15. kapitole věnuje rovněž jednomu etnickému stereotypu – ukazuje, řečeno titulem příspěvku, **Jazykový obraz Čecha u francouzských studentů**. Představuje výsledky dotazníkového šetření provedeného mezi univerzitními studenty ve francouzském Perpignanu. S východiskem v kognitivně- a kulturnělingvistické literatuře interpretuje konotace utvářející stereotyp Čecha (s odvoláním na pojmy ČECH, ČESKÝ a ČESKÁ REPUBLIKA).

V poslední, 16. kapitole, nazvané **Stereotypy měst: česká toponyma v perspektivě kognitivní etnolingvistiky**, představuje **Jakub Marek** možnosti zkoumání stereotypů spojených s městy. Onymický materiál (názvy měst) tak analyzuje v dosud nezvyklé perspektivě, tj. z hlediska kognitivně a kulturně orientované lingvistiky. Na příkladu identifikace konotací tvořících stereotypy tří českých měst (Pelhřimov, Jihlava a Pacov) ukazuje výzkumnou metodu spojenou s textovými exponenty, které mohou hledané konotace potvrdit a zároveň posílit jejich sdílenost.

Společným cílem autorů této knihy bylo poukázat k různým podobám schematicnosti a stereotypovosti v myšlení a jazyce. To ovšem nelze jinak než se zaměřením na konkrétní jazyky a s nimi spojená kulturní společenství. V našem případě to byla především čeština (a česká kultura) a vedle ní český znakový jazyk – jakožto dorozumívací, konceptualizační, kulturotvorný a kulturněprostorový prostředek českých Neslyšících.

Řada otázek, které ve svých výzkumech pokládáme, zůstává zatím bez jasnějších odpovědí, mnohá témata se teprve otevírají a čekají na další výzkumy i společné debaty, které je budou provázet. Naším přáním je, aby si

naše kniha našla čtenáře (a třeba nejen z řad lingvistů); aby je alespoň v něčem inspirovala, aby se stala podnětem k diskusi či přemýšlení, nabídkou vstoupit do dialogu.

Irena Vařková

Literatura

- Anusiewicz, J. (1995): *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Bartmiński, J. (2009): *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London: Equinox.
- Bartmiński, Jerzy (2016): *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Hampe, B. (ed). (2008): *From Perception to Meaning. Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Gład, A. – Danaher, D. S. – Łozowski, P. (eds.) (2013): *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. London: Versita.
- Humboldt, W. von (2000): *O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu*. Bratislava: Veda.
- Humboldt, W. von (1997): *Essays on Language*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien: Peter Lang.
- Janda, L. (2007): *From Cognitive Linguistics to Cultural Linguistics. Slovo a smysl – Word & Sense*, 6, 8, s. 48–68.
- Johnson, M. (1997): *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago – London: The University Chicago Press.
- Lippmann, W. (2015): *Veřejné mínění*. Praha: Portál.
- Macurová, A. (2016): *Komunikace neslyšících a znakový jazyk*. In: *Komunikace v textu a s textem*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 349–421.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2016): *Stereotypy i cennosti v jazykové kartíně mira*. In: *Tekst v jazyce, řeči, kultuře*. Minsk: Belorusskij gosudarstvennyj universitet, Filologičeskij fakultet, s. 215–233.
- Ong, W. (2006): *Technologizace slova*. Praha: Karolinum.
- Sharifian, F. (2011): *Cultural Conceptualization and Language. Theoretical Framework and Application*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Sharifian, F. (ed.) (2015): *The Routledge Handbook of Language and Culture*. London – New York: Routledge.
- Trabant, J. (2000): *How relativistic are Humboldt's "Weltansichten"?* In: M. Pütz – M. Verspoor (eds.), *Explorations in Linguistic Relativity*, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 25–44.

- Underhill, J. (2009): *Humboldt, Worldview and Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Vaňková, I. (1999): Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*, 60, s. 214–224.
- Vaňková, I. (2007): *Nádoba plná řeči. Mateřský jazyk a přirozený svět*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, I. (2010): Úvodem: na cestě ke kognitivní (etno)lingvistice. Editorial k monotematickému číslu časopisu s názvem Perspektivy kognitivní (etno)lingvistiky. *Slovo a slovesnost*, 71, 4, s. 245–249.
- Wierzbicka, A. (1992): *Semantics, Culture, and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. New York – Oxford: Oxford University Press.

Poděkování

Na tomto místě chceme upřímně poděkovat oběma recenzentkám, doc. PhDr. Ivě Nebeské, CSc., a PhDr. Jasně Pacovské, CSc., za trpělivé pročtení rukopisu a řadu velmi konkrétních, užitečných a podstatných postřehů a poznámek k rukopisu.

Za obětavou pomoc lektorskou i redakční si zaslouží díky prof. PhDr. Alena Macurová, CSc.

Poděkování patří také všem anonymním, v knize nejmenovaným spolupracovníkům, kteří se na vzniku publikace podíleli, zvl. autorům fotografií, obrázků a také figurantům, díky nimž bylo možno čtenářům přiblížit charakteristiky českého znakového jazyka.

I. Tělesnost v prostoru – představová schémata a lidské prožívání

Schéma CESTA v české somatické frazeologii

Veronika Vodrážková

1. Motivace výzkumu

Raymond W. Gibbs pojmenoval jeden ze svých článků *Proč by se kognitivní lingvisté měli více zabývat empirickými metodami* (2013) a poukazuje v něm na fakt, že kognitivně orientované výzkumy jsou často založeny na introspekci a individuální intuici badatele. Gibbs neapeluje na kognitivní lingvisty, aby se přeorientovali na experimentální psychologii, informatiku či neurovědu (s. 144), doporučuje však omezit subjektivitu a rozpracovat metodologii oboru tak, aby užívané metody byly reliabilní a replikovatelné (s. 133). Jako příklad oblasti, v níž by tato inovace byla žádoucí, uvádí Gibbs jednu ze stěžejních problematik kognitivní lingvistiky – oblast metafor: „Nemáme například žádný soubor reliabilních, replikovatelných metod, které by mohly být využity k identifikaci metaforických slov [...]“ (tamtéž, s. 132).

V českém kognitivně orientovaném lingvistickém prostředí je potřeba jednotné a přesnější metodologie pocítována už delší čas, a to nejen (a) na rovině jazykové, tedy v procesu identifikace metaforických vyjádření, ale také (b) na rovině mentální, pojmové, tj. v procesu stanovování dané konceptuální metafory;¹ její cílové a zdrojové oblasti (resp. uplatněného představového schématu). Jednotnost a přesnost je žádoucí také (c) v oblasti metajazykové – v pojmenovávání konkrétní konceptuální metafory apod. (srov. např. rozdílné zápisy metafor pro totéž metaforické vyjádření roky běží: ČAS JE BYTOST VERSUS ČAS JE POHYBUJÍCÍ SE TVOR; nebo např. VULGARISMUS JE HMYZ, VULGARISMUS JE ŽIVÝ ORGANISMUS A VULGARISMUS JE ŽIVOČICH pro vyjádření v novinách se to hemží vulgarismy).

Ani v jedné z daných tří oblastí by však násilná unifikace nebyla zcela možná, neboť mnohá specifika s sebou přináší často přímo sám zkoumaný jazykový materiál. Je ale nepochybně důležité snažit se o „desubjektivizaci“ výzkumu.

1 Teorie konceptuálních metafor má své kořeny v publikaci G. Lakoffa a M. Johnsona *Metafor, kterými žijeme* (1980/2014).

Následující kapitola je věnována první ze tří rovin, tedy otázce identifikace metaforických vyjádření. Na pozadí konkrétního výzkumu české frazeologie je testována jedna z možných metod, jak identifikovat metaforická vyjádření týkající se představového schématu CESTA.

2. Související přístupy

Jednou z mála metod, které se pokoušejí o omezení badatelské intuice při identifikování metafor, je metoda MIP (*metaphor identification process*), vyvinutá skupinou různě odborně zaměřených vědců (Pragglejazz, 2007; rozpracováno G. Steenem a jeho kolegy, 2009). Metaforičnost nebo netaforičnost je detekována u lexikálních jednotek zapojených do kontextu. Princip metody spočívá v několika základních krocích (srov. např. Wittink 2011, s. 6). (1) Nejprve je nutné přečíst celý text a porozumět jeho celkovému smyslu. (2) Druhý krok je zaměřen na delimitaci jednotlivých lexikálních jednotek. (3) Následně je stanoven význam každé lexikální jednotky v daném kontextu. (4) Tento význam je pak porovnán s primárním významem lexikální jednotky jako takové, tj. významem, který bývá tím původnějším, konkrétnějším, vnímatelným smysly, vztahením k lidské tělesnosti apod. (5) Pokud takový význam existuje a neshoduje se s významem kontextovým, je dané užití lexikální jednotky vyhodnoceno jako metaforické.

3. Představové schéma CESTA v české somatické frazeologii

3.1 Impulz výzkumu, výzkumný záměr a jeho materiálová základna

Výše zmiňovaná potřeba reliabilních a replikovatelných metod v kognitivním přístupu k jazyku pro nás byla impulzem k vyvinutí pokusné metody, protometody. Pro její otestování byla vybrána přesně vymezená skupina jazykových dat. Vzhledem k tomu, že pozornost našich dřívějších bádání (Čurdová, 2015a; Vaňková – Čurdová, 2014; Vaňková, 2012) byla obrácena k somatismům, tj. názvům částí lidského těla, byly pro otestování metody zvoleny somatické frazémy. Excerptována byla data z české části slovníku somatické frazeologie od Evy Mrhačové a Renáty Ponczové (2004). Excerptce byla prováděna v souřadnicích hlavního, zastřešujícího výzkumu, který je věnován představovému schématu CESTA v češtině (Čurdová, 2014; Čurdová, 2016).² Princip excerptce spočíval ve výběru těch frazémů, které jsou jazykovou realizací schématu CESTA; přesněji: které jsou jazykovou

2 Pro zjednodušení budeme v následujícím textu užívat pro označení představového schématu pouze zápisu CESTA. Mýšlen je však celkový scénář pohybu, komplexní schéma, které je možné podrobněji zapsat jako POHYB PO CESTĚ PROSTŘEDNICTVÍM NOHOU (srov. Čurdová, 2016).

realizací konceptuálních metafor, jejichž zdrojovou oblastí je schéma CESTA.

Již v této fázi však bylo třeba odpovědět na otázku: (A) Jak je možné takové realizace poznat? Tato otázka je hlavním tázáním našeho dílčího výzkumu. Sekundárně se však budeme ptát také na to, (B) jaké cílové oblasti jsou v české somatické frazeologii prostřednictvím tohoto schématu konceptualizovány.

3.2 Testovaná metoda, její aplikace

Rozdíl mezi navrhovanou protometodou a MIP spočívá zejména ve výzkumném cíli, resp. v jeho specifikaci. MIP je metodou obecné identifikace metaforičnosti slov v diskurzu, protometoda je zaměřena na frazémy a klade si za cíl identifikovat metafory specifické, tj. takové, jejichž zdrojovou oblastí je představové schéma CESTA. Tato specifická metoda samu podmiňuje. V první fázi excerpce nedochází k rozhodování mezi metaforičností a nemetaforičností jednotek, ale k rozhodování, zda daný frazém obsahuje „signály“ pohybu po cestě.³ Excerpovány byly tedy jen ty frazémy, u nichž alespoň jeden z komponentů nese sémantiku pohybu po cestě (prostřednictvím nohou). Tento sémantický rys chápeme v souladu s pojetím představového schématu CESTA (podrobně v našich dřívějších pracích, např. Čurdová, 2016) jako komplexní a dynamický, tj. jako jakýsi scénář pohybu odněkud někam po určité trajektorii a za určitý čas, a to typicky prostřednictvím nohou. Při analýze frazémů tedy v ohnisku pozornosti nestojí jakýkoli pohyb, ale pohyb ve smyslu přemístování.

Konkrétním příkladem excerpovaného frazému může být např. frazém *nevkročit někam ani nohou* zahrnující komponenty⁴ *nevkročit, někam, ani, nohou*. U každého z těchto komponentů se lze ptát, zda obsahují (značeno i) nebo neobsahují (značeno o) sémantický rys pohybu.

- nevkročit* (i) – sloveso pohybu, pohyb je hlavním distinktivním rysem (Daneš – Hlavsa et al., 1981, s. 88; srov. také Filipec – Čermák, 1985, s. 155n.; Filipec, 1961, s. 224–225).⁵
- někam* (o) – zájmeno implikující cíl pohybu, a doplňující tak informaci o směřování pohybu. Není však přímo nositelem sémantického rysu „pohyb“.

3 O signálních slovech také Vodrážková (2016).

4 Po vstupu do frazému komponenty ztrácí svůj původní význam a spojují se v sémantický celek – frazém (Čermák, 2011, s. 226). Ve fázi posuzování „signálů“ pohybovosti zvažujeme ten význam komponentu, který nesl ještě před vstupem do frazému.

5 Kromě sloves pohybu obsahují pohybovou složku také slovesa manipulace (viz Daneš – Hlavsa et al., 1981, s. 120n.).

- ani (o) – pohybová sémantika byla pro přesnost metody zvažovaná u plnovýznamových, resp. základních slovních druhů: substantiv, adjektiv, adverbii a sloves.
- nohou (i) – somatismus pohybu. Výzkum významové struktury nohy/nohou v dřívějších bádáních (Čurdová, 2012) potvrdil, že jedním z hlavních profilů⁶ pojmu je profil funkce, a to funkce pohybovat člověka prostorem.

K určení nepřítomnosti/přítomnosti pohybového sémantického rysu může napomoci i posouzení slovníkového výkladu. Sloveso *vkročit* (z výše uvedené frazémy) je v *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ, 1960–1971) vyloženo synonymy „vstoupit, vejít“. Zaměříme-li se na výklad těchto synonym, nalézáme v témže slovníku výklad *vstoupit* „chůzí, krokem se dostat, zpravidla dovnitř něčeho, do něj. prostoru vůbec; vejít 1“ a *vejít* „chůzí se dostat (do něj. prostoru); vkročit 1, vstoupit“. Heslo *dostat se* je vyloženo „**pohybem**, vlastní činností dospět, proniknout n. odněkud uniknout“. Všimněme si, že mezi distinktivními rysy figuruje také „chůze“ a „krok“, posilující sémantiku pohybu a nesoucí ve svém významu navíc sémantiku nohou.

I v případě komponentu *noha* je možné najít oporu pro pohybovou sémantiku ve slovníkovém výkladu. SSJČ uvádí, že *noha* je „končetina sloužící k **pohybu** (u lidí dolní)“.

Pro ilustraci metody uvedme ještě další příklady analyzovaných frazémů:

<i>kulhat – na – obě – nohy</i>	1 – o – o – 1
<i>neustoupit – ani – o – vlásek</i>	1 – o – o – o (vlásek není pohybový somatismus)
<i>vtloukat – někomu – něco – do – hlavy</i>	o – o – o – o – o (hlava není pohybový somatismus)

3.3 Klasifikace excerpovaných somatických frazémů

První, excerpční fázi analýzy se vytřídily ty frazémy, které obsahují alespoň jeden komponent nesoucí ve svém významu sémantiku pohybu po cestě (tj. komponent s hodnotou 1), tj. frazémy s konkrétním, nemetaforickým

6 V oblasti somatismů se jako stěžejní ukázaly profily: MANIFESTACE (vlastnosti vnímatelné smysly, v případě nohou např. typický tvar), LOKALIZACE (člověk vnímá umístění dané části těla vůči jeho jiným částem, u nohou se jedná o charakteristické umístění dole), FUNKCE (k čemu daná část těla člověku slouží, nohy typicky k pohybování člověka prostorem, např. frazém *máš mladší nohy*, tj. „snáze se pohybuješ“) a GESTO (fungování části těla v sémiotickém chování nebo v samovolných tělesných projevech apod., v případě nohou např. *klepaly se mu nohy*). Podrobněji o teorii profilů a profilování např. Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2007; v českém prostředí o profilování somatismů Čurdová, 2015a; Čurdová, 2015b; Vaňková – Čurdová, 2014; Vaňková – Vitkovskaya, 2014.

významem. Další fáze analýzy byla zaměřena na identifikaci těch frazémů, které se svým celkovým významem nevztahují k reálně vykonanému pohybu, které pouze „neglosují“ některé jeho aspekty, např. rychlost: *jde co noha nohu mine*.

Ilustrujme si tuto fázi analýzy (posouzení celkové sémantiky) na frazémech, které byly zmíněny již výše:

nevkročit někam ani nohou = „vyhýbat se důsledně nějakému místu a nikdy tam ani na okamžik nezajít“⁷ → týká se reálného přemístování, výskytu na určitém místě, který následuje po přesunu, po pohybu;

neustoupit ani o vlásek = „neslevit z nároků, požadavků“ → týká se abstraktního procesu;

kulhat na obě nohy = „nefungovat“ → týká se abstraktního procesu.

Provedené posouzení sémantiky umožňuje vytřídit dva typy frazémů:

Typ I – frazémy týkající se svým významem situace, při níž je reálně prováděn pohyb po cestě, pohyb přemístování (např. *udělat čelem vzad a jít pryč; otočit se na patě a jít pryč; utíká, jako by mu za patama hořelo / hlava hořela / paty namydli; doběhnout někam s jazykem na vestě; chodit s rukama v kapsách; nechodit někomu na oči*);

Typ II – frazémy týkající se svým významem jiné oblasti, určitých (abstraktních) procesů.

Přináležitost k jednomu z těchto dvou typů však není u každého z frazémů stejně jednoznačná a snadná. Např. frazém *o fous / o vlas / o chlup / o prsa něčemu uniknout* je ve slovnících vyložen jako „(s ohledem na velmi blízké nebezpečí, katastrofu, trest ap.) uniknout něčemu, vyváznout z něčeho“ i jako „vyhnout se něčemu velmi těsně“. Ze samotného frazému nemáme možnost poznat, vztahuje-li se k reálně konanému pohybu, či ne. Významnou roli v tomto případě hraje širší kontext, tj. kontext frazému. V korpusu syn2015 nacházíme doklady týkající se abstraktních jevů, např. procesu přijímání do armády: [...] *v době napoleonských válek jen o vlas unikl naverbování do armády; i konkrétního pohybu, úskoku [...] a ještě týž večer jsem přímo před vchodem do domu jen o fous unikl nějakému fiatu*. Je nasnadě, že u takto ambivalentních frazémů zvažujeme při zjišťování cílových oblastí jejich abstraktní polohu, abstraktní význam.

3.4 Cílové oblasti

Právě typ II se díky vztahu k procesům „ne-pohybovým“ stává hlavním předmětem výzkumu konceptuálních metafor se zdrojovou oblastí CESTA.

7 Významy frazémů formulovány především na základě *Slovníku české frazeologie a idiomaticky* (2009).

Dané abstraktní jevy totiž představují cílovou oblast těchto metafor. Ptáme se tedy, o jaké cílové oblasti se jedná, k jakým cílovým oblastem je frazém vztažen.

Z frazému, který je separován od širšího kontextu, můžeme jen obtížně poznat konkrétní cílovou oblast. Např. frazém *jít hlavou proti zdi* dává tušit souvislost s usilováním o něco v určité situaci nemožného, nevíme však, o jakou konkrétní situaci se jedná, o čem je usilováno. V korpusu nacházíme např. doklad: *Jde i o to, aby nás to všechny, co spolu hrajeme, bavilo. Čím jste starší, tím je tohle důležitější, nemá smysl jít hlavou proti zdi*. Cílová oblast je hraní (z ještě delšího kontextu víme, že koncertování s kapelou) a překážkou jsou nefungující vztahy ve skupině.

Separované frazémy mohou informovat obecně o průběhu nějakého procesu, např. z frazému *smůla se nám lepí na paty* poznáváme, že subjekt nemá štěstí při vykonávání nějaké činnosti (až vyhledaný doklad specifikuje sportovní hru – hokej: [...] *při zakončení se nám lepila smůla na paty, takže skóre s nulou je příliš kruté, i když musíme přiznat, že soupeř lépe bruslil a vyhrát si zasloužil*).

Frazémy se slovesným komponentem *nosit* (sloveso manipulace) zase implikují, že cílovou oblastí bude chování a jednání v blíže neurčeném dění. Např. *nosit bradu vysoko* nebo *nosit hlavu vysoko* se sice vztahují k statickým vlastnostem, ale projeveným právě v dynamickém procesu průběhu životních interakcí. Často ani kontext nemusí přesně komentovat, o jaké interakce se jedná: *Hlavu nosil vysoko vztyčenou, vše dělal sebevědomě*.

Specifickou skupinu představují frazémy realizující metaforu s cílovou oblastí komunikace, často v ní jsou pohybujícími se subjekty orgány mluvení, případně sama řeč, slova (to úzce souvisí s potrubní metaforou, tj. KOMUNIKACE, SDÍLENÍ INFORMACÍ JE POSÍLÁNÍ PŘEDMĚTŮ): *pustit si hubu na špacír, jazyk mu utíká před rozumem, nejde mu to z huby*.

K pohybu po cestě může být připodobněno i myšlení, pohybujícími subjekty jsou pak myšlenky apod., např. *nechat si něco projít hlavou, projelo/proběhlo mu to hlavou*.⁸

Celkový pohybový význam mají i frazémy, jakými je např. *bloudit očima* nebo *běhá mu mráz po zádech*. Patří v podstatě do typu I, nejde však o pohyb po nohou, ale o pohyb jiný, respektive (např. právě u frazému *běhá mu mráz po zádech*) spíše o „pocit pohybu“. I jiné pohyby jsou tedy přirovnávány k pohybu po cestě prostřednictvím nohou a představují další specifickou cílovou oblast, tentokrát však ne nutně zcela abstraktní.

8 Metafora týkající se komunikace a myšlení úzce souvisí s představovým schématem NÁDOBA, s opozicí UVNITŘ – VNĚ.

3.5 Srovnání s intuitivní excerpací

V rámci semináře *Frazém jako příběh* na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy byl proveden pokus, při němž testované osoby dostaly následující instrukci: „vypište ze slovníku somatické frazeologie ty frazémy, které jsou dle vás realizací schématu CESTA“. Na rozdíl od excerpce vedené výše nastíněnou metodou byly v intuitivní excerpaci (a to shodně mezi více excerp-tory) zahrnuty i frazémy jako např. *spočívat/ležet na bedrech někomu, vložit něco na svá bedra, snímat něco z něčích beder*. Ukazuje se, že tyto frazémy se do množiny realizací schématu CESTA dostávají především díky existenci fra-zému *nosit něco na svých bedrech*, s nímž jsou usouvztažňovány.

Ve frazeologii tudíž existují skupiny souvztažných frazémů, které jako by obsahovaly stejné kulisy a rekvizity, ale byl s jejich pomocí realizován jiný scénář nebo spíše scéna. Lidské myšlení má tendenci dointerpretovat, překlenovat nevyřčené, kompletovat celý příběh, resp. scénář pohybu. Lid-ské myšlení je myšlením kompletujícím, proto máme tendenci vidět reali-zaci schématu CESTA i u frazémů s absencí pohybovosti; proto za nošením něčeho na bedrech vidíme také fakt, že břemeno muselo být položeno, že na bedrech spočívá, že je přemísťováno v prostoru, a další kauzální vztahy.

Závěr

V této kapitole byl představen výzkum vedený dvěma badatelskými otáz-kami: (A) Jak je možné identifikovat realizace metafor se zdrojovou oblastí CESTA v českých somatických frazémeh?; (B) Jaké cílové oblasti jsou v da-ných metaforách konceptualizovány?

Pro identifikaci metafor byla využita metoda detekující pohybovou sé-mantiku jednotlivých komponentů frazémů i frazémů samotných. Tato „protometoda“ je v určitých aspektech podobná metodě MIP; odlišnosti spočívají zejména v zúžení materiálu na somatické frazémy a v zaměření na schéma CESTA. Výhodou výše nastíněné protometody je možnost opako-vané aplikace na jazykový materiál, k nedostatkům patří právě její omezení pouze na pohybovou sémantiku, tj. na schéma CESTA. Pro určení metafor využívajících další schémata by musela být metoda modifikována.

Výzkum také poukázal na rozhodující roli tzv. kompletujícího myšlení v intuitivním identifikování jazykových realizací konceptuálních metafor. Výzkum scénářů a příběhů skrytých ve frazeologii bude předmětem dalšího zkoumání.

V procesu zodpovídání výzkumné otázky A i otázky B, tj. otázky po cí-lových oblastech konceptuálních metafor, je stěžejní kontext frazému. Bez širšího kontextu je možné určit pouze to, že cílovou oblastí je: abstraktní proces bez bližšího určení (cokoliv, co probíhá v čase a vyvíjí se sledem změn (více o průběhu v čase Čurdová, 2014); proces chování a jednání

člověka na základě jeho určitých vlastností; proces komunikace; proces myšlení. Ojedinele se mohou mezi somatickými frazémy objevit realizace metafor, kde cílovou oblastí je pohyb (např. *bloudit očima*), respektive pocit pohybu (např. *běhá mu mráz po zádech*).

Prameny

- Český národní korpus – syn2015 (2015). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK.
Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
Mrhačová, E. – Ponczová, D. (2004): *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice*. Šenov u Ostravy: Tilia.
Slovník české frazeologie a idiomatiky 1–4 (2009). Praha: Leda.
Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971). Praha: Academia.

Literatura

- Bartmiński, J. – Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2007): Profily a subjektová interpretace světa. *Slovo a smysl*, 6, 8, s. 310–321.
Čermák, F. (2011): *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
Čurdová, V. (2012): Pohyb po nohou jako zdrojová oblast metafor v odborných textech (Představové schéma cesta v češtině). In: I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Tělo, smysly a emoce v jazyce a literatuře*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 88–96.
Čurdová, V. (2014) Pohyb po cestě prostřednictvím nohou jako zdrojová oblast metafor času v češtině. *Prace Filologiczne*, 64, 2, Varšava, s. 55–68.
Čurdová, V. (2015a): Teorie významových profilů a výzkum somatismů v češtině. *Jazykovědné aktuality*, 52, 1–2, s. 4–13.
Čurdová, V. (2015b) Významové profily nohy/nohou v češtině. In: *Słowiańszczyzna dawniej i dziś – język, literatura, kultura. Monografia ze studiów slawistycznych II*. Červený Kostelec: Nakladatelství Pavel Mervart, s. 41–46.
Čurdová, V. (2016): CESTA jako primární představové schéma pro konceptualizaci procesů trvajících v čase (Na příkladu sloves s předponou do- ve sportovní publicistice). In: M. Veselka – D. Nowicka – N. Czemplik – C. Neumann (eds.), *Vícejazyčnost. Český, polský a německý jazyk, literatura a kultura v komparaci. Příspěvky z 10. mezinárodní studentské konference interFaces*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 107–119.
Daneš, F. – Hlavsa, Z. (eds.) (1981): *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.
Filipec, J. (1961): *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

- Filipec, J. – Čermák, F. (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- Gibbs, R. W. (2013): Proč by se kognitivní lingvisté měli více zabývat empirickými metodami? In: E. Lehečková – J. Chromý (eds.), *Teoreticko-metodologické výhledy současné lingvistiky*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 127–146.
- Johnson, M. (1987): *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (1980/2014): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Pragglejaz Group (2007): MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol*, 22, 1, s. 1–39.
- Steen, Gerard J. (2009): From linguistic form to conceptual structure in five steps: Analyzing metaphor in poetry. In: G. Brône – J. Vandaele (eds.), *Cognitive poetics: Goals, gains, gaps*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 197–226.
- Vaňková, I. (2012): Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Tělo, smysly a emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 63–77.
- Vaňková, I. – Čurdová, V. (2014): Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. *Didaktické studie*, 6, 1, s. 66–78.
- Vaňková, I. – Vitkovskaya, V. (2014): Hlava: profily, subprofily, konceptuální schémata (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou). *Didaktické studie*, 6, 1, s. 79–88.
- Vodrážková, V. (2016): Jazykové realizace konceptuální metafory ŽIVOT JE CESTA v češtině (se zaměřením na vzpomínkové texty). In: L. Saicová Římalová – I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Lidský život a každodennost v jazyce/literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 51–60.
- Wittink, J. (2011): *Reliable Metaphor Analysis in Organizational Research. Towards a Dual, Dynamic Approach*. Příspěvek z konference Organisational Learning, Knowledge and Capabilities (OLKC). Dostupný z WWW: <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/wbs/conf/olkc/archive/olkc6/papers/id_239.pdf>.

Schéma CESTA v českém znakovém jazyce

Anna Moudrá

1. Úvod

Pojmová schémata (těsně spojená s metaforami) nás, ačkoli si to vůbec nemusíme uvědomovat, provázejí po celý život. Jak uvádí kniha M. Johnsona a G. Lakoffa, metaforami dokonce žijeme (Lakoff – Johnson, 1980/2014). O tom, jak na základě vlastní tělesné zkušenosti, promítnuté do pojmových schémat, tvoříme metaforická vyjádření v mluvených jazycích, bylo již napsáno mnoho. Otázkou zůstává, zda a případně jak fungují pojmová schémata ve znakových jazycích. Na základě vlastní znalosti českého znakového jazyka a reflexe rodilých mluvčích jsem se rozhodla prozkoumat a popsat způsob fungování pojmového schématu CESTA. V této kapitole tedy budou (na základě poznatků z jazyků mluvených) představeny významové oblasti z českého znakového jazyka, kde se pojmové schéma CESTA vyskytuje, a vložení způsob, jakým se v tomto jazyce manifestují.

Metaforická vyjádření českého jazyka, jako je např. *společná cesta životem* nebo *mít celý život před sebou*, jakožto rodilí mluvčí češtiny známe a používáme v každodenních situacích. Základ konceptuálních metafor, které jsou realizovány právě výše zmíněnými metaforickými vyjádřeními, najdeme v **pojmových schématech** (někdy také označovaných jako schémata představová), k jejichž existenci poukázal Johnson ve své knize *The Body in the Mind* (1990).¹

Pojmová schémata slouží jako modely pro proces konceptualizace abstraktních, smyslově neuchopitelných jevů (jako jsou např. emoce, city, čas aj.), a to zejména na základě lidské tělesné zkušenosti. Jednotlivá pojmová schémata jsou strukturami činností, pomocí kterých organizujeme svoje každodenní zkušenosti.

Na rozdíl od metafor se pojmová schémata uplatňují univerzálně a fungují nezávisle na kultuře. Proto se zdá být logické uvažovat nad otázkou

1 Johnson (1990, s. 126) popsal celkem 27 základních představových schémat (např. CONTAINER (nádobu, schránku), BLOCKAGE (překážka), PATH (cesta), CYCLE (cyklus), PART – WHOLE (část – celek), FULL – EMPTY (plný – prázdný), ITERATION (opakování) atd. K českým předkladům názvů pojmových schémat srov. Vaňková (2013, s. 58).

pojmových schémat také ve vztahu k znakovým jazykům, konkrétně k českému znakovému jazyku (dále jen ČZJ). Konceptuální metafory v ČZJ již představila ve svých pracích Šůchová (např. 2008, 2009, 2011 aj.). Výzkum stručně popsany níže² posouvá naše úvahy ještě o krok dál, směrem k obecnějším kognitivním strukturám, než jsou metafory.

2. Pojmové schéma CESTA

Pojmové schéma CESTA lze považovat za jednoho z nejběžnějších a nejtypičtějších reprezentantů struktur, které vznikají na základě naší fyzické a smyslové zkušenosti s fungováním lidského těla ve světě. Také proto jsem se rozhodla svoji hypotézu – **zda a případně jak pojmová schémata v ČZJ fungují** – ověřit právě na pojmovém schématu CESTA.

Pojmové schéma CESTA je vystavěno na důvěrně známém pohybu prostorem, který je nejčastěji veden z bodu A do bodu B (tj. od zdroje k cíli), a to po určité dráze a v určitém čase.³ Právě (1) **zdroj** (tj. bod, ve kterém cesta začíná), (2) **cíl** (tj. bod, ve kterém cesta končí) a (3) **trajektorii** (tj. dráhu mezi výchozím a koncovým bodem) definoval Johnson (1990, s. 113) jako trojici **základních elementů pojmového schématu CESTA**.

2.1 Specifika výzkumu pojmového schématu CESTA v ČZJ

Možností, jak u mluvených jazyků pojmové schéma v jazyce vysledovat, je analýza jazykových metaforických vyjádření (v češtině např. *společná cesta životem*). Jak se ale ukázalo již v pilotní části výzkumu, situace v ČZJ je značně odlišná. O pojmových schématech neuvažujeme na rovině metaforických vyjádření, ale v rámci samotné struktury jednotlivých znaků lexika ČZJ.

Způsob uplatňování pojmového schématu CESTA v ČZJ jsem se rozhodla zkoumat na ohraničeném jazykovém materiálu. Protože v současné době neexistuje korpus ČZJ, využila jsem pro svoji analýzu již existující a volně dostupný materiál obsahující videonahrávky v ČZJ.⁴ Analýze jsem podrobila jak znaky z teoretické části cvičebnice (tj. překladové texty o struktuře ČZJ), tak znaky z části s autentickými ukázkami volného vyprávění neslyšících.⁵ Záměrně jsem si pro analýzu vybrala tyto dva odlišné typy textů ČZJ, jed-

2 Podrobněji srov. *Pojmové schéma CESTA v českém znakovém jazyce* (Moudrá, 2016).

3 Někdy je toto schéma označováno také jako schéma z – do (FROM – TO SCHEMA; Johnson, 1990, s. 28) nebo jako schéma ZDROJ – CESTA – CÍL (SOURCE – PATH – GOAL; Lakoff, 1987/2006, s. 269). Srov. Vodrážková, zde, s. 19–27.

4 Znaky byly excerpovány z *Multimediální cvičebnice pro předmět Český znakový jazyk*, která vznikla v roce 2011 v rámci oboru Čeština v komunikaci neslyšících (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy).

5 U teoretické části cvičebnice se jedná o překlad českého odborného textu do ČZJ, a sice neslyšícím rodilým mluvčím ČZJ. Druhá část cvičebnice obsahuje videa se záznamem výpo-

nak abych výsledky z první části cvičebnice porovнала s výsledky Čurdové (2012), která se věnuje pojmovému schématu CESTA v českém odborném textu, a jednak abych svoji hypotézu – zda a případně jak pojmové schéma CESTA v ČZJ funguje – ověřila na těch textech ČZJ, které můžeme pracovníě nazvat texty neformálními (tj. přirozené promluvy neslyšících).

Zájem svého výzkumu pojmového schématu CESTA v ČZJ směřuji primárně na ty znaky, u kterých je patrné tzv. **zdvojené mapování** (*double mapping*) a zároveň jsou jejich prostřednictvím realizovány metafory se základem v pojmovém schématu CESTA.⁶

2.1.1 Zdvojené mapování Nejprve se alespoň krátce zastavme u výkladu onoho **zdvojeného mapování** (srov. také zde Pokorná, s. 49–56; Gardelková – Vaňková, s. 72–98), které je specifíkem znakových jazyků. Skládá se z mapování ikonického a metaforického. Základním typem mapování u znakových jazyků je přitom mapování ikonické, ke kterému se mapování metaforické přidává až druhotně. Rozdíl mezi jednoduchým, tj. ikonickým, a složeným, tj. zdvojeným mapováním, si můžeme přiblížit na výkladu dvojice znaků z ČZJ: JÍT S NĚKÝM NĚKAM (obr. 1) a CHODIT SPOLU (obr. 2).⁷

Obrázek 1:
JÍT S NĚKÝM NĚKAM

Obrázek 2:
CHODIT SPOLU

vědí neslyšících respondentů, kteří vyprávějí v ČZJ o běžných tématech (např. návštěva nemocnice, zájmy, renovace kuchyně atd.).

6 Tzv. *double mapping* se ve své práci věnovala Taubová (2001). Do nedávné doby se v českých textech (např. Šuchová, 2008, 2009, 2011) pro termín *double mapping* používal český překlad dvojí mapování. Novější práce (např. Moudrá, 2016; Vaňková, v tisku) používají již přesnější český překlad – zdvojené mapování.

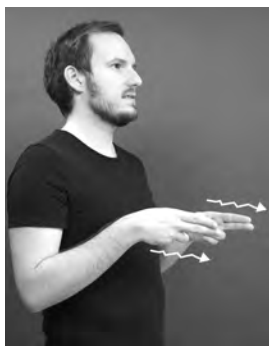
7 Pokud není uvedeno jinak, jsou obrázky převzaty z Moudrá, 2016.

Jak znak CHODIT SPOLU, tak znak JÍT S NĚKÝM NĚKAM jsou artikulovány v neutrálním znakovacím prostoru klasifikátorovým tvarem ruky A₀⁸ zastupujícím stojící osobu.⁹ Znaky se od sebe liší pouze v parametru pohybu. U znaku JÍT S NĚKÝM NĚKAM se jedná o artikulaci **jednoduchého pohybu směrem dopředu od těla mluvčího**. Tento pohyb ikonicky ztvárňuje realitu, a sice pohyb dvou osob prostorem z bodu A do bodu B. Oproti tomu znak CHODIT SPOLU je artikulován **opakovaným pohybem směrem dopředu od těla k tělu mluvčího**. Opakovaný pohyb metaforicky ztvárňuje partnerský vztah dvou lidí, kteří jdou po pomyslné společné životní cestě. V případě znaku JÍT S NĚKÝM NĚKAM se tedy jedná pouze o mapování ikonické a v případě znaku CHODIT SPOLU o mapování zdvojené (tj. ikonicko-metaforické).

V případě znaku CHODIT SPOLU se jedná o metaforické vyjádření konceptuální metafory LÁSKA JE CESTA. Paralelou k znaku CHODIT SPOLU jsou např. tato česká jazyková vyjádření: *chodit spolu, společná cesta životem, rozejít se, jít si každý svou cestou* apod.

Právě znaky, u kterých je patrné ono zdvojené mapování (jako je např. znak CHODIT SPOLU), stojí v centru zájmu výzkumu pojmového schématu CESTA v ČZJ. Protože jsem však nemohla vycházet z žádných předchozích výzkumů podobného charakteru, bylo nutné navrhnout vlastní metodu, jak takové znaky v lexiku ČZJ vysledovat.

2.1.2 Fonologická struktura znaku CESTA Pro potřeby výzkumu bylo nutné nejprve analyzovat fonologickou strukturu ikonického znaku CESTA v ČZJ. Ve svém výzkumu jsem pracovala se dvěma variantami znaku CESTA.

Obrázek 3: CESTA 1

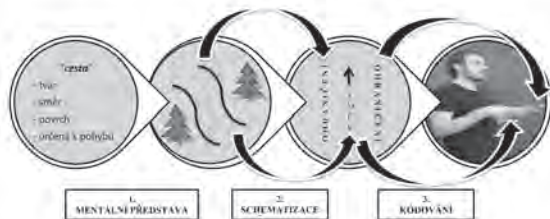
Obrázek 4: CESTA 2

8 Viz Tabulku tvarů ruky českého znakového jazyka na s. 274.

9 O klasifikátorových tvarech ruky v ČZJ podrobněji viz Macurová – Vysuček (2005).

Varianty znaku se liší pouze v užitém tvaru ruky.¹⁰ Znak CESTA 1 (obr. 3) je artikulován tvarem ruky P a znak CESTA 2 (obr. 4) tvarem ruky B₀.

Ikonickou motivovanost znaku CESTA 1, 2 si můžeme přiblížit pomocí **modelu analogického konstruování** podle Taubové (2001), který popisuje proces vzniku **ikonických znaků** (tj. vizuálně motivovaných).¹¹ Na modelu analogického konstruování si ukážeme, jak se ve fonologické struktuře znaku CESTA 1, 2 (tj. v manuálních parametrech znaku) odráží mentální představa cesty (obr. 5).¹²

Obrázek 5: Model analogického konstruování znaku CESTA.

Mentální představa „cesty“ je schematizována a následně kódována do znaku ČZJ tak, že znak CESTA je artikulován **v neutrálním znakovacím prostoru**. Místo artikulace je shodné s vnímáním cesty vzhledem k tělesné pozici člověka, který se na fyzicky chápané cestě nachází. Znak CESTA je artikulován tvarem ruky P/B₀, kterým je představa cesty do ČZJ kódována jako souvislý pruh země. To, že se jedná o ohraničený pruh země, je zřejmé z orientace dlaní, které směřují proti sobě. Ruce se při artikulaci znaku **po-hybují směrem dopředu** od těla mluvčího (tj. od zdrojového k cílovému bodu cesty).

Ikonické prvky se tedy ve fonologické struktuře znaku CESTA 1, 2 realizují prostřednictvím čtyř parametrů znaku: (1) neutrální znakovací prostor, (2) tvar ruky P/B₀, (3) orientaci dlaní proti sobě (levá dlaň je orientována doprava, pravá dlaň doleva) a (4) pohyb, artikulovaný směrem dopředu (tj. od těla mluvčího).

10 O tvarech ruky ČZJ podrobněji viz Macurová (1996, s. 5–19).

11 Taubová (2001, s. 44) představila svůj model na znaku amerického znakového jazyka TREE.

12 SSJČ (el. verze, 2011) přiřazuje k lexému *cesta* tuto základní významovou definici: „**Nepříliš široký pruh země ušlapaný nebo projetý a zvláště upravený pro chůzi nebo pro jízdu menšími povozy.**“ Tuto definici reprezentují následující příklady, vybrané ze SSJČ: *polní, lesní cesta; úzká, široká cesta; schůdná, neschůdná, příkrá, šikmá cesta; cesta (vedoucí) ke škole; jet cestou, po cestě* atd.

3. Analýza vybraného lexika ČZJ

Právě výše popsané parametry znaku CESTA 1, 2 se v rámci výzkumu pojmového schématu CESTA v ČZJ ukázaly jako klíčové, zejména ve fázi sémaziologické analýzy, kdy byla analyzována sama fonologická struktura jednotlivých znaků. Znaky však byly nahlíženy také onomaziologicky, aby bylo možno popsat jednotlivé pojmové okruhy (cílové oblasti), které jsou s konceptuálním schématem CESTA spojeny.

3.1 Sémaziologická analýza znaků ČZJ

Sémaziologická analýza je metodologickým postupem směřujícím od formy k obsahu. U základního znaku CESTA 1, 2 jsem definovala čtyři z hlediska ikonicity podstatné prvky, prostřednictvím kterých se do fonologické struktury znaku mapuje zdrojová oblast pojmového schématu CESTA. Ikoničnost se realizuje přímo ve fonologické struktuře znaku (tj. v místě artikulace, ve tvaru ruky, v orientaci dlaní a v artikulovaném pohybu).

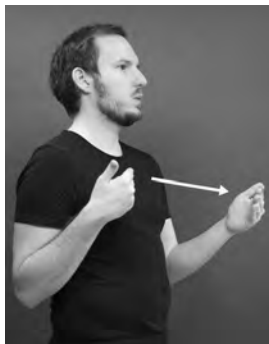
Navrhovaná metoda, na jejímž základě je definována realizace pojmového schématu CESTA ve znacích ČZJ, spočívá v nalezení shody výše popsaných manuálních parametrů znaku CESTA 1, 2 s parametry analyzovaných znaků. Čím větší shoda je v parametrech analyzovaných znaků se základním znakem CESTA 1, 2 zaznamenána, tím průkaznější je přítomnost pojmového schématu CESTA. Znaky, které se shodují se základním znakem CESTA 1, 2 ve třech a více parametrech, považujeme za **prototypické znaky**, v nichž je uplatňováno schéma CESTA. Na periferii můžeme zařadit ty znaky, u nichž je shoda v parametrech výrazně nižší. Patří sem ty analyzované znaky, které se shodují se základním znakem CESTA 1, 2 pouze v jednom parametru.

3.1.1 Výsledky sémaziologické analýzy znaků ČZJ Z analýzy zkoumaného vzorku lexika ČZJ vyplynulo, že každý z uvedených manuálních parametrů znaku má v určení pojmového schématu CESTA v ČZJ jinou váhu. Jako nejdůležitější se jeví shoda v parametru **místa artikulace** (tj. neutrální znakovací prostor), dále **typ artikulovaného pohybu** (tj. pohyb směrem dopředu od těla mluvčího včetně všech popsaných variant) a na třetím místě je shoda v užitém **tvaru ruky** (tj. tvary P/B₀). Jako nejméně vypovídající se ukazuje být orientace dlaní.¹³

V analyzovaném jazykovém materiálu ČZJ jsem zaznamenala celkem tři „prototypické“ znaky, u nichž byla **shoda ve všech čtyřech parametrech**

13 Dlaně orientované proti sobě jsem zaznamenala pouze u osmi z dvaceti šesti analyzovaných znaků.

znaku. Jednalo se o znak BLÍŽIT SE (obr. 6), NÁSLEDUJÍCÍ/NÁSLEDNĚ (obr. 7) a znak ODLOŽIT (obr. 8).

Obrázek 6:
BLÍŽIT SE

Obrázek 7:
NÁSLEDUJÍCÍ/NÁSLEDNĚ

Obrázek 8:
ODLOŽIT

Nejčtenější výskyt byl u znaků **se shodou ve třech parametrech**. Jednalo se např. o znaky KONEC/SKONČIT (obr. 9) a POSTUP/POSTUPOVAT (obr. 10).

Obrázek 9:
KONEC/SKONČIT

Obrázek 10:
POSTUP/POSTUPOVAT

Shoda ve dvou parametrech byla zaznamenána celkem u devíti znaků. Zde uveďme jako příklad znak CÍL (obr. 11).

Obrázek 11: CÍL

Během analýzy jsem zaznamenala čtyři znaky, které se se znakem CESTA 1, 2 **shodují pouze v jednom parametru znaku**, ale i přesto jsem se rozhodla s nimi ve výzkumu pracovat. Jedná se o znaky DĚDIČNÝ (obr. 12), OTÁZKA (obr. 13), ROZVĚST SE (obr. 14) a ZPÁTKY (obr. 15). I když tyto znaky patří na periferii pojmového schématu CESTA, rozhodla jsme se jim určitou pozornost věnovat, a to proto, že v kontextu, ve kterém byly znaky použity, lze spojitost s pojmovým schématem CESTA předpokládat. Zřejmě až další a podrobnější výzkum této problematiky pomůže způsob realizace pojmového schématu ve znacích ČZJ definovat jasněji. Jednou z hypotéz je také vliv češtiny jakožto většinového jazyka, se kterým je ČZJ jako jazyk menšiny v kontaktu a který jej do jisté míry ovlivňuje.

Obrázek 12: DĚDIČNÝ

Obrázek 13: OTÁZKA

Obrázek 14: ROZVĚST SE

Obrázek 15: ZPÁTKY

3.2 Onomaziologická analýza znaků ČZJ

Onomaziologickým přístupem, tedy přístupem, kdy metodologicky postupujeme od obsahu k formě, se podařilo ze získaných jazykových dat ČZJ stanovit **devět pojmových okruhů** (tj. cílových oblastí), které jsou konceptualizovány pomocí pojmového schématu CESTA. Pracovně jsem cílové oblasti nazvala: (1) **BÁDÁNÍ**, (2) **ČAS**, (3) **KOMUNIKACE**, (4) **KOMUNIKACE O JAZYKU**, (5) **LÁSKA**, (6) **ÚSPĚCH**, (7) **VÝKLAD**, (8) **ZÁMĚRNÉ PŮSOBNÍ** a (9) **ŽIVOT**.¹⁴

3.2.1 Výsledky onomaziologické analýzy znaků ČZJ Ukázalo se tedy, že v ČZJ se na základě zdvojeného mapování ze zdrojové oblasti pojmového schématu CESTA realizují tyto konceptuální metafory:

1) **BÁDÁNÍ JE POHYB PO CESTĚ**

- Metafora je realizována např. znaky: MOŽNOST (obr. 16), POSTUP/POSTUPOVAT (obr. 10) a ZKOUMAT (obr. 17). Jak vidíme, u těchto znaků se tělo mluvčího stává počátečním bodem cesty, od kterého je pohyb veden směrem dopředu od těla, tedy k cíli cesty (tj. místo v neutrálním znakovacím prostoru dále od těla mluvčího). Metaforicky řečeno se při bádání nebo jakékoli vědecké činnosti pohybujeme po cestě z bodu A (od zdroje) do bodu B (k cíli). Artikulovaný pohyb směrem dopředu od těla odpovídá konceptuální metafoře BUDOUCNOST JE VPŘEDU (čas je jedním z klíčových parametrů schématu CESTA).

¹⁴ Toto třídění však nepovažuji za definitivní. Jedná se o návrh možné kategorizace, ke které jsem dospěla na základě analýzy omezeného vzorku ČZJ.

Obrázek 16: MOŽNOST

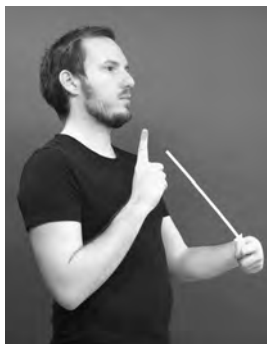
Obrázek 17: ZKOUMAT

2) ČAS JE POHYB PO CESTĚ

- Metafora je realizována např. znaky: BLÍŽIT SE (obr. 6), DĚDIČNÝ (obr. 12), OBČAS (obr. 18), ODLOŽIT (obr. 8), NÁSLEDNĚ (obr. 7), KONEC/SKONČIT (obr. 9), PŘESNĚ (obr. 19) a STIHNOUT (obr. 20). Metafora se v ČZJ (respektive v zkoumaném jazykovém materiálu ČZJ) ukázaly jako nejexponovanější oblast konceptuálního schématu CESTA. Významnou roli zde hrají časové osy, na kterých je kategorie času u znakových jazyků vyjadřována.

Obrázek 18: OBČAS

Obrázek 19: PŘESNĚ

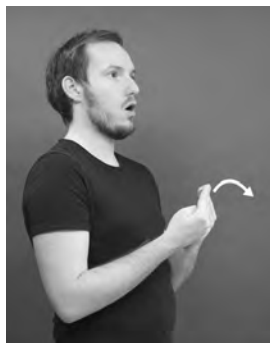
Obrázek 20: STIHNOUT

3) KOMUNIKACE JE CESTA¹⁵

- Metafora je realizována např. znaky: KOMUNIKACE (obr. 21), ODPOVĚDĚT (obr. 22), OTÁŽKA (obr. 13), ROZHOVOR (obr. 23). Komunikaci chápeme jako přenos informací mezi mluvčím a adresátem. Schéma CESTA je ve výše uvedených znacích konceptualizováno jako pohyb po dráze, která je ohraničena zdrojovým a cílovým bodem (zdrojový bod je spojen s mluvčím a cílový bod zastupuje adresáta). Dráha, po které je pohyb veden, jednotlivé účastníky komunikace spojuje.

Obrázek 21:
KOMUNIKACE

Obrázek 22:
ODPOVĚDĚT

Obrázek 23:
ROZHOVOR

4) KOMUNIKACE O JAZYKU JE CESTA

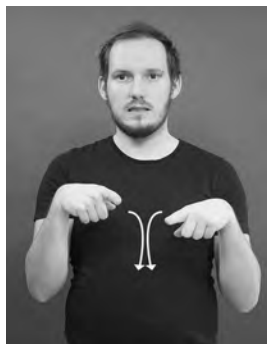
- Metafora je realizována např. znaky: KONEC (obr. 9), LINEÁRNĚ (obr. 24) a SIMULTÁNNÍ/SIMULTÁNNĚ (obr. 25). Těchto znaků bylo v textu ČZJ užito v rovině metajazyka (tj. v jazyce, kterým byla popisována struktura ČZJ). Je přirozené, že chceme-li mluvit „o jazyce“ – vysvětlit nejasné slovo nebo popsat celou či jen určitou část struktury jazyka, použijeme k tomu jako nástroj jazyk (tzn. že nástroj našeho bádání a zkoumaný objekt jsou totožné).¹⁶

¹⁵ S metaforou KOMUNIKACE JE CESTA úzce souvisí také tzv. potrubní metafora (příp. metafora potrubní pošty) jak ji popsal Reddy (1979; pro ČZJ viz Šůchová, 2007).

¹⁶ Podrobněji viz Čermák (2001).

Obrázek 24:
LINEÁRNĚ

Obrázek 25: SIMULTÁNNÍ/
SIMULTÁNNĚ

5) LÁSKA JE CESTA

- Metafora je realizována např. znaky: PŘÍTEL/CHODIT SPOLU (obr. 2), ROZCHOD (obr. 26), ROZVĚST SE (obr. 14). U znaku PŘÍTEL/CHODIT SPOLU je patrné metaforické mapování lásky/vztahu dvou lidí jakožto společné životní cesty. Metaforická podstata znaku odpovídá např. českým metaforickým vyjádřením *chodit spolu*, *společná cesta životem* apod. Oproti tomu se u znaků ROZCHOD a ROZVĚST SE jedná o konceptualizaci rozdělení společné cesty, která charakterizuje lásku / lidské vztahy. U obou znaků je artikulován pohyb směrem do stran (pravá ruka se pohybuje doprava a levá doleva). Dochází k rozdvojení cesty, která byla doposud společná (v češtině např. *Musíme teď jít každý svou cestou.*).

Obrázek 26: ROZCHOD

6) ÚSPĚCH JE CESTA

- Metaforu ÚSPĚCH JE CESTA reprezentuje v našem materiálu jediný znak, a sice znak POKLES VÝKONU (obr. 27). Cesta nemusí vždy znamenat jen pruh země, který leží vodorovně před námi. Z lidské zkušenosti víme, že některé cesty vedou také z kopce nebo do kopce. Tento znak realizuje současně orientační metaforu ŠPATNÉ JE DOLE, a to skrze parametr pohybu; ten směřuje dolů (tj. „z kopce“).¹⁷

Obrázek 27: POKLES
VÝKONU

7) VÝKLAD JE POHYB PO CESTĚ

- Metafora je realizována např. znaky: NÁSLEDUJÍCÍ (obr. 7), ODLOŽIT (obr. 8) a ZPÁTKY (obr. 15). Základní trajektorie cesty je umístěna v centru neutrálního znakovacího prostoru před tělem mluvčího. Uvažujeme-li o výkladu jako o cestě, odpovídá potom hlavní téma výkladu neutrálnímu znakovacímu prostoru, chápánému také jako centrum znakovacího prostoru. Zde je artikulován samotný ikonický znak CESTA 1, 2. Neutrální znakovací prostor je též místem artikulace znaků NÁSLEDUJÍCÍ a ODLOŽIT. Při artikulaci obou znaků se ruce pohybují směrem dopředu od těla mluvčího (i zde vidíme spojitost mezi artikulovaným pohybem a konceptuální metaforou BUDOUCNOST JE VPŘEDU). Od hlavního tématu výkladu, které leží jakoby v centru znakovacího prostoru, se však můžeme také oddálit (metaforicky *sejít z cesty*) – tzn. vzdálit se v ČZJ z centra na periferii znakovacího prostoru. Chceme-li se vrátit k hlavnímu tématu výkladu, užijeme v ČZJ znaku ZPÁTKY (znak je artikulován pohybem vedeným od ramene dominantní ruky směrem do neutrálního zna-

¹⁷ Viz Lakoff – Johnson (1980/2014, s. 29): „Vloni jsme dosáhli **vrcholu**, ale letos to jde **z kopce**.“

kovacího prostoru před tělem mluvčího – tj. z periferie do centra znakovacího prostoru).

8) ZÁMĚRNÉ PŮSOBNÍ JE CESTA

- Metafora je realizována např. znaky: CÍL (obr. 11) a VYŘIZOVAT (obr. 28). Dosáhnout cíle znamená dosáhnout konkrétního bodu na metaforické cestě před námi, to je ve znaku CÍL metaforicky mapováno skrze užitý tvar dominantní ruky. V parametru pohybu (pohyb směrem od těla mluvčího) se také realizuje metafora BUDOUCNOST JE VPŘEDU. U znaku VYŘIZOVAT, na rozdíl od ostatních analyzovaných znaků, nenacházíme konečný bod cesty. Opakovaný pohyb od těla k tělu naznačuje spíše „bezcílnost“ naší cesty, resp. našeho záměrného působení.

Obrázek 28: VYŘIZOVAT

9) ŽIVOT JE CESTA

- Metafora je realizována např. ve znacích: DĚDIČNÝ (obr. 13) a MOŽNOST (obr. 16). Život je metaforicky vnímán jako cesta, která začíná narozením a končí smrtí. V artikulaci znaku DĚDIČNÝ je metaforicky zachycen lidský život, který plyne na časové ose z minulosti do budoucnosti. Během životní cesty se lze ocitnout na pomyslném rozcestí – tedy před volbou, kterou z nabízených cest se vydáme. To je zachyceno v artikulaci znaku MOŽNOST.

4. Uplatnění pojmového schématu CESTA v češtině a ČZJ

Komparací popsaných metafor z výzkumu Čurdové (2012), která se věnuje metaforám se zdrojovou oblastí pohybu po nohou v českých odborných textech, a metafor získaných analýzou překladů odborných textů z češtiny do ČZJ jsem dospěla k závěru, že se jak v češtině, tak v ČZJ realizují dvě shodné konceptuální metafory: **BÁDÁNÍ JE POHYB PO CESTĚ** a **VÝKLAD JE POHYB PO CESTĚ**. Způsob, jakým se pojmové schéma CESTA v těchto jazycích projevuje, je však diametrálně odlišný. Zatímco v češtině se konceptuální metafory realizují pomocí metaforických vyjádření, v ČZJ jsou obsaženy v samotné fonologické struktuře znaku.

Čurdová ve své práci sice mluví o metafoře VÝZKUM JE POHYB PO CESTĚ, ale v obou případech se jedná obecně o „veškeré mentální aktivity spojené s vědeckou prací“ (Čurdová, 2012, s. 92). Také v případě druhé metafory se s Čurdovou drobně rozcházíme v jejím označení. Čurdová píše o metafoře KOMUNIKACE O VÝZKUMU JE POHYB PO CESTĚ, zatímco já jsem se rozhodla použít obecnější označení „výklad“.

Pro ilustraci uvedme několik příkladů metaforických vyjádření z češtiny a ČZJ, jejich prostřednictvím se výše uvedené metafory realizují:¹⁸

- **Metafora BÁDÁNÍ/VÝZKUM JE POHYB PO CESTĚ**
 - Př. z češtiny:
 - metaforické vyjádření **postup** („Při analýze se **postupuje** důsledně funkčně.“)
 - Př. z ČZJ:
 - znak **POSTUP**¹⁹ („Pro vyjádření záporu v ČZJ můžeme použít i jiný **postup**.; Máme dvě možnosti, jak **postupovat**.“)
- **Metafora VÝKLAD JE POHYB PO CESTĚ / KOMUNIKACE O VÝZKUMU JE POHYB PO CESTĚ**
 - Př. z češtiny:
 - metaforické vyjádření **vrátit se** („K tomu **se vrátíme**.“)
 - metaforické vyjádření **přeskočit** („To dokazují hodnoty λ , což možná už **přeskočím**.“)
 - metaforické vyjádření **předchozí** („Metatextovost, která byla v **předchozím** odstavci zmíněna spíše mimochodem, [...].“)

¹⁸ České příklady jsou převzaty z Čurdové (2012, s. 92–94).

¹⁹ Viz obr. 13.

- Př. z ČZJ:
 - znak **ZPÁTKY**²⁰ („Ale teď **zpátky** k tématu inkorporace.; **Zpátky** k našemu tématu.“)
 - znak **ODLOŽIT**²¹ („Toto téma **odložíme** na později.“)
 - znak **NÁSLEDUJÍCÍ**²² („Tomuto tématu se budeme věnovat v **následující** kapitole.“)

5. Závěr

Na analýze vybraného vzorku jazykových dat ČZJ se podařilo potvrdit pracovní hypotézu o uplatnění pojmového schématu CESTA v ČZJ. Ve výzkumu jsem se zaměřila na porovnání dvou typů textů ČZJ: (1) **překladu odborného českého textu do ČZJ** a (2) **neformálního projevu neslyšících mluvčích**. Předpokladem přitom bylo, že analýzou odborného textu bude získáno větší množství dat prokazujících fungování pojmového schématu CESTA v ČZJ. Pro analýzu tzv. neformálních textů jsem se původně rozhodla spíše proto, abych předešla možné interferenci z češtiny do zaznamenaných dat, kterou bylo vlivem překladu možné očekávat. Jak se ale následně ukázalo, neformální texty ČZJ byly na přítomnost znaků, u kterých bylo patrné zdvojené mapování ze zdrojové oblasti pojmového schématu CESTA, bohatší než texty překladové. Na otázku, proč je tomu tak, zatím nelze adekvátně odpovědět. Otázka rozrůzněnosti formálních a neformálních textů nebyla zatím v ČZJ prozkoumána.²³

Absenci korpusu ČZJ, který by byl při dalším výzkumu pojmových schémat v ČZJ velmi užitečný, jsem již zmiňovala. Jak by nám byl korpus nápomocen, si můžeme popsat zatím alespoň hypoteticky. Díky funkci vyhledávání podle manuálních parametrů znaku by bylo možné z korpusu excerpovat ty znaky, v nichž se realizují jednotlivá pojmová schémata, a to napříč širokým jazykovým materiálem ČZJ. Vyhledávání v korpusu by v případě pojmového schématu CESTA mohlo vypadat tak, že bychom pomocí funkce vyhledávání podle parametrů znaku hledali postupně znaky dle četnosti parametrů shodujících se s ikonickým znakem CESTA. Nejprve bychom hledali tzv. znaky prototypické, tedy se se shodou ve čtyřech parametrech znaku, tj. neutrální znakovací prostor, tvar ruky P/B_o, orientace dlaní proti sobě (levá dlaň je orientována doprava, pravá dlaň je orientována doleva)

20 Viz obr. 18.

21 Viz obr. 11.

22 Viz obr. 10.

23 Jako první se u nás této problematice věnuje Pešková, která se ve své práci zabývá otázkou, „jakým způsobem jsou do českého znakového jazyka převedeny české texty, které jsou psané a formální“ (Pešková, 2015, s. 21).

a pohyb artikulovaný směrem dopředu (tj. od těla mluvčího). Dále bychom postupně vyhledávali znaky se shodou parametrů nižší.

Při analýze jazykových dat se ukázalo, že prostřednictvím některých znaků se realizuje více metafor. Jedná se např. o metaforu BUDOUCNOST JE VPŘEDU (např. znaky BLÍŽIT SE, CÍL, DĚDIČNOST, KONEC, NÁSLEDUJÍCÍ, OBČAS, ODLOŽIT, POSTUP, STIHNOUT a ZKOUMAT). K metaforickému mapování budoucnosti, jako bodu nacházejícím se v prostoru před námi, dochází u těchto znaků prostřednictvím jednoho parametru znaku, a sice pohybu. Jedná se o artikulaci pohybu směrem dopředu od těla mluvčího. Jak již bylo řečeno výše, právě pohyb je jedním z konstitutivních prvků schématu CESTA, proto se o něm také někdy mluví jako o schématu POHYB PO CESTĚ.

Další metafory, které byly ve znacích současně realizovány, jsou metafora KOMUNIKACE JE CESTA a KOMUNIKACE JE POSÍLÁNÍ (např. znaky KOMUNIKACE/KOMUNIKOVAT, ODPOVĚDĚT, PTÁT SE a ROZHOVOR). Opět vstupuje do hry parametr pohybu, který je u znaků veden buď k tělu, nebo od těla, případně alternativním pohybem k tělu a od těla mluvčího. V pohybu je konceptualizován metaforický pohyb po dráze, která je ohraničena zdrojovým bodem (tj. mluvčí) a cílovým bodem (tj. adresát). Dráha, po které je pohyb veden, tak jednotlivé účastníky komunikace spojuje.

Ve výzkumu pojmových schémat spatřuji velký potenciál. Například pro oblast didaktiky ČZJ jako cizího jazyka se zdá být velmi užitečný. Tělesná zkušenost a interakce se světem, která by se stala pro slyšící studenty zřejmí při uchopování vybraného lexika ČZJ, je cestou ke vzniku kognitivně orientované metody výuky ČZJ jako jazyka cizího. Výuka lexika ČZJ na základě vlastní tělesné zkušenosti a vlastní interakce se světem by mohla slyšícím studentům ulehčit cestu za poznáním jazyka českých neslyšících.

Prameny

Multimediální cvičebnice pro kurz český znakový jazyk. Praha: Univerzita Karlova.

Filozofická fakulta. Ústav české literatury a teorie komunikace, c2011, 1 CD-ROM. *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Ústav pro jazyk český, 2011 [cit. 2016-11-01].

Dostupné z WWW: <<http://bara.ujc.cas.cz/ssjc/>>.

Literatura

- Čermák, F. (2001): *Jazyk a jazykověda: přehled a slovníky*. Praha: Karolinum.
- Čurdová, V. (2012): Pohyb po nohou jako zdrojová oblast metafor v odborných textech (Představové schéma cesta v češtině). In: I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 88–96.
- Johnson, M. (1990): *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (1980/2014): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Lakoff, G. (1987/2006): *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda.
- Macurová, A. (1996): *Proč a jak zapisovat znaky českého znakového jazyka (Poznámky k diskusi)*. *Speciální pedagogika*, 6, 1, s. 5–19.
- Macurová, A. – Vysuček, P. (2005): *Poznáváme český znakový jazyk. Klasifikátorové tvary ruky*. *Speciální pedagogika*, 15, 4, s. 262–275.
- Moudrá, A. (2016): *Pojmové schéma CESTA v českém znakovém jazyce*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Pešková, K. (2015): *Český znakový jazyk v překladech česky psaných formálních textů*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Reddy, M. (1979): The conduit metaphor. In: A. Ortony (ed.), *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 284–324.
- Šúchová, L. (2007): *Konceptualizace myšlení v českém znakovém jazyce*. In: M. Petrů – M. Nagy – D. Faltýnek – A. Plháková – L. Zámečník (eds.), *Struny mysli: Kognice*. Ostrava: Montanex, 2009, s. 236–245.
- Šúchová, L. (2011): *Znakové jazyky a kognitivní lingvistika: problematika konceptuálních metafor*. *Jazykovědné aktuality*, XLVIII, 1–2, s. 5–15.
- Šúchová, L. (2008): *Metafora v českém znakovém jazyce*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Taub, S. F. (2001): *Language from the Body: Iconicity and Metaphor in American Sign Language*. New York: Cambridge University Press.
- Vaňková, I. (2013): *Základy kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Ústav českého jazyka a teorie komunikace. Dostupné z WWW: <<http://ucjtk.ff.cuni.cz/cs/veda-a-vyzkum/granty/operacni-program-praha-adaptabilita-oppa/studijni-materialy/>>.
- Vaňková, I. (v tisku): *Kognitivní lingvistika a studium českého znakového jazyka*. In: A. Macurová – R. Zbořilová a kol. *Jazyky v komunikaci neslyšících: český znakový jazyk a čeština*. Praha: Karolinum.

Schéma NÁDOBA v českém znakovém jazyce

Karla Pokorná

Kognitivní přístup ke znakovému jazyku položil v posledních letech několik nových otázek i ve výzkumech českého znakového jazyka. Pozornost se zatím soustředila především na konceptuální metafory, kterými se na příkladu amerického znakového jazyka jako první zabývala Ronnie Wilburová (1990). Její teorii poté prohloubily Phyllis Wilcoxová (2000) a Sarah Taubová (2001), jejichž poznatky zásadně ovlivnily kognitivně orientovaný pohled na znakové jazyky.¹ V českém prostředí se konceptuálním metaforám věnovala Lucie Šúchová (2007), která prezentovala materiál dokládající přítomnost konceptuálních metafor v českém znakovém jazyce. V souvislosti s problematikou metafor ve znakových jazycích pokládá kognitivní lingvistika i další otázky, zejména na jakém principu fungují představová schémata. S termínem **představové schéma** (*image schema*), které odkrývá motivaci metafor v tělesné zkušenosti, přichází Mark Johnson v knize *The Body in the Mind*, kde uvádí celkem 27 základních představových schémat (Johnson, 1990, s. 126). Představovými schématy se zabývají i některé práce české (např. Čurdová, 2014; Saicová Římalová, 2010; Vodrážková, zde, s. 19–27). Realizace konkrétního schématu v českém znakovém jazyce je tématem výzkumu Anny Moudré (srov. Moudrá, 2016 a zde, s. 28–48). Moudrá popsala znaky metaforicky související se schématem CESTA a zároveň představila metafory, které se v tomto významovém okruhu uplatňují.

Kromě CESTY (*PATH*) zařadil Johnson do svého výčtu základních vzorců i představové schéma NÁDOBA (*CONTAINER*). Základními prvky jeho struktury jsou pojmy UVNITŘ – VENKU (*IN – OUT*) a současně také hranice oddělující vnitřek od vnějšku. Právě prostřednictvím představy nádoby vnímáme i sebe, resp. vlastní tělo jako prostor, v němž něco je, do kterého lze něco přidávat, nebo z kterého lze něco odebírat. Tato zkušenost se promítá do našeho metaforického chápání dalších skutečností, protože „jsme bytosti

1 Podle Taubové (2001, s. 96–98) ve znakových jazycích dochází k tzv. zdvojenému mapování (*double mapping*), které zahrnuje (1) metaforické mapování (*metaphorical mapping*), shodné s mluvenými jazyky, jedná se o mapování z konkrétní oblasti (tělesné či smyslové) do oblasti abstraktní, a (2) ikonické mapování (*iconic mapping*), které je specifické pro znakové jazyky, tj. mapování mezi zdrojovou oblastí a manuálními nosiči (tvary, pohyby a pozice rukou). Viz také odkazy dále v textu.

fyzické, ohraničené a oddělené od ostatního světa povrchem naší pokožky, a zbytek světa zakoušíme jako něco vnějšího, co je mimo nás“ (Lakoff – Johnson, 1980/2014, s. 43); příklady uvádíme dále.

Představová schémata, jak uvádí Johnson, se uplatňují napříč kulturami; jsou součástí naší předpojemové výbavy a v průběhu ontogenetického vývoje se na jejich základě tvoří pojmy. Jsou univerzální a jejich přítomnost lze odhalit v různých kódech. Realizace schémat by se mohla ukázat jako zajímavá i ve znakových jazycích.

Znakové jazyky jsou jazyky vizuálně-motorické; je známo, že metafora se v nich realizuje prostřednictvím zdvojeného mapování (viz poznámka č. 1 výše; srov. také Gardelková – Vaňková, zde, s. 72–97; Moudrá, zde, s. 28–48). Víme, že pojmové metafory vycházejí vždy z toho či onoho schématu (či v sobě kombinují schémat více). V tomto výzkumu nás zajímá, jak se schéma NÁDOBA realizuje ve znakových jazycích, resp. které konceptuální metafory z něho vycházejí. V opoře o již proběhlé výzkumy zde chceme shrnout dosavadní poznatky o schématu NÁDOBA v českém znakovém jazyce a položit si základní otázky týkající se této problematiky.

V mluvených jazycích jsme schopni zaznamenat obrovské množství jazykových vyjádření, která vznikají na základě vnímání těla jako nádoby. Jazykové vyjádření *jsem plná smutku* je příkladem metafor, na jejímž základě chápeme lidské tělo (resp. „já“, které je s ním spojeno) jako nádobu naplněnou smutkem; abstraktní pojem je zde pojat jako náplň nádoby (zároveň se zde uplatňuje konceptuální metafora SMUTEK JE KAPALINA V NÁDOBĚ). Zkušenost s nádobou promítáme i na jiné („fyzičtější“) předměty ohraničené svými povrchy zřetelněji, jak dokládá vyjádření *budova se zaplnila lidmi*, ve kterém je nádobou uzavřený objekt.² Promítnutí schématu na ostatní fyzické předměty bude ale v tomto pojednání ponecháno stranou.

Vnímání těla jako nádoby je výchozím pojetím, proto schéma NÁDOBA budeme ve výzkumu chápat jako zdrojovou oblast „podschématu“ TĚLO JE NÁDOBA.³ Pro snadnější orientaci v celém schématu je navrženo rozdělení na dvě základní části: (1) HLAVA JE NÁDOBA a (2) TRUP JE NÁDOBA. Rozdělení je inspirováno Markem Turnerem, který ve své knize *Literární mysl* píše, že „dvě z nejdůležitějších nádob jsou naše hlava a tělo“ (Turner, 2005, s. 28).

Po vzoru výzkumu Anny Moudré (2016 a zde, s. 28–48) bude schéma NÁDOBA identifikováno ve znacích, v nichž se realizuje předem stanovená fonologická struktura. Moudrá vytvořila na základě schématu Taubové

2 Jako nádoby mohou být chápány i látky uvnitř objektů. Lakoff a Johnson (1980/2014, s. 44) uvádějí jako příklad vanu, ve které je voda. Vana a voda jsou vnímány jako nádoby: vana je NÁDOBOVÝ OBJEKT a voda je NÁDOBOVÁ LÁTKA.

3 TĚLO JE NÁDOBA můžeme také chápat jako konceptuální metaforu, jejíž zdrojovou oblastí je NÁDOBA.

(2001, s. 43–50) analogicky konstruovaný model pro znak CESTA, který popisuje, jak se ve fonologické struktuře tohoto znaku odráží mentální představa cesty. Na základě shody se stanovenými ikonickými prvky ve fonologické struktuře znaku CESTA poté Moudrá odkrývá přítomnost schématu CESTA ve znacích českého znakového jazyka.

Jak se však ukázalo, v případě výzkumu schématu NÁDOBA tento způsob postupné identifikace daného schématu v příslušných znacích nemůžeme beze zbytku přejmout. Analogicky konstruovaný model znaku NÁDOBA tu není relevantní, protože výchozím momentem zde není struktura znaku, ale promítnutí nádoby na lidské tělo (viz výše).

Jak bylo naznačeno v úvodu, strukturními elementy představového schématu NÁDOBA jsou (1) vnitřek, (2) vnějšek a (3) hranice – povrch oddělující vnitřek a vnějšek. Schéma NÁDOBA je primárně budováno na opozici uvnitř a vně, a proto je na ně nahlíženo z hlediska jeho prostorové orientace (*spatial orientation*), již v tomto výzkumu nazvané orientace **k tělu – od těla** znakuující osoby. Na základě tohoto předpokladu lze ve znacích, v nichž se prostorová orientace k tělu – od těla uplatňuje, identifikovat fonologickou strukturu, kde jsou relevantními parametry **pohyb** a **místo artikulace**; tvar ruky v těchto znacích může být libovolný, tj. na konstrukci uvedeného schématu se (alespoň podle našich dosavadních zjištění) nepodílí. Přehled fonologické struktury znaků pro prostorovou orientaci k tělu – od těla znázorňuje tabulka 1.

parametr	vymezení
tvar ruky	libovolný
pohyb	směrem k tělu / směrem od těla; přímočarý / opakující se
místo artikulace	v blízkosti těla / neutrální znakovací prostor s počátečním či koncovým bodem kontaktu na těle

Tabulka 1: Fonologická struktura znaků prostorové orientace k tělu – od těla.

Znaků, které splňují takto vymezenou fonologickou strukturu, je v českém znakovém jazyce velké množství. Bude tedy důležité nalézt kritéria, na jejichž základě lze mezi nimi určit ty znaky, v jejichž struktuře se realizuje schéma NÁDOBA.

Jak bylo několikrát zdůrazněno, schéma NÁDOBA je na prostorové orientaci uvnitř a vně budováno, proto jsme pro nalezení fonologické struktury tohoto schématu vycházeli právě z ní. Jak se zatím ukazuje, oproti znakům, v nichž se realizuje (pouze) opozice k tělu – od těla, je fonologická struktura znaků vycházejících ze schématu NÁDOBA zpřesněna právě v parametru

tvaru ruky. Přehled fonologické struktury znaků pro schéma NÁDOBA znázorňuje tabulka 2.

parametr	vymezení
tvar ruky	klasifikátorové tvary ruky držení
pohyb	směrem k tělu / směrem od těla; přímočarý / opakující se
místo artikulace	v blízkosti těla / neutrální znakovací prostor s počátečním či koncovým bodem kontaktu na těle

Tabulka 2: Fonologická struktura znaků schématu NÁDOBA

Poznatky o klíčové roli parametru tvaru ruky pro schéma NÁDOBA jsou čerpány z prací Wilburové (1990), Wilcoxové (2000) a Taubové (2001), které se zabývaly konkrétní konceptuální metaforou *MYSL JE NÁDOBA*.⁴ V českém znakovém jazyce se této metafoře věnovala ve své seminární práci Radka Nováková (2006) a následně ve své diplomové práci Lucie Šúchová (2007). Šúchová uvádí jako příklady deset znaků, ve kterých se metafora *MYSL JE NÁDOBA* uplatňuje, a každý znak z hlediska této metafory blíže specifikuje. Znak ve většině případů analyzuje z hlediska parametru místa artikulace a tvaru ruky.

Pokud však vymezujeme (mnohem obecnější) schéma NÁDOBA, je potřeba posoudit všechny parametry znaků. Jako příklad lze uvést znak použitý v práci Šúchové (na rozdíl od jejího výzkumu je zde znak analyzován z hlediska výchozího schématu NÁDOBA): jde o znak *PAMATOVAT* (SI):

Obrázek 1: *PAMATOVAT* (SI)

4 Výzkumy v různých znakových jazycích dokládají, že ve znakových jazycích jsou velmi často realizovány dvě konceptuální metafory: *MYSL JE NÁDOBA* a *MYŠLENKY JSOU PŘEDMĚTY* (Šúchová, 2007, s. 74–75).

- (a) pohyb je opakovaný, je veden směrem k hlavě (k čelu) a značí, že jsou myšlenky (informace) uchopeny a vkládány do hlavy (nádoby);
- (b) místo artikulace je na čele a určuje, která část lidského těla je chápána jako nádoba;
- (c) ruka je ve tvaru $\hat{B}$,⁵ který je v českém znakovém jazyce klasifikátorovým tvarem pro držení velkých nádob nebo dlouhých úzkých předmětů (Macurová – Vysuček, 2005, s. 269).

Tvar ruky je pro schéma NÁDOBA podstatným parametrem: aby bylo možné myšlenky do těla (nádoby) vložit, musí být nejdříve uchopeny. Jinak řečeno tvar ruky implikuje myšlenky jako uchopitelné předměty, s kterým lze manipulovat.⁶ Z tohoto důvodu je parametr tvaru ruky omezen na klasifikátorové tvary ruky využívané pro „držení“.

To, že je schéma NÁDOBA velmi specifické a stanovená fonologická struktura není jednoznačným měřítkem pro určení jeho přítomnosti či nepřítomnosti ve zkoumaném znaku, dokazuje znak ZMATEK V HLAVĚ (příklad čerpán z práce Šůchové).

Obrázek 2 a, b: ZMATEK V HLAVĚ

Hlava je zde metaforicky pojímána jako nádoba, je však umístěna v neutrálním znakovacím prostoru a pohyb se nerealizuje v modu „k tělu – od těla“. Artikulace znaku začíná tvarem ruky D – natažený ukazováček dotýkající se čela plní odkazovací funkci. V tomto případě je schéma NÁDOBA realizováno prostřednictvím věcné souvislosti – tj. na základě metonymie, jak na to upozorňuje Mary Brennanová (2005, s. 372).

5 Viz Tabulku tvarů ruky českého znakového jazyka na s. 274.

6 Současně je zde realizována konceptuální metafora MYŠLENKY JSOU PŘEDMĚTY (Šůchová, 2007, s. 79).

Jak totiž zjistila Wilcoxová (2000) v americkém znakovém jazyce a poté Nováková (2006) v českém znakovém jazyce, znaky související s mentální aktivitou a mentálními procesy bývají artikulovány na hlavě, a to v blízkosti čela nebo spánku. Tuto oblast znaků lze rozšířit o podobnou skupinu znaků – znaky související s komunikací, které jsou artikulovány v blízkosti úst. Do této skupiny byl na základě vlastního výzkumu zařazen například znak INFORMOVAT, který rovněž splňuje stanovenou fonologickou strukturu schématu NÁDOBA:

Obrázek 3: INFORMOVAT

- (a) pohyb je opakovaný, vedený směrem od hlavy, a naznačuje, že jsou informace vyjímány z těla (nádoby);
- (b) místo artikulace je v blízkosti úst;
- (c) ruka je ve tvaru „O“, který je klasifikátorovým tvarem zastupujícím držení důležitých dokumentů (Macurová – Vysuček, 2005, s. 269).

V metaforických vyjádřeních lze opět nalézt další souvislosti v podobě konceptuálních metafor, např. INFORMACE JSOU PŘEDMĚTY, KOMUNIKACE JE POSÍLÁNÍ aj. Na principu schématu NÁDOBA fungují i další skupiny znaků artikulované v oblasti hlavy (např. znaky související se sluchem, zrakem a čichem).

Další oblast výzkumu se zaměřila na druhou část těla, na jejímž základě se realizuje konceptuální metafora TRUP JE NÁDOBA. Taubová (2001, s. 129–130) o americkém znakovém jazyce uvádí, že na hrudi jsou často artikulovány znaky související s emocemi.⁷ Metaforu, která se v této skupině znaků uplatňuje, nazývá MÍSTEM EMOCÍ JE HRUŤ (*THE LOCUS OF EMOTION IS THE CHEST*) a uvádí ji v kontrastu s metaforou MÍSTEM MYŠLENÍ JE HLAVA (*THE LOCUS OF THOUGHT IS THE HEAD*). Do skupiny „emočních znaků“ v ame-

7 Naopak je to v japonském znakovém jazyce, ve kterém „je oblast hrudníku a kolem pupku považována za centrum myšlení“ (Wilcoxová, 2000, s. 188). Srov. také Nakaya, zde, s. 98–109.

rickém znakovém jazyce patří např. ŠŤASTNÝ (*HAPPY*), VZRUŠENÍ (*THRILL*), ROZZLOBENÝ (*ANGRY*) a další (Taub, 2001, s. 128). Příkladem znaku z českého znakového jazyka, který splňuje fonologickou strukturu schématu NÁDOBA, je znak VZTEK.⁸

Obrázek 4: VZTEK

Schéma je realizováno ve všech třech parametrech:

- (a) pohyb je veden směrem od těla mluvčího;
- (b) místem artikulace je hrud';
- (c) znak začíná tvarem ruky 5 a končí klasifikátorovým tvarem ruky *s*A, který zastupuje držení.

Schéma NÁDOBA se v českém znakovém jazyce objevuje i ve znaku VYJADŘOVAT, jehož ekvivalent se v americkém znakovém jazyce tvoří stejně.

Obrázek 5 a, b: VYJADŘOVAT

8 Srov. Gardelková – Vaňková, zde, s. XX-XX.

Tento znak zobrazuje (z hrudi) vyňatý a následně sdílený objekt, který značí „sdílení emocionální zkušenosti s ostatními“ (Taub, 2001, s. 128). Znak VYJADŘOVAT má podobnou fonologickou strukturu jako předchozí znak:

- (a) pohyb je veden směrem od těla mluvčího;
- (b) místem artikulace je hrud' (popř. břicho);
- (c) znak začíná klasifikátorovým tvarem ruky A , který zastupuje držení, a končí klasifikátorovým tvarem ruky 5 (to naznačuje vypuštění informace z nádoby).

Schéma NÁDOBA se nemusí nutně realizovat ve všech stanovených parametrech, což ilustrují znaky MÍT RÁD a NEMÍT RÁD. Fonologická struktura znaku MÍT RÁD:

Obrázek 6: MÍT RÁD

- (a) pohyb je opakovaný směrem k tělu;
- (b) místem artikulace je hrud';
- (c) ruka je ve tvaru D_6 .

Znak NEMÍT RÁD jako významový protějšek je tvořen takto:

Obrázek 7: NEMÍT RÁD

- (a) pohyb je jednorázový směrem od těla;
- (b) místem artikulace je hrud';
- (c) ruka je ve tvaru B₀/5.

Schéma NÁDOBA se v obou znacích realizuje v parametrech pohybu a místa artikulace.

Jinou roli má prostorová orientace k tělu – od těla ve znacích pro emoce. Podle Tomasze Krzeszowského (1994) naše zkušenost s vlastním tělem říká, že lidské tělo obsahuje pouze věci, které jsou pro tělo nezbytné a zdraví prospěšné. Obecně do těla vkládáme jen věci, které slouží právě k tomuto účelu – k udržení správného tělesného chodu, zatímco škodlivé věci odmítáme, snažíme se je ze svého těla vyloučit. Orientace dovnitř je proto chápána jako pozitivní, kdežto orientace ven jako negativní. Ve své studii Krzeszowski tvrdí, že schémata mají obvykle výrazný **axiologický parametr** (je s nimi spojeno pozitivní nebo negativní hodnocení). Tohoto jevu si můžeme všimnout právě u zmíněného znaku MÍT RÁD, jehož pohyb je směřován k tělu (dovnitř) a implikuje pozitivní význam znaku. Pohyb u znaku NE-MÍT RÁD je naopak veden od těla (ven) a jeho význam je negativní. V rámci konceptuálních metafor se jedná o metafory založené na zdrojové oblasti spojené s opozicí DOVNITŘ – VEN, které jsou prostředkem konceptualizace pozitivních a negativních hodnot.

Dalším příkladem je znak POPŘÍT VLASTNICTVÍ, jehož fonologickou strukturu tvoří:

Obrázek 8: POPŘÍT VLASTNICTVÍ

- (a) pohyb vedený směrem od těla;
- (b) místo artikulace na hrudi;
- (c) rukou ve tvaru V.⁹

9 Šůchová ve své práci poznamenává, že tvarem ruky V je v českém znakovém jazyce artikulován i znak PRÁZDNÝ (Šůchová, 2007, s. 80). Tvar ruky V je pravděpodobně klasifikáto-

Znak POPŘÍT VLASTNICTVÍ v sobě zahrnuje negativní hodnocení, proto je pohyb veden směrem od těla, zatímco opozitní znak VLASTNÍ je tvořen opakovaným pohybem směrem k tělu, čímž potvrzuje svůj pozitivní význam.

Obrázek 9: VLASTNÍ

Krzeszowski dělí schéma NÁDOBA podle dvou základních prožitků: (1) TĚLO JAKO NÁDOBA (s tím jsou spojeny základní životní zkušenosti, jako je dýchání a příjem potravy) a (2) TĚLO V NÁDOBĚ (prenatální zkušenosti spojené s pobytem v těle matky a narození). Axiologické hledisko Krzeszowského aplikované na znaky související s emocemi nabízí hypotézu, že znaky produkováné směrem od těla mají negativní význam a znaky produkováné směrem k tělu naopak význam pozitivní. Platnost hypotézy je však nutné ověřit na širším jazykovém materiálu.

Dosavadní výzkum představového schématu NÁDOBA v českém znakovém jazyce potvrzuje, že užívání tohoto základního vzorce není omezeno jen na jazyky mluvené, ale že se významně projevuje i v jazycích znakových. Specifičnost NÁDOBY se zdá být ve znakových jazycích o to závažnější, že mluvčím je uživatel znakového jazyka, tj. mluvčí, který své myšlenky vyjadřuje pohybem, tvary rukou a jejich pozicemi, a tím se stává osobou, která nahlíží na své vlastní tělo jiným způsobem. Kognitivně orientované výzkumy se sice již představou nádoby ve znakových jazycích zabývaly, avšak vždy pouze v rámci konceptuálních metafor. Schématům jako takovým byla věnována zatím jen malá pozornost. Tato kapitola tedy otevírá cestu k získání hlubších a přesnějších poznatků o představovém schématu NÁDOBA v českém znakovém jazyce, tedy k jednomu z nejuniverzálnějších a nejtýpističtějších reprezentantů kognitivních (a jazykových) struktur, které vznikají na základě naší fyzické a smyslové zkušenosti.

rovým tvarem pro absenci, vyprazdňování. Tento fakt by pomohl doložit schéma NÁDOBA, které se zde realizuje.

Literatura

- Brennan, M. (2005): Conjoining word and image in British Sign Language (BSL): An exploration of metaphorical signs. *Sign Language Studies*, 5, 3, s. 360–382.
- Čurdová, V. (2013): Pohyb po cestě prostřednictvím nohou jako zdrojová oblast metafor času v češtině. *Prace Filologiczne*, 64, 2, s. 55–68.
- Johnson, M. (1990): *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Krzeszowski, T. P. (1994): Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobrazeniowych. *Etnolingwistyka*, 6, s. 29–52.
- Lakoff, J. – Johnson, M. (1980/2014): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Macurová, A. – Vysuček, P. (2005): Poznáváme český znakový jazyk VII. Klasifikátorové tvary ruky. *Speciální pedagogika*, 15, 4, s. 262–275.
- Moudrá, A. (2016): *Pojmové schéma CESTA v českém znakovém jazyce*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Nováková, R. (2006): *Metafory myšlení v českém znakovém jazyce*. Seminární práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Saicová Římalová, L. (2010): *Vybraná slovesa pohybu v češtině. Studie z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Šúchová, L. (2007): *Metafora v českém znakovém jazyce*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Taub, S. F. (2001): *Language from the Body: Iconicity and Metaphor in American Sign Language* [online]. Cambridge, UK: Cambridge University Press. Cit. 29. 8. 2016. Dostupné z WWW: <<http://site.ebrary.com/lib/cuni/Doc?id=10005730>>.
- Turner, M. (2005): *Literární mysl: o původu myšlení a jazyka*. Brno: Host.
- Wilbur, R. B. (1990): Metaphors in American Sign Language and English. In: W. H. Edmondson – F. Karlsson (eds.), *Sign Language Research '87*. Hamburg: Signum Press.
- Wilcox, P. P. (2000): *Metaphor in American Sign Language*. Washington: Gallaudet University Press, s. 163–170.

Kinegramy – (ne)verbální komunikace v české somatické frazeologii

Barbora Bendíková

1. Úvod

Kapitola představí skupinu frazémů označovanou v německé frazeologii jako kinegramy. Jde o frazémy, které jazykově kódují neverbální jednání (např. *po-krčit rameny*, *mávnout nad něčím rukou*, *přešlapovat z nohy na nohu*). Blíže sémanticky i formálně popíšeme kinegramy jako specifickou skupinu frazémů a stanovíme charakteristiku prototypového kinegramu. Budou představeny výsledky excerpce kinegramů v češtině, ty pak budou rozděleny do pěti skupin, a to podle jejich blízkosti prototypu, resp. vzhledem k charakteristikám pro prototyp nezvyklým. Popis skupin bude pro názornost vždy doplněn příklady, případně krátkým komentářem. Na závěr vzneseme úvahu o „kinegramovosti“ jako o vlastnosti některých pohybových sloves a krátce představíme obdobný fenomén označovaný jako frazeogesta.

2. Definice kinegramu

Podle H. Burgera (1998), který použil termín poprvé (podle Fleischer, 1997, s. 232), je kinegram konvencionalizované, jazykově kódované neverbální jednání.¹ K. Šichová (2013, s. 125) označuje jako kinegramy syntagmata, která vedle svého frazeologického významu označují i konkrétní neverbální komunikát, na jehož bázi jsou utvořena.² Burger (1998, s. 61) přisuzuje kinegramům pět sémantických rovin: skutečné jednání, konvenční význam tohoto skutečného jednání a jazykovou formu mluveného vyjádření, jež zahrnuje označení skutečného jednání a označení významu tohoto jednání.³ Šichová (2013, s. 126) toto pojetí sémantických rovin zjednodušuje a rozlišuje v sou-

1 V německém originále: „[...] konventionalisiertes nonverbales Verhalten sprachlich gefasst und kodiert“ (Burger, 1998, s. 61).

2 V německém originále: „[...] Syntagmen, die eben ihrer eigentlichen phraseologischen Bedeutung auch eine konkrete Geste und/oder einen mimischen Vorgang bezeichnen, auf deren Basis sie gebildet werden“ (Šichová, 2013, s. 125).

3 V německém originále se jednotlivé sémantické roviny nazývají *das faktische Verhalten*, *die konventionelle Bedeutung dieses Verhaltens*, *die sprachliche Äußerung*, *die zweistufige Bedeutung*

vislosti s kinegramy pouze volné syntagma (*freies Syntagma*) a frazém (*Phrasem*). Jinými slovy lze podle ní kinegramy interpretovat jak doslovně, tak obrazně. Řekneme-li tedy o někom například, že *nad něčím mávl rukou*, můžeme jednak slovně popisovat jeho konkrétní tělesnou reakci (volné syntagma / doslovný výklad významu), jednak obrazně vyjádřit, že projevil lhostejnost či nezájem (frazém / obrazná interpretace). Šichová k popisu těchto dvou sémantických rovin dodává na základě svého výzkumu následující:

„Často bývá užití frazému doplněno odpovídajícím neverbálním gestem: někteří informanti (němečtí rodilí mluvčí) některé z těchto případů vůbec jako frazémy nevnímali a během dotazování upozorňovali na to, že dané syntagma používají pouze v doslovném významu. To bychom mohli částečně vysvětlit tak, že je zde často těžké určit, která ze dvou sémantických rovin je v užití jazyka primární. Volba jedné ze sémantických rovin je mnohdy podmíněna kontextem.“ (Šichová, 2013, s. 126; překlad BB)⁴

Pozoruhodnou vlastností kinegramů je tedy jejich pružnost. Mohou být užity doslovně bez obrazné interpretace (pak se ovšem nebude jednat o kinegram v prototypickém použití – a možná o kinegram vůbec) či obrazně i doslovně zároveň (tj. někdo použije nějaký neverbální prostředek kódovaný v kinegramu se záměrem vyjádřit význam, který je v rámci kultury či jazyka konvenčně interpretovatelný). Kromě toho mohou být kinegramy použity také pouze obrazně – neverbální prostředek jazykově kódovaný kinegramem tedy vůbec není proveden, ale kinegram je v popisu určité situace využit jako prostředek k vyjádření obrazného významu. Tedy například někdo, o němž řekneme, že pokrčil rameny, tento pohyb ve skutečnosti vůbec nemusel provést, jen dal najevo nezájem či lhostejnost, což je konvenční interpretace zmíněného (neprovedeného) gesta. V tomto případě v podstatě nezáleží na tom, zda bylo gesto provedeno či nikoliv, protože vyjádřený význam (nezájem či lhostejnost) zůstává nezměněn.

Vedle výše uvedené zvláštnosti mají kinegramy i kulturní specifika. V jednotlivých kulturách (resp. i ve varietách jednoho jazyka) se tedy mohou vy-

der sprachlichen Äußerung – die Bezeichnung des faktischen Verhaltens, die Bezeichnung der Bedeutung des Verhaltens (Burger, 1998, s. 61).

4 Přeloženo z německého originálu: „Häufig wird die Verwendung des Phrasems durch die entsprechende nonverbale Geste begleitet: Manche deutschsprachige Gewährspersonen haben einige von diesen Fällen überhaupt nicht als Phraseme empfunden und in der Befragung darauf aufmerksam gemacht, sie würden dieses Syntagma nur in ihrer wörtlichen Bedeutung verwenden. Dies könnte teilweise mit der Tatsache erklärt werden, dass es hier häufig schwierig festzustellen ist, welche der beiden Bedeutungsebenen im Sprachgebrauch primär ist. Oft ist die Wahl der einen oder der anderen Bedeutungsebene semantisch-kontextuell bedingt“ (Šichová, 2013, s. 126).

skytovat různé, navzájem těžko srozumitelné či přeložitelné kinegramy či mohou formálně totožné kinegramy vyjadřovat různé významy (např. vrtění hlavou v některých kulturách signalizuje odmítnutí, v jiných naopak souhlas).

3. Kritéria (prototypového) kinegramu

Dříve než přejdeme k pozorování kinegramů v češtině a výsledkům excerpcce, pokusíme se na základě definic uvedených výše vytyčit několik kritérií charakteristických pro prototypové kinegramy.

Prototypový kinegram se skládá ze dvou částí – z verbální (slovesné) a substantivní. Slovesná část prototypového kinegramu vždy představuje akční událost, nikdy ne stav.⁵ Forma slovesa ve frazému je zpravidla pozitivní, přestože použití frazému v negativní, nejčastěji imperativní formě není vyloučeno (např. *pokrčit rameny* – *nekrč rameny*). Substantivní část kinegramu označuje část lidského těla, která je (minimálně u prototypových kinegramů) pro člověka manuálně uchopitelná.⁶ Slovesná i substantivní část musejí být vzájemně sémanticky kompatibilní.

Jak již bylo zmíněno, kinegramy představují ustálené jednotky,⁷ rodilý mluvčí určitého jazyka by tedy neměl mít potíže rozumět kinegramu i bez kontextu.⁸ Také jsme zmínili, že je kinegram rozložitelný na jednotlivé sémantické roviny, ve zjednodušeném pojetí na roviny dvě – doslovnou (tj. zároveň fyzicky proveditelnou) a obraznou. Na základě tohoto kritéria můžeme ze skupiny kinegramů vyřadit frazémy, které sice obsahují somatickou část, avšak jsou vzhledem ke stavbě lidského těla za běžných okolností nerealizovatelné, např. *sedět si na uších* nebo *vzít nohy na ramena*.

Jako další kritérium pro prototypový kinegram jsme stanovili kritérium „subjektivnosti“. Podle něj se prototypový kinegram zpravidla vztahuje k agentu (tzn. agens vědomě a záměrně pohybuje nějakou částí svého těla, např. *složit [svě] ruce do [svého] klína*), a nepopisuje nevědomé nebo neovlivnitelné tělesné děje (např. *obrací se mu žaludek*), které bychom z hlediska vědomé neverbální komunikace jen těžko mohli analyzovat.

5 Předpokládáme, že frazémy typu *nosit nos/bradu nahoru*, jejichž slovesa vyjadřují stav, popisují spíše trvalejší lidskou vlastnost než neverbální jednání, které je charakterizováno jakousi proměnlivostí či pomíjivostí. Jinak bychom hodnotili např. frazém *odejít s bradou nahoru*, u něhož došlo ke změně slovesa (z formálního hlediska mj. k vidové).

6 Toto kritérium problematizuje ty frazémy, u nichž se vyskytuje nějaký druh metaforického či metonymického přenosu jako je tomu např. u frazému *[položme si] ruku na srdce*, kde je v doslovné interpretaci *srdcem* míněna levá část hrudi, tj. vlastně místo nad srdcem. Kapitola se těmto frazémům podrobněji nevěnuje. Nezařazujeme je ani do dále uvedeného dělení excerpaných kinegramů.

7 To proto, že kinegramy jsou zpravidla frazémy, které jsou dle své definice ustálené.

8 Důležité je obecné porozumění, případná polysémie (víceznačnost) kinegramu zde nehraje roli.

Syntaktickou strukturu prototypického kinegramu můžeme zaznamenat následujícím způsobem⁹:

[někdo] – [pohybuje / něco dělá / něco provádí] – [nějakou částí svého těla]

AGENS – verbum – PAT

Tomu odpovídá např. jeden z prototypických kinegramů [*agens*] *vrtí [svou] hlavou*. Prototypické kinegramy se však nutně neomezují jen na tuto jednoduchou strukturu. Mohou se u nich – v závislosti na verbální i substantivní části – objevovat další valenční doplnění. U kinegramu [*agens*] *složil ruce do [svého] klína* se k prototypické syntaktické struktuře přidává ještě údaj o místě, kam ruce skládá, tedy DIR. U kinegramu [*agens*] *si rukou prohrábl [své] vousy* můžeme pozorovat dvě substantivní části označující části těla, z nichž jedna (vousy) plní roli PAT, zatímco druhá (ruka) zde vystupuje jako INSTR, tedy nástroj či prostředek, pomocí něhož jsou vousy prohrábnuty. Dalším funktorem vyskytujícím se u mnoha kinegramů je funktor ADDR, tedy recipient či příjemce děje (např. v kinegramu *dát někomu ruku kolem ramen*, více viz dále). Pro kinegramy s tímto funktorem byla v naší klasifikaci vymezena zvláštní skupina (skupina D, viz dále), nejsou tedy zahrnuty mezi kinegramy prototypické.

U většiny těchto kinegramů představuje příjemce děje člověk, ve specifických kontextech se může v kinegramu vyskytovat zvíře, resp. může být s lidským ADDR použit frazém, který je prototypicky používán pro popis interakce lidí se zvířaty (např. *podrbat někoho za ušima*).

4. Kinegramy v češtině – výsledky excerptce a klasifikace

Naším cílem je představit frazémy-kinegramy jako celek, jako systém s centrem a periferií, proto jsme zvolili dělení excerptovaných frazémů do následujících skupin, k nimž pro názornost uvedeme několik příkladů s případným krátkým komentářem objasňujícím význam kinegramů či jejich zvláštnosti. Frazémy byly excerptovány z frazeologického slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* (Mrhačová, 2000).

Skupina A – prototyp I: Frazémy, jejichž vysvětlení významu (podle Mrhačová, 2000) explicitně obsahuje slovo *gesto/grimasa*¹⁰

9 Přístup a terminologie (včetně zkratk) jsou převzaty z funkčního generativního popisu (srov. Sgall, 2015; Uřešová, 2011).

10 Explicitní výskyt slova *gesto/grimasa* byl během klasifikace kinegramů přidán jako kritérium prototypového kinegramu na základě excerptovaného materiálu. Mrhačová se v de-

Jako příklad pro skupinu A nám může posloužit již výše popsany kinegram *mávnout nad něčím rukou*, který je konvenčně interpretován jako „gesto znamenající nezáměr o něco, lhostejnost“ (Mrhačová, 2000), anebo frazém *lomit nad něčím rukama*, „gesto (sepjaté zdvižené ruce) znamenající zoufalství, velký žal“ (Mrhačová, 2000).

Skupina B – prototyp II: Frazémy, jejichž vysvětlení významu gesto nebo grimasu popisuje, explicitně však slovo *gesto/grimasa* neobsahuje

Tato skupina byla vydělena z toho důvodu, že jsme během excerpcí a procházení somatických frazémů v češtině dospěli k závěru, že použitý slovník somatismů v české frazeologii (Mrhačová, 2000) nevysvětluje význam některých frazémů pro naše účely dostatečně precizně a u některých kinegramů nebere v úvahu možnost jejich doslovné interpretace. Např. kinegram *složit ruce do klína* je vysvětlen jako „přestat pracovat nebo přestat o něco usilovat“ (Mrhačová, 2000), čímž možnou doslovnou interpretaci frazému naprosto pomíjí. Podobně je tomu u frazému *bouchnout/udeřit pěstí do stolu*, což podle slovníku znamená „projevit rázně svůj názor nebo nesouhlas, rázně a důrazně něco nakázat“. I v této definici je pominuta možná doslovná interpretace frazému, resp. jeho možnost, kdy frazém popisuje pouze reálné gesto.

Skupina C: Frazémy, jejichž vysvětlení významu popisuje neverbální prostředky v širším slova smyslu (tj. jakýkoliv vědomý pohyb některou z hladiska běžného mluvčího hmatatelnou částí lidského těla,¹¹ který je konvenčně interpretovatelný jako prostředek neverbální komunikace). Do této skupiny můžeme zařadit např. tyto kinegramy: *přehodit si nohu přes nohu*, *přešlapovat z nohy na nohu*, *otočit se na patě [a odejít]*.

Skupina D: Frazémy, které obsahují ADDR (příjemce děje). Charakteristickým znakem kinegramů, které byly zařazeny do skupiny D, je již výše komentovaná přítomnost funktoru ADDR (příjemce děje), srov. např. *vrhnout se někomu k nohám*, *nastavit někomu nohu*. V některých případech může být ADDR ve frazému vyžadován či předpokládán pouze sémanticky, ve formální struktuře se ovšem neobjeví, např. *nastavit [někomu] dlaň/ruku* (v očekávání odměny či peněz), *padnout [před někým] na kolena* či *mluvit [na někoho, s někým, k někomu] na půl úst*.

finicích kinegramů, resp. neverbálních prostředků omezuje pouze na gesta a grimasy, podrobněji neverbální prostředky nedělí, resp. jiné neverbální prostředky nebere v úvahu.

11 K tomu viz poznámku č. 6.

Skupina E: Pseudokinegramy. Do skupiny E byly zařazeny tzv. pseudokinegramy – frazémy, které popisují nějaké gesto či rituál, který se dnes běžně neprovádí (Burger, 1998). Původní kinegram tedy ztratil možnost doslovné interpretace (*freies Syntagma*) a ponechal si pouze tu obraznou (*Phrasem*). Jako příklad pseudokinegramů v češtině můžeme uvést např. frazémy *sypat si popel na hlavu* či *rvát si vlasy*. Pseudokinegramy zde ponecháme stranou a nebudeme se jim podrobněji věnovat, neboť by to vyžadovalo hlubší sondu do historie jazyka i kultury, jejích rituálů apod.

Z excerpovaného materiálu můžeme vydělit ještě takové frazémy, které se prototypicky používají, mluvíme-li o zvířatech (např. *zastříhat ušima*), a jejichž použití ve vztahu k lidem se vztahuje na specifický kontext (v tomto případě např. žertovný). I tyto frazémy bychom mohli považovat za periferní kinegramy. Vzhledem k nízkému počtu takových frazémů jim při klasifikaci nebyla vyhrazena vlastní skupina.

V návaznosti na A. Macurovou (Macurová, 1979) můžeme o jakési kinegramovosti uvažovat také u některých sloves stojících samostatně, tj. ne v rámci frazému. Některá slovesa popisující pohyb (např. *poodstoupit*, *odskočit*, *otřást se*) můžeme vnímat též jako prostředky neverbální komunikace a přisuzovat jim další významy (u slovesa *poodstoupit* v závislosti na kontextu např. snaha o získání prostoru či odstupu, distancování se, vyjádření odmítnutí, váhání či údiv ad.).

Jinou perspektivu na fenomén propojování somatické frazeologie a neverbální komunikace nám mohou poskytnout tzv. frazeogesta (srov. např. Baur – Chlosta, 2015), tedy specifické kombinace verbálního a neverbálního jednání. V případě frazeogest se však nejedná o propojení určitého gesta a jeho jazykově kódované podoby, nýbrž o propojení gesta s jazykovým prostředkem, jenž však často gesto nepopisuje (např. *zaklepat něco na dřevo* doplněno o zaklepání či *mít něčeho až podsud* doplněno o ukázání určitého místa na těle, nejčastěji nad hlavu). Intenzita propojení, tedy nutnost nebo zvyk používat určitý jazykový prostředek současně s gestem, může být různá a dala by se pojmout jako škála. Na jeden pól škály bychom umístili volné propojení, o němž můžeme mluvit např. u pozdravů, které mohou, ale nemusejí být doplněny o gesto zamávání, potřesení rukou apod. Na opačném pólu by se nacházela propojení těsná. Příkladem takového velice úzkého propojení by mohly být popisy spojené s určitým gestem (např. použití výrazů *takhle dlouhé vlasy* a doplnění o ukázání patřičné délky). Stejně jako kinegramy jsou i frazeogesta často v rámci určitých kultur či jazyků rozrůzněné (srov. např. gesta v různých jazycích doprovázející frazém *držet někomu palce*).

5. Závěr

V této kapitole jsme si kladli za cíl poskytnout teoretický vhled do specifické skupiny frazémů, dle termínu německé frazeologie tzv. kinegramů, jež představují kulturně ustálené jazykově kódované neverbální prostředky. Kinegramy byly definovány a sémanticky i formálně blíže popsány. Na tomto základě byla následně stanovena kritéria pro prototypový kinegram. Ten je tvořen dvěma sémanticky kompatibilními částmi – slovesnou a substantivní (*lomit rukama, svraštit obočí*). Slovesná část představuje akční událost (*složit ruce do klína, přehodit si nohu přes nohu*), substantivní část označuje část lidského těla (*vrtět hlavou, mávnout nad něčím rukou*). Prototypové kinegramy nepopisují nevědomé nebo neovlivnitelné tělesné děje a vyznačují se jistou „subjektivností“ či specifícností, tj. agens záměrně provádí pohyb některou částí svého těla. Taktéž jsme stanovili jednoduchou syntaktickou strukturu prototypického kinegramu: AGENS – verbum – PAT. Podle blízkosti k tomuto prototypu a dalších charakteristik (popis neverbálních prostředků v širším slova smyslu či přítomnost ADDR – příjemce děje) byly české kinegramy excerpované z publikace *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* (Mrhačová, 2000) rozděleny do pěti skupin – do prototypových skupin A a B, jež popisují gesta či grimasy (více k rozdílu mezi těmito dvěma skupinami viz výše), do skupiny C, jež popisuje neverbální prostředky v širším slova smyslu, a do skupiny D, která obsahuje ADDR (příjemce děje). Poslední skupinu vydělenou z excerpovaného materiálu (skupinu E) tvořily tzv. pseudokinegramy – frazémy, které si zachovaly jen svou obraznou interpretaci, neboť popisují gesto či rituál, který již není prováděn (např. *sypat si popel na hlavu* či *rvát si vlasy*). Závěrem byla představena možnost uvažovat o „kinegramovosti“ i u některých samostatně stojících sloves (např. *poodstoupit, odskočit*). Pozornost byla věnována také frazeogestům jakožto jinému možnému přístupu k propojení somatické frazeologie s neverbální komunikací.

Kinegramy považujeme za pojem přínosný pro kognitivní lingvistiku a inspirativní pro další možné kognitivnělingvistické výzkumy, neboť nejen propojují frazeologii a neverbální komunikaci, ale mohou nám poskytnout i cenné náhledy do jazykového obrazu světa lidského těla i jeho jednotlivých částí, které k neverbální komunikaci používáme.¹²

12 Neverbální komunikací očí a jejím odrazem v češtině se zabývá např. Švarcová (2001). I zde můžeme nalézt kinegramy, např. *klopit oči, uhýbat s očima, přimhouřit (nad něčím) oko* nebo *mhouřit oči*.

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala doc. Ireně Vaňkové za cenné podněty a podporu, které mi během přípravy této kapitoly poskytla.

Prameny

Mrhačová, E. (2000): *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník II*. Ostrava: Ostravská univerzita.

Literatura

- Baur, R. S. – Chlosta, Ch. (2015): „Du hast ja ‚nen Vogel!‘: Phraseologie und Gesten in der Alltagssprache. Essener Unikate [online], 26, s. 69–75. Cit. 31. 7. 2016. Dostupné z WWW: <https://www.uni-due.de/imperia/md/content/daz-daf/eu26_baur_chlosta.pdf>.
- Burger, H. (1998): *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Schmidt.
- Fleischer, W. (1997): *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer.
- Křivohlavý, J. (1988): *Neverbální komunikace: řeč pohledů, úsměvů a gest*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Macurová, A. (1979): *Neverbální komunikace v Rozmarném létu Vladislava Vančury. Slovo a slovesnost*, 40, 1, s. 19–22.
- Sgall, P. (2015): Uvedení do syntaxe (větná stavba). In: V. Cvrček (ed.), *Mluvnice současné češtiny 1. Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum, s. 301–306.
- Šichová, K. (2013): *Mit Händen und Füßen reden: Verbale Phraseme im deutsch-tschechischen Vergleich*. Tübingen: Julius Groos Verlag.
- Švarcová, M. (2001): *Co oči nevidí... (Oko v jazyce, kultuře a komunikaci)*. *Souvislosti*, 48, 2, s. 23–38.
- Uřešová, Zdeňka (2011): *Valence sloves v Pražském závislostním korpusu*. Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky.

Emoce v české somatické frazeologii

Radka Zbořilová

1. Úvod: „Na tváři lehký smích, hluboký v srdci žal“

Známý citát z *Máje* Karla Hynka Máchy budiž napověděním a uvedením tématu následujících řádků, jímž jsou emoce, respektive nahlédnutí do jazykového obrazu emocí českého člověka – mluvčího češtiny.

Jsou zde představeny výsledky výzkumu zaměřeného na konceptualizaci emocí v české frazeologii, konkrétně z oblasti somatismů. Výchozím materiálem pro excerpci je slovník somatické frazeologie *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* (Mrhačová, 2000). Excerpované frazémy jsou kategorizovány na základě jejich sémantické, ale i formální podoby – a s využitím kognitivně lingvistických teorií (představová schémata, teorie příběhu, antropocentrismus-bodycentrismus) je naznačena jednak konceptualizace emocí v českém jazyce, jednak profilování vybraných somatismů v „emocionálním obrazu světa“.

2. Emoce jsou když... (teoretická východiska)

Podívejme se nejprve, jak je pojem EMOCE definován – jednak psychology, jednak obvyklými výkladovými slovníky.

Podle *Psychologického slovníku* od Hartla a Hartlové (2000) jsou emoce „širší pojem než cit, zastřešující subjektivní zážitky libosti a nelibosti provázené fyziologickými změnami, motorickými projevy (gestikulace, mimika), stavy menší či větší pohotovosti a zaměřenosti“ (s. 138).

Nakonečný (2000) ve své monografii věnované emocím představuje mnoho různých teorií, výkladů a definic tohoto fenoménu, jedna z nich charakterizuje emoce jako „komplexní citový stav doprovázený charakteristickými motorickými a žláзовými aktivitami“ (s. 8).

V *Akademickém slovníku cizích slov* najdeme pod heslem emoce tento výklad: „silný cit, stav vzrušení projevující se zvláštním chováním doprovázeným až fyziologickými změnami organismu“ (ASCS, 2000).

Heslo *emoci* ve *Slovníku spisovné češtiny* a ve *Slovníku spisovného jazyka českého* se víceméně shoduje, i v nabídce synonym: „hnutí mysli, (silný) cit,

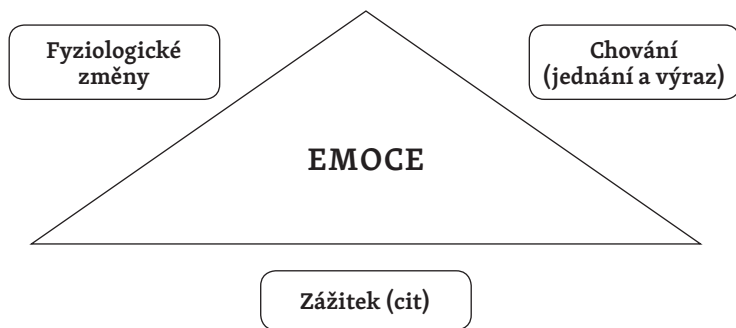
vzrušení“ (SSČ, 2005), „duševní pohnutí, citový vzruch; dojetí, vzrušení“ (SSJČ, 1989).

Poměrně „šalamounsky“ řeší obtížnou uchopitelnost pojmu další psychologický slovník, který popisuje emoce takto: „Výraz, který nemá jednoznačné sémantické přiřazení, neboť je mu v různých kulturách (jazycích) přidělen rozdílný obsah [...] Pocit, něco, co má souvislost s citem atd.“ (Geist, 2000, s. 51).

Vidíme, že vedle (někdy přímo synonymické) souvislosti s (po)city v sobě většina definic zahrnuje motorické projevy (tj. mimiku a gesta) a fyziologické změny doprovázející emoce – významnost této skutečnosti bude pojednána ještě níže. Z kulturně lingvistického pohledu je zajímavá i poslední uvedená definice, shrnující četné teorie a výzkumy zabývající se rozdíly v konceptualizaci emocí u různých národů (a v různých jazycích) a potvrzující emoce jako psycho-sociální procesy.¹ Objevuje se i axiologické vymezení: libost – nelibost, příjemné – nepříjemné (ve svém výzkumu a dále v textu používám základní dělení pozitivní – negativní).

Psychologové dále zkoumají míru/intenzitu emocí a také tělesné projevy emocí, které mohou být buď periferní² – povrchové, vnější, nebo viscerální³ – probíhající v tělesných útrebách, vnitřní (podrobněji viz Nakonečný, 2000, s. 153–163).

Tento krátký exkurz do oblasti s emocemi spjaté primárně – tj. do psychologie⁴ – zakončím dle mého výstižným schématem, dobře postihujícím komplexnost pojmu EMOCE (schéma převzato z Nakonečného, 2000, s. 12).

Obrázek 1: Emoce.

1 Srov. Ekman, 2003/2015; Janebová, 2010, zejména s. 61nn. a 86nn; Průcha, 2007, zejména s. 145nn.

2 Např. pocení kůže, svalové napětí, tzv. pilomotorické reflexy – „vstávání“ chlupů, projevy v oblasti očí – rozšiřování / zužování zornic či mrkání.

3 Např. změny ve vylučování žaludečních šťáv a žláz s vnitřní sekrecí.

4 Více o emocích v psychologii viz také Stuchlíková, 2007.

3. Vlastní výzkum – Emoce v české somatické frazeologii

3.1 Metodologie

V rámci svého širšího výzkumu orientovaného na českou frazeologii jsem se rozhodla zaměřit na cílovou oblast emocí a prozkoumat jednak to, jaký je obraz emocí v české frazeologii, jednak jak se projevuje provázanost emocí s tělesností, kterou jako podstatný rys uvádějí psychologové. Jako ideální materiál pro tyto účely mi posloužil *Tematický frazeologický slovník (2) – Názyvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* od Evy Mrhačové (2000). V první fázi jsem provedla důkladnou excerpici všech frazémů, které se nějakým způsobem (sémanticky i formálně) týkají emocí.⁵ Poté jsem se pokusila frazémy roztrdit do kategorií představujících jednotlivé emoce a na základě těchto kategorií jsem hledala společné, resp. ve frazémech se opakující rysy jednotlivých emocí i to, jaké somatismy jsou charakteristické pro konkrétní pocity i pro emoce obecně. S ohledem na kognitivnělingvistické teorie (Krzyszowski, 1994; Lakoff – Johnson, 1980/2014) jsem se pak zamýšlela i nad tím, které konceptuální metafory a která představová schémata jsou s emocemi ve frazeologii spojena.

Výsledky tohoto dílčího výzkumu představuji níže.

3.2 Kategorizace emocí v somatické frazeologii

Frazémy, které vyjadřují emoce (nebo popisují jejich projevy), lze jistě kategorizovat dle různých kritérií – pro základní rozdělení jsem se rozhodla posuzovat jejich axiologický příznak (viz také zde část 2) a stanovila tyto kategorie frazémů:

3.2.1 Frazémy vyjadřující **pozitivní (příjemné) emoce**, jako je radost (smích / dobrá nálada): *obličej se mu rozjasnil, popadat se za břicho*; spokojenost; láska (pozitivní vztah): *získat / ztratit něčí srdce, pohládit někoho očima*.

3.2.2 Frazémy vyjadřující **emoci bez výrazného axiologického příznaku** (neutrální), anebo frazémy „obojetné“, **na hranici mezi pozitivním a negativním**. Některé frazémy jsou ve své základní formě **neutrální**, konkrétní význam dostávají až po dosazení lexému, který je specifikuje: *např. ukázat laskavou/přísnou/kamennou... tvář, celým srdcem někoho milovat / nenávidět, mít oči zaslepené láskou/pýchou/závistí* – a zároveň některé z těchto frazémů vyjadřují **intenzitu** emocí: viz předchozí příklady nebo *cítit něco*

5 Při určování konkrétních typů emocí jsem vycházela opět především z Nakonečného (2000) a z psychologických slovníků (Geist, 2000; Hartl – Hartlová, 2000), orientovala jsem se zejména na tzv. základní emoce (radost, smutek, strach, úzkost, hněv, stud, překvapení), ale zahrнула jsem i některé tzv. citové vztahy (láska, odpor, nenávisť).

až do morku kostí / až v útrokách. Jiné frazémy vyjadřují emoce, které jsou za určitých okolností považovány za pozitivní, v jiném kontextu spíše za negativní, jako je např. *pýcha: hrud' se mu dme pýchou – chodí s nose nahoru*. Jiným příkladem je překvapení, které může být příjemné, ale i nepříjemné, přecházet až v šok: *má oči navrch hlavy – údivem mu poklesla čelist – vyrazilo mu to dech*. Samostatnou skupinu tvoří frazémy, u kterých Mrhačová (2000) uvádí význam „silné citové působení, citové pohnutí“: např. *chytit někoho za srdce, sevřelo se mu hrdlo*.

3.2.3 Početně nejzastoupenější jsou frazémy vyjadřující negativní (nepříjemné) emoce: nesouhlas / nespokojenost (špatná nálada) / odpor: *mračit se pod fousy, obracet oči v sloup, stavět se na zadní, skřípat zubama*; stud: *sklopit zrak, nevědět kam s očima*; starosti – smutek / žal / zoufalství (+ lítost): *mít těžkou / lehkou hlavu, pláče až srdce usedá, rvát si vlasy*; hněv / vztek – rozčilení: *blýskat očima, krev se mu pění v žilách, hnout někomu žlučí, div nevyletět z kůže*; negativní vztah: *do krve někoho nenávidět, prahnout po něčí krvi, dělat zlou krev*; strach / úzkost: *běhá mu mráz po zádech, krve by se v něm nedořezal, má v těle malou dušičku, srdce mu spadlo do kalhot*.

3.2.4 Samostatnou a poměrně pozoruhodnou skupinu tvoří frazémy vyjadřující (příznakovou) nepřítomnost nebo potlačení emocí: např. *nehnout ani brvou, nasadit kamennou tvář, jít na něco s chladnou hlavou* (x mít horkou hlavu), *mávnout nad něčím rukou, zatnout zuby, hryzat se do rtů*.

3.3 Zjištění i otázky plynoucí z výzkumu

Při excerpci, kategorizaci a analýze zkoumaného materiálu jsem došla k následujícím zjištěním (a zároveň vyvstaly některé otázky).

3.3.1 Ve frazémech se někdy prolíná vyjádření emocí a) jako náhlého, aktuálního stavu (*krev mu /vz/kypěla v žilách*), b) jako **vlastnosti/povahy** člověka – tedy jako dlouhodobého, trvalého stavu (*mít horkou hlavu/krev*) a případně i c) **názoru/postoje** (*po/hodit hlavou*). Domnívám se, že v konceptualizaci emocí tyto „příbuzné kategorie“ mají své místo, neboť jsou s emocemi silně propojeny – lidská povaha je utvářena a zároveň se též projevuje právě emocemi, stejně tak naše postoje (k různým situacím, lidem, věcem...) nemohou být od citů a pocitů zcela odtrženy.

3.3.2 Ukazuje se, že frazémy vyjadřující emoce jsou ve velké míře spjaty s kinegramy,⁶ to bývá obsaženo již v teoretických výkladech a definicích pojmu emoce (viz výše část 2) a můžeme na jejich základě interpretovat

6 Více o kinegramech srov. Bendíková, zde, s. XX-XX.

mnohé příklady uvedené na předchozích řádcích. Často jsou frazémy „jen“ popisem mimiky či gest doprovázejících naše emoční projevy: např. *obracet oči v sloup*, *bouchnout pěstí do stolu*, *mnout si ruce*, *svraštit čelo*; v některých případech lze spatřovat až teatrálnost či (dávnu) rituálnost chování člověka (jedná se zejména o tzv. pseudokinegramy): *padnout na kolena*, *lomit rukama*, *bít se v prsa*, *sypat si popel na hlavu*, *rvát si vlasy*.

3.3.3 Z analýzy dále vyplynulo, že lze rozlišit vědomé, ovlivnitelné **projevy** emocí a nevědomé, neovlivnitelné **příznaky** emocí (srov. periferní a viscerální projevy – viz část 2): např. *skřípat zubama*, *zvednout obočí*, *plácát se do steh* × *zježily se mu chlupy*, *sevrělo se mu hrdlo*, *zatmělo se mu před očima*.

3.3.4 Výše (3.2.2) byla uvedena početná skupina frazémů bez axiologického vymezení, z níž některé frazémy mohou vyjadřovat více emocí, jsou aplikovatelné na více situací – a v návaznosti na Turnerovu teorii literární mysli (Turner, 2005, zejména s. 14nn.) lze říci, že v sobě nesou možnost zapojení do více příběhů: *vypnul hrud'* (hrdostí / odvahou), *sklopil hlavu* (studem / smutkem), *zrudl do krve* (studem / zlostí).⁷

3.4 Somatismy ve frazémech frekventované a pro vyjadřování emo- cí typické

3.4.1 Jednoznačně nejzastoupenějším somatismem v souvislosti s emocemi je **srdce**, které je konceptualizováno jako sídlo emocí obecně: *jít za svým srdcem*, *vzít někoho za srdce*, *mít srdce z kamene*, *celým srdcem někoho milovat / nenávidět*; a zároveň bývá spojováno i s konkrétními emocemi, jak pozitivními – radost, láska: *zahřálo ho to u srdíčka*, *dát někomu své srdce* (ale láska může být i nešťastná: *zlomit někomu srdce*), tak negativními – smutek/žal, strach: *rve mu to srdce*, *mít srdce jako v kleštích*, *srdce se mu (málem) zastavilo*.

3.4.2 Dále je ve frazémech exponována **krev**, a to zejména v souvislosti s negativními emocemi – hněvem a strachem: *krev mu (vz)kypěla v žilách*, *dělat zlou krev*, *pít někomu krev*, *krev mu ztuhla v žilách*, *krve by se v něm nedořezal*; ale i s emotivností obecně: *mít v žilách vodu místo krve* (srov. též *horkokrevný* × *chladnokrevný*). Případně jsou zastoupeny i jiné tělesné tekutiny – specificky žluč v několika frazémech vyjadřujících hněv: např. *hnout někomu žlučí*.

3.4.3 Vedle srdce je sídlem emocí v somatické frazeologii také **hlava**: *řešit něco s chladnou hlavou* × *mít horkou hlavu*, *mít lehkou* × *těžkou hlavu*, *ztratit hlavu* (srov. též *jednat bezhlavě*); a její samostatná (sou)část **tvář/obličej**

7 To je s velkou pravděpodobností dáno podobnými tělesnými projevy u různých typů emocí.

(„zrcadlo emocí“, zde je jasná souvislost s mimikou): *dělat obličej* (srov. též *tvářit se*), *nasadit / ukázat vlídnou / laskavou / přísnou... tvář*, *obličej mu zářil (radostí)*, *kamenná tvář*.

3.4.5 Některé somatismy jsou pro určitou emoci charakteristické (opět především kvůli fyzickým procesům a projevům): **nohy** ve spojení se strachem: *vzít nohy na ramena*, *klepou se mu kolena*; **oči** jako ukazatel údivu/překvapení: *málem mu vypadly oči z důlků*, *nevěřit vlastním očím* (ale také studu: *sklopit oči*); **žaludek** jako sídlo znechucení či odporu: *nemá na to žaludek*, *zvedá se mu z toho žaludek*.

3.5 Konceptuální metafory, představová schémata

3.5.1 V konceptualizaci emocí zkoumané na materiálu české somatické frazeologie se nejvýrazněji projevuje představové schéma (srov. Krzeszowski, 1994) **NÁDOBA** a s ním spojená konceptuální metafora **TĚLO / SRDCE / HLAVA JAKO NÁDOBA NA EMOCE**, vztahující se buď k emocím obecně, nebo ke konkrétním typům emocí: *nemít v těle kouska citu*, *cítit něco až v útrokách*, *mít v těle malou dušičku*, *málem vyletěl z kůže*; případně také metafora **EMOCE JSOU TEKUTINA V NÁDOBĚ**: *srdce mu přetéká...*, *rozlila se mu žluč*, *krev se mu přelila v žilách*, *tečou mu nervy*, *mít v žilách srovátku*.

3.5.2 Zajímavým způsobem se uplatňuje orientační metafora (opozice) **NAHOŘE – DOLE**. V některých frazémeh je zachováno tradiční rozdělení **DOBŘÍ JE NAHOŘE – ŠPATNÉ JE DOLE**: *srdce mu poskočilo / skáče (radostí)*, *(odejít) se vztyčenou hlavou – srdce mu spadlo do kalhot*, *sklopit hlavu*; zatímco v jiných případech je toto pojetí „převráceno“ v opak: *mít srdce v krku*, *krev mu (vz)kypěla v žilách*, *spadl mu kámen ze srdce* (zde se uplatňuje také opozice **LEHKÝ – TĚŽKÝ**).

3.5.3 Při podrobnější analýze lze vysledovat i projevy opozice **ČÁST – CELEK**, kdy v dokladech srdce metonymicky zastupuje všechny emoce a celého člověka (srov. mnohé již uvedené příklady u těchto somatismů). Uvažovat můžeme také o schématu **ROVNOVÁHA** (srov. mj. *citově nevyrovnaný*); nepochybně silně je zastoupena opozice **HORKÝ – STUDENÝ**: *mít horkou hlavu*, *krev se v něm vařila – mít rybí / studenou krev*, *mít srdce z kamene*, *běhal mu mráz po zádech*.

4. Závěr

Ve výše představeném výzkumu jsme mohli vidět, jakým způsobem česká somatická frazeologie vyjadřuje emoční stavy a projevy. Na mnohých pří-

kladech se ukázalo, že tzv. naivní obraz emocí v češtině v zásadě odpovídá obrazu vědeckému – teoriím a definicím z oblasti psychologie.⁸ Zároveň, jako mnohé další podobně orientované výzkumy (i v tomto svazku), potvrzuje jazykový obraz emocí myšlenku antropocentrismu (a bodycentrismu), tedy vnímání, uchopování a zobrazování světa prostřednictvím naší tělesnosti.

Prameny

- Akademický slovník cizích slov [A–Ž] (2000). Praha: Academia.
Mrhačová, E. (2000): *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník, II.* Ostrava: Ostravská univerzita.
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (2005). Praha: Academia.
Slovník spisovného jazyka českého (1989). Praha: Academia.

Literatura

- Ekman, P. (2003/2015): *Odhalené emoce: naučte se rozpoznávat výrazy tváře a pocity druhých.* Brno: Jan Melvil Publishing.
Geist, B. (2000): *Psychologický slovník.* Praha: Vodnář.
Hartl, P. – Hartlová, H. (2000): *Psychologický slovník.* Praha: Portál.
Janebová, E. (2010): *Interkulturní komunikace ve škole.* Praha: Fortuna.
Krzyszowski, T. P. (1994): Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobrazeniowych. *Etnolingwistyka*, 1994, 6, s. 29–51.
Lakoff, G. – Johnson, M. (1980/2014): *Metafory, kterými žijeme.* Brno: Host.
Nakonečný, M. (2000): *Lidské emoce.* Praha: Academia.
Průcha, J. (2007): *Interkulturní psychologie: sociopsychologické zkoumání kultur, etnik, ras a národů.* Praha: Portál.
Stuchlíková, I. (2007): *Základy psychologie emocí.* Praha: Portál.
Turner, M. (2005): *Literární mysl: o původu myšlení a jazyka.* Brno: Host.
Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J. (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky.* Praha: Karolinum.

8 O naivním a vědeckém obrazu světa více viz Vaňková et al., 2005, zejm. s. 77–83.

Hněv v českém znakovém jazyce

Barbora Gardelková – Irena Vaňková

1. Úvodem

Konceptualizace emocí patří k tradičně zpracovávaným kognitivnělingvistickým tématům. Modelovým textem věnovaným zkoumání metafor a metonymií, které se podílejí na vytváření pojmu spojeného s určitou emocí, byla už případová studie George Lakoffa věnovaná hněvu (resp. anglickému pojmu ANGER, srov. Lakoff, 1987/2006, s. 367–401). Na Lakoffovo zkoumání pak navázali další badatelé a podrobili studiu pojmové uchopení této (resp. přibližně ekvivalentní) emoce v dalších jazycích, zejm. mluvených (v angličtině kromě Lakoffa i Kövecses, 1998, v polštině Mikołajczuk, 1998, v češtině Bednaříková, 2003, aj.), ale i znakových (v americkém znakovém jazyce Grushkin, 1998). V této kapitole jsou popsány pojmotvorné procesy, k nimž dochází při konceptualizaci hněvu v českém znakovém jazyce. V opoře o výše uvedené práce se zde komentuje a analyzuje materiál získaný na základě nahrávek jazykových projevů pěti českých neslyšících, kteří ve volném dialogu reagovali na komiksový příběh a videonahrávky tematizující situace s hněvem spojené. Výzkum se soustřeďuje na znaky, jež dokládají metaforické a metonymické konceptualizace hněvu v českém znakovém jazyce.

2. Teoretická východiska

2.1 Představová schémata, metafory a metonymie

Průlom v klasickém uvažování o metaforách učinili George Lakoff a Mark Johnson v práci *Metaphors We Live By* (1980); tam, jak známo, dokazují, že metaforicky je strukturována značná část našeho pojmového systému a že se metafora (a také metonymie) zcela zásadně podílejí na pojmovém uchopování světa i na každodenním lidském uvažování a chování (Lakoff – Johnson, 1980/2014, s. 74).

Podle základního filosofického východiska v této knize vymezeného, experiencialismu (resp. zkušenostního realismu, srov. Lakoff – Johnson, 1980/2014, s. 209–212, 244–246), je význam vtělesněný, tzn. vyrůstá z lidské tělesné zkušenosti se světem, která začíná vlastně již početím. Lze tedy říci, že naše rozumění pojmům se odvíjí od takto založeného, fyzicky-

-smyslového, „předpojmového“ chápání světa. Již od narození rozeznáváme prožitek těla a v něm probíhajících vnitřních procesů, pohyb okolních objektů apod. Lakoff v tomto směru hovoří o *kinestetických obrazových schématických strukturách*, resp. *představových schématech*, jež lze popsat jako vcelku jednoduché struktury tvořící základ naší tělesné zkušenosti. Jako příklad uvádí schémata NÁDOBA, CESTA, VAZBA, SÍLA aj. (Lakoff, 1987/2006, s. 261–262). Podle Johnsona (1989) se tato představová schémata, resp. jejich metaforické a metonymické projekce, podílejí na našem porozumění abstraktním pojmům. Bez představových schémat by byl každý okamžik naší zkušenosti jen chaotickou směsicí podnětů, které bychom nebyli schopni rozumově uchopit. Právě na základě představových schémat vznikají konceptuálních metafory i metonymie – a na jejich podkladě jsou pak chápány veškeré abstraktní pojmy (Johnson – Rohrer, 2007, s. 33, 38; srov. i zde Moudrá, s. 28–48, Pokorná, s. 49–56, Vodrážková, s. 19–27).

2.2 Mapování ve znakových jazycích

Základem konceptuální metafory je přenášení struktury poznání ze zdrojové oblasti do oblasti cílové, tj. **metaforické mapování** (srov. Lakoff – Johnson 1980/2014; Goatly, 2007, s. 16; Johnson – Rohrer, 2007, s. 38, aj.). To se ovšem ve znakových jazycích ve srovnání s jazyky mluvenými realizuje poněkud specificky. Znakové jazyky jsou totiž jazyky vizuálně-motorické a zásadní úlohu v nich hraje ikoničnost. Významy jsou zde reprezentovány vizuálně vnímanými jazykovými jednotkami, a to často prostřednictvím tzv. **ikonického mapování**. Taubová uvádí jako příklad ikonického ztvárnění určitého pojmu klasifikátorový tvar ruky amerického znakového jazyka (dále ASL) zastupující člověka, resp. jeho nohy (Taub, 2001, s. 5, 22). Při jeho artikulaci zastupují jednotlivé části ukazováku a prostředníku ruky analogické části lidských nohou: kloub představuje kolena, konce prstů představují chodidla atp. Podobu, pohyb, zacházení s určitou věcí apod. lze ve vizuální zkratce v intencích ikonického mapování pomocí prostředků znakového jazyka dobře ztvárnit.

Ikonické mapování se uplatňuje ve znacích pro konkréta. Při konceptualizaci abstraktních pojmů se k němu, zjednodušeně řečeno, připojuje ještě **mapování metaforické**. Ztvárnění pojmové metafory ve znakových jazycích se tedy ve shodě s Taubovou popisuje jako tzv. **zdvojené mapování** (*double mapping*). Jako příklad realizace pojmové metafory v ASL můžeme uvést znak THINK – PENETRATE (přibližně MYSLET – PRONIKNOUT), tvořený pomocí ukazováku dominantní ruky, který se dotýká spánku a poté proniká skrz prsty pasivní ruky (Taub, 2001, s. 21). (Jeho českým ekvivalem by mohlo být frazeologické vyjádření *konečně tomu přišla na kloub*, které ovšem s metaforou pronikání nijak nesouvisí.)

Obrázek 1 a, b: ASL znak THINK-PENETRATE.¹

Vizuální představy předmětu pronikajícího skrz nějakou bariéru je užito k vyjádření významu namáhavého, ale nakonec úspěšného intelektuálního procesu. Takovéto užití vizuální představy konkrétní situace pro vyjádření abstraktního pojmu je příkladem metaforu: výše uvedený znak ASL je ikonicko-metaforický, tj. realizuje se na základě ikonicko-metaforického, tedy zdvojeného mapování (Taub, 2001, s. 21). Takto založené znaky (kromě znaků vzniklých na základě metonymie) se uplatňují i při konceptualizaci emocí a právě ony byly zkoumány ve spojitosti s konceptualizací hněvu.

3. Vlastní výzkum

3.1 Postup výzkumu a výzkumný materiál

Jazykový materiál, který byl předmětem výzkumu, byl shromážděn v průběhu dubna a května 2016 metodou polostrukturovaných rozhovorů, které byly motivovány předem zhlédnutými materiály vizuálního charakteru (komiks a videa).

Komiks „Špatný den“ (autorkou je Radka Stará) byl vytvořen přímo pro potřeby výzkumu a popisuje jeden nevydařený den v životě člověka, jenž v jediném dni zaspal, přišel pozdě do zaměstnání, tam měl rozepří s nadřízeným a po příchodu domů ho překvapila havárie vodovodu. Dále bylo využito devět videonahrávek s tematikou hněvu.² Pro informaci je namísto stručně popsat jejich obsah:

¹ Příklad převzatý z Taub, 2001, s. 21.

² Video byla spuštěna prostřednictvím webové stránky Youtube, šlo především o reklamní spoty anebo sestřihy z různých pořadů. Odkazy na tato videa jsou v seznamu na konci kapitoly.

Video 1. „Umněný chlapec na nákupu s tatínkem“ je reklamní spot zachycující rozepři mezi malým hochem a jeho otcem. Hoch se v hysterickém záchvatu dožaduje koupě sladkostí a neváhá přitom využít veškeré prostředky.

Video 2. „Chlapec v hysterickém záchvatu vzteku“ je amatérsky pořízené video zachycující chlapce stíženého hysterickým záchvatem.

Video 3. „Výbušný šéf“ je sestříhem z komediálního pořadu *Saturday Night Live* a zachycuje situaci s velmi vznětlivým vedoucím pracovníkem, který reaguje zcela neadekvátně vzhledem k situaci.

Video 4. „Sobecký pes“ je amatérské a zachycuje vzteky vrčícího psa, který si hájí krmivo.

Video 5. „Rvačka“ je sestříh z wrestlingové reality show *Tough Enough* a zachycuje hádku vyústující ve rvačku mezi dvěma soutěžícími.

Video 6. „Hádka v buši“ je animovaným snímkem z dílny animačního studia Birdbox. Zachycuje hádku dvou pakoňů o to, co vidí na hladině jezera.

Video 7. „V hlavní roli vztek“ z dílny animačního studia Imaginar popisuje překerní situaci, kterou prožívá „herec“, jenž má sugestivně ztvárnit vztek, a stále přitom podléhá emocím odlišného charakteru.

Video 8. „Gorila“ je reklamní spot zachycující rozlícenou gorilu, která prahne po chuti brambůrek.

Video 9. „Panda“ je reklamní spot, v němž rozhněvaná panda propaguje stejnojmennou pomazánku.

Výzkumný vzorek zahrnoval pět neslyšících respondentů ve věku od 17 do 50 let; všichni pocházeli z druhé generace neslyšících. Respondentům byly postupně pouštěny videonahrávky a poté jim byl předložen komiks. Každý respondent se ke zhlédnutým situacím vyjádřil a jeho projev byl zaznamenán na videokameru. Projevy pak byly analyzovány se zřetelem k použitým výrazům (znakům českého znakového jazyka) vztahujícím se k hněvu.

Jednotlivé metafory (3.2) a metonymie (3.3) pak byly ze zkoumaného materiálu vyvozovány na základě (sémanticko-formální) struktury znaků, tak jak ji níže popisujeme a interpretujeme.³

3 Znaký znakového jazyka lze rozložit na jednotlivé parametry (komponenty) znaku, jak uvádí Macurová (1996, s. 5): „(...) na rozdíl od gesta lze znak analyzovat, rozložit na složky, komponenty (stejně, jako lze obdobným způsobem rozložit slovo). Tyto komponenty však (na rozdíl od komponentů slova) existují v podstatě simultánně, nenásledují „za sebou“, ale vrší se „na sebe“ či „nad sebe“. Stokoe sám v této souvislosti vyděluje jako komponenty znaku 1) umístění znaku v prostoru (TAB, od tabula), 2) tvar ruky (DEZ, od designator) a 3) pohyb ruky v prostoru (SIG, od signator).“

3.2 Metafory

3.2.1 HNĚV JE ŠÍLENSTVÍ

PŘESKOČIT V HLAVĚ ($V_1 - R_4; V_5 - R_3, R_4$).⁴

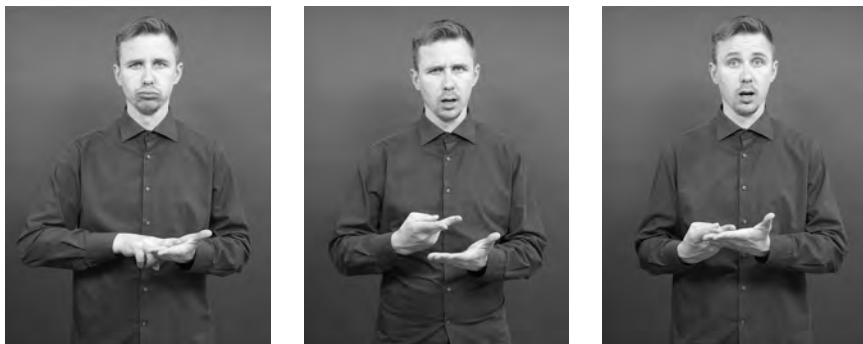

Obrázek 2 a, b: PŘESKOČIT V HLAVĚ

Obrázek 3: PŘEVOD

4 Video jsou označena V1-V9, respondenti jsou označeni R1-R5.

Obrázek 4 a, b, c: PŘEKLAD

Znak s významem „převod/přeměna“ (obr. 3) je obouruční, artikuluje se tvarem ruky ⁵ v neutrálním prostoru před tělem. V parametru pohybu se ikonicky odkazuje k obracení/převrácení určitého předmětu z jedné strany na druhou (srov. znaky GRILOVAT, ŘÍZEK). Tvarem ruky a pohybem podobný znak, avšak artikulovaný jednoručně na dlani pasivní ruky, má význam „překlad“ (obr. 4). Pokaždé se tedy jedná o určitou přeměnu či převod (dokladů, sdělení atp.). Zkoumaný znak související s hněvem (PŘESKOČIT V HLAVĚ, obr. 2) je artikulován stejně co do tvaru ruky i pohybu (jde o znak jednoruční), avšak na hlavě (resp. na čele), a odkazuje tedy k nějaké změně na mentální úrovni;⁶ v našem výzkumu byl použit pro vyjádření významu „náhlá změna chování“. Používá se také pro vyjádření významu „náhle změnit plány/názory/přesvědčení“, ale i významu „zbláznit se“. Respondenti znak použili pro popis nečekané změny v chování proživatele hněvu (na V1 se chlapec náhle přestal chovat normálně, začal demolovat interiér, a na V5 se jeden z aktérů pustil do rvačky se svým protivníkem).

5 Viz Tabulku tvarů ruky českého znakového jazyka na s. 274.

6 Znaky artikulované na čele odkazují k myšlení, resp. kognitivním procesům (srov. Wilcox, 2000, s. 95; také Pokorná, zde, s. 49–56).

Metafora HNĚV JE ŠÍLENSTVÍ se uplatňuje i v tomto vyjádření:

OPRAVDU + VYPADÁ + POTŘEBUJE + PRÁŠEK + JEMU DÁT (V₃ – R₄).

Obrázek 5: PRÁŠEK

Obrázek 6: JEMU DÁT

Českým ekvivalentem by mohla být věta „Ten chlap by si měl dát prášky na uklidnění“. Respondent touto výpovědí komentoval chování proživatele hněvu, jehož rozčilení dosahovalo maximální míry.

Dalšími znaky, které pravděpodobně spadají do tohoto okruhu, jsou znaky NENORMÁLNÍ (V₅ – R₅), BLÁZEN (V₅ – R₅) a NERVY (V₈ – R₁; vlastní výpověď – R₁; Komiks – R₄)

Obrázek 7:
NENORMÁLNÍ

Obrázek 8: BLÁZEN
(2 varianty)

Obrázek 9:
NERVY

Manuální složka znaku NENORMÁLNÍ (obr. 7) je izomorfní s manuální složkou znaku NORMÁLNÍ. Zápor je nesen nemanuálními nosiči významu (aktivitou hlavy a úst). Znaky NENORMÁLNÍ a BLÁZEN (obr. 8) byly respondentem použity pro popis nepřiměřené reakce proživatele, který byl sice mentálně zdravý, ale jeho chování vypovídalo o opaku. I v těchto znacích se tedy realizuje metafora HNĚV JE ŠÍLENSTVÍ.

Co se týká znaku NERVY (obr. 9), jeho forma zřejmě ikonicky odkazuje k nervové síti v lidském těle, resp. v mozku. Je-li tento předpoklad správný, vychází uvedený znak z metonymie NERVOVÁ SÍŤ ZASTUPUJE HNĚV. Protože nervově (resp. psychicky) chorý člověk bývá chápán jako „blázen“, „šílenec“ (a psychická nemoc bývá s nervy spojována), lze z této metonymie odvodit metaforu HNĚV JE ŠÍLENSTVÍ.⁷

3.2.2 HNĚV JE POHYB NAHORU

Tato metafora se u všech níže popisovaných znaků realizuje prostřednictvím parametru pohybu: jde o směr nahoru (viz obrázky následujících znaků).

U prvních čtyř popisovaných znaků je jejich forma (se zřetelem k pohybu rukou směrem vzhůru) zřejmě motivována představou těla jako nádoby naplněné kapalinou, jejíž hladina pod vlivem vzteku stoupá nahoru k okraji nádoby.

ZLOBIT SE (V1 – R2, R3, R5; V2 – R2, R3; V3 – R5; V5 – R5; V7 – R5; V8 – R2, R4, R5; V9 – R1, R5)

Obrázek 10: ZLOBIT SE

7 V této souvislosti se mluví o metaftonymii, resp. o jednom jejím typu – metafoře vzniklé z metonymie (srov. Mikołajczuk, 1998, s. 155; Wilcox, 2000, s. 95), širše o metaftonymii srov. Goossens, 2003.

VZTEK (V₁ – R₂, R₃, R₅; V₅ – R₁; V₆ – R₁; V₉ – R₄; Komiks – R₁, R₄)

Obrázek 11: VZTEK 1
(jednoruční varianta)

Obrázek 12 a, b: VZTEK 2
(dvouruční varianta)

HNĚVAT SE, VZTEKAT SE (V₃ – R₃, R₄; Komiks – R₂, R₃)

Obrázek 13 a, b: HNĚVAT SE, VZTEKAT SE

(HLAVA +) VÝBUCH (V₃ – R₄; Komiks – R₄)

Obrázek 14: VÝBUCH

DOPÁLIT SE (V₅ – R₅; vlastní výpověď – R₁)

Obrázek 15: DOPÁLIT SE

Obrázek 16: HORKO

Obrázek 17 a, b: HOREČKA

Znak DOPÁLIT SE (obr. 15) je pravděpodobně odvozen od znaku HOREČKA (obr. 17), vycházejícího zřejmě ze znaku HORKO (obr. 16). Ve znaku HOREČKA je ikonicky ztvárněno stoupání tělesné teploty. Znak se však používá i přeneseně pro emoci hněvu (srov. i v češtině výrazy jako *dopálit se*, *dohřát se*).

Následující tři znaky (obr. 18, 20 a 21) nesouvisí přímo s hněvem, ale s komunikací mezi osobami, které hněv prožívají (viz dále metafora SPOR JE VÁLKA, kap. 3.2.8). V popisovaných znacích je pohyb nahoru zřejmě motivován pohybem dvou osob v situaci hádky. Znaky jsou artikulovány kla-

sifikátorovými tvary rukou, které mají znázorňovat dvě hádající se osoby. Znak HÁDKA (obr. 18) tyto osoby zastupuje klasifikátorovým tvarem ruky $\overset{m}{D}_0$ a znaky STŘET (obr. 20) a ESKALUJÍCÍ SLOVNÍ POTYČKA (obr. 21) tvarem ruky $\overset{m}{D}$. Při hádce se dva lidé často během sporu nevědomky přibližují k sobě, při gradaci je někdy hádka doprovázena pohyby těla směřujícími nahoru.

HÁDKA (V₅ – R₃; Komiks – R₁)

Obrázek 18: HÁDKA (dvě varianty)

Obrázek 19: SLOVO

Znak je artikulován klasifikátorovým tvarem ruky $\overset{m}{D}_0$, který se používá také pro vyjádření významu „slovo“ (obr. 19). Znak HÁDKA (obr. 18) by tedy mohl být motivován představou „přehazování slov“ mezi dvěma osobami, které se přou. Zde je však nutné připomenout, že motivace znaků může být interpretována různě. Použitý tvar ruky lze nalézt například i ve složených znacích, kde druhý člen složeniny nese význam „osoba“. Následuje-li znak OSOBA kupříkladu po znaku UČIT, má výsledná složenina význam „učitel/ učitelka“. Klasifikátorový tvar ruky $\overset{m}{D}_0$, který se ve znaku HÁDKA uplatňuje, by tedy nemusel souviset s významem „slovo“, ale mohl by se vztahovat k významu „osoba“. Ve tvaru a pohybu rukou by pak byl ikonicky ztvárněn pohyb dvou osob ve sporu.

STŘET (V₅ – R₃, R₄)

Obrázek 20 a, b: STŘET

Znak je artikulován v neutrálním prostoru před tělem klasifikátorovým tvarem ruky D, který je užíván pro osoby. Při artikulaci znaku se ruce pohybují směrem nahoru a k sobě, prsty se přitom vzájemně kříží. Ikonicky je tak ztvárněn pohyb osob, které jsou ve sporu: hádka totiž může vyústit také ve fyzický konflikt, při němž se jeho účastníci vzájemně přiblíží jeden k druhému. Při konfliktu používají k fyzickému kontaktování protivníka zejména ruce, resp. horní část svého těla. To je ikonicky ztvárněno v tomto znaku (v parametru tvaru ruky i pohybu): obě ruce se přibližují k sobě navzájem tak, že dojde ke zkřížení ukazováků (špička prstu představuje hlavu osoby, srov. podobně zde 2.2).

ESKALUJÍCÍ SLOVNÍ POTYČKA (V₅ – R₄)

Obrázek 21: ESKALUJÍCÍ
SLOVNÍ POTYČKA

Při artikulaci znaku se opět uplatňuje klasifikátorový tvar ruky **d**, který je užíván pro osoby. Znak se běžně používá ve významu „protestovat“, pohyb je u tohoto znaku dosti rychlý. U námi zkoumaného znaku byl parametr pohybu spíše zpomalený, soudíme tedy, že respondent v našem výzkumu použil znak pro popis postupně gradující rozepře mezi dvěma subjekty hněvu.

NADÁVAT/VYČINIT PODŘÍZENÉMU (Komiks – R3, R5)

Obrázek 22: NADÁVAT / VYČINIT
PODŘÍZENÉMU

U tohoto znaku může být pohyb nahoru motivován buď představou vztek-
lého člověka, jenž rozhazuje rukama, anebo představou nádoby, ze které vy-
bublává vařící se substance.

3.2.3 HNĚV/ VZTEK JE SUBSTANCE VYTÉKAJÍCÍ Z NÁDOBY

VZTEKAT SE (V1 – R3, R4; V2 – R3; V3 – R3; V5 – R2; V6 – R4; V7 – R1, R3,
R4; V8 – R1; vlastní výpověď – R1)

Obrázek 23: VZTEKAT SE

Metafora se realizuje prostřednictvím klasifikátorového tvaru ruky, který je běžně užíván pro tekutiny (např. pro popis vody kapající z naprasklé nádoby). Jak je vidět z obrázku znaku, počátečním místem artikulace je hlava mluvčího. Ta zde představuje nádobu přetékaající hněvem, jenž pak uniká z nádoby ven.⁸

HNĚVAT SE / VZTEKAT SE (V₃ – R₃, R₄; Komiks – R₂, R₃)

Obrázek 24 a, b: HNĚVAT SE, VZTEKAT SE

Motivace metaforou HNĚV / VZTEK JE SUBSTANCE VYTÉKAJÍCÍ Z NÁDOBY zřejmě opět vyplývá z klasifikátorových tvarů ruky. I tyto tvary ruky se totiž používají pro tekutiny (např. popis přetékaající nádoby, kde se uplatňují klasifikátorové tvary ruky **O** a **5**, jehož modifikací je tvar ruky **5^m**). Nádobou je zde opět hlava mluvčího, která přetéká hněvem (viz obr. 24).

8 Podobně také v češtině výraz *vztek*, u něž Rejzek uvádí význam „vylít se vzhůru“ (Rejzek, 2001).

3.2.4 HNĚV JE EXPLOZE

(HLAVA +) VÝBUCH (V₃ – R₄; Komiks – R₄)

Obrázek 25: VÝBUCH

Zdrojovou oblastí pro vyjádření hněvu je zde „výbuch“, v základním významu exploze konkrétních látek či předmětů, přeneseně pak jde o výbuch emoce hněvu. Respondent v našem výzkumu navíc před znakem VÝBUCH artikuloval znak HLAVA. Toto vyjádření je zřejmě opět motivováno představou hlavy jako nádoby (resp. těla mluvčího, kdy temeno hlavy představuje okraj nádoby). Nádobu se plní hněvem a pod tlakem emoce nakonec dochází k její explozi.

VÝBUCH VZTEKU (V₃ – R₃)

Obrázek 26 a, b: VÝBUCH VZTEKU

Metaforičnost tohoto znaku stojí na stejných základech jako u znaku HNĚVAT SE / VZTEKAT SE (viz obr. 24). Tento znak je totiž od něj evidentně

odvozen. Znak mluvčí ČZJ běžně neužívají, takže se zjevně jedná o tzv. produktivní znak, tj. takový, který si mluvčí modifikuje takovým způsobem, aby přesně odpovídal zamýšlenému významu. V našem výzkumu chtěl respondent užitím tohoto znaku pravděpodobně vyjádřit maximální míru rozčilení. Vyvozujeme to z parametru pohybu. U znaku HNĚVAT SE / VZTEKAT SE má parametr pohybu směr nahoru, což odpovídá představě nádoby, z níž tryská hněv. Ve znaku VÝBUCH VZTEKU má parametr pohybu směr dolů a od těla (viz obr. č. 26)⁹ což by mohlo odpovídat právě explozi, resp. roztržení nádoby, z níž se substance hněvu vylévá ven.

3.2.5 HNĚV JE HORKOST

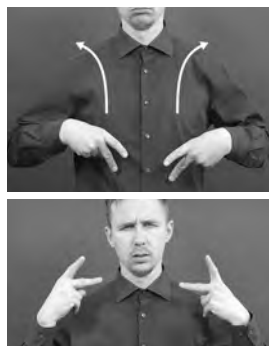
DOPÁLIT SE (V₅ – R₅; vlastní výpověď – R₁)

Obrázek 27: DOPÁLIT SE

Obrázek 28: HORKO

Obrázek 29 a, b: HOREČKA

Tento znak jsme již analyzovali v podkapitole 3.2.2 v rámci metaforu HNĚV JE POHYB NAHORU. Každý parametr znaku totiž může být spojen s jinou metaforou (srov. Taub, 2001, s. 125–135) a tak tomu je i zde: parametr pohybu je spojen s metaforou HNĚV JE POHYB NAHORU, parametr tvaru ruky s metaforou HNĚV JE HORKOST. Ve znacích HORKO a HOREČKA (obrázky 28 a 29) se totiž uplatňují stejné tvary ruky jako ve znaku DOPÁLIT SE (obrázek 27).¹⁰

9 Na ilustračním obrázku sice pohyb dolů není patrný, ale respondent v našem výzkumu znak artikuloval pohybem směřovaným od těla a dolů.

10 O motivaci tohoto znaku srov. 3.2.2. Z parametru pohybu směrem nahoru by se mohlo zdát, že se zde uplatňuje i metafora HNĚV JE SUBSTANCE VYTÉKAJÍCÍ Z NÁDOBY, kde je hněv konceptualizován jako kapalina, jejíž hladina se zvedá vzhůru směrem k okraji nádoby. Tvary ruky zde ovšem ke kapalinám neodkazují – domníváme se tedy, že se o realizaci této metaforu nejedná.

3.2.6 HNĚV JE PŘEKRAČOVÁNÍ HRANIC

PŘEHÁNĚT (V₃ – R₃, R₄, R₅)

Obrázek 30: PŘEHÁNĚT

Respondenti tímto znakem vyjadřovali význam „přehánět“. Všichni jej použili pro popis chování subjektu hněvu, které již překračovalo hranici toho, co je považováno za normální. Ve znaku je ikonicky ztvárněno překročení hranice: pasivní ruka přitom představuje onu hranici (viz obrázek).¹¹

3.2.7 HNĚVIVÁ SLOVA JSOU OSTRÉ PŘEDMĚTY

OHRADIT SE (V₃ – R₂; V₅ – R₂; V₆ – R₂, R₄; Komiks – R₂)

Obrázek 31 a, b: OHRADIT SE

Obrázek 32: NŮŽ

¹¹ „Většina mluvčích má při komunikaci ve znakovém jazyce vyhraněnou „dominantní“ a „ne-dominantní“ ruku (praváci mají obvykle dominantní pravou ruku a leváci levou). Jednoruční znaky jsou zpravidla artikulovány dominantní rukou, a u dvouručních znaků, v nichž je aktivní jen jedna ruka, přičemž druhá ruka slouží jako základna pro aktivní ruku, je aktivní rukou zpravidla dominantní ruka“ (Sutton-Spence, 2005, s. 10; překlad BG).

Při prožitku a vyjadřování hněvu je řeč je rychlá, úsečná. Hněvivá slova jsou často velmi negativně zabarvena; metaforicky o nich lze říci, že jsou ostrá. Znak je artikulován klasifikátorovým tvarem ruky **D**, používaným také pro dlouhé ostré předměty (např. nůž). Jednou z možných interpretací tohoto znaku by tedy mohla být jeho motivovanost metaforou **HNĚVIVÁ SLOVA JSOU OSTRÉ PŘEDMĚTY**.

3.2.8 SPOR JE VÁLKA

STŘET (V₅ – R₃, R₄), ESKALUJÍCÍ SLOVNÍ POTYČKA (V₅ – R₄), PŘÍT SE (V₆ – R₂, R₃)

Obrázek 33 a, b: STŘET

Obrázek 34: ESKALUJÍCÍ SLOVNÍ POTYČKA

Obrázek 35: PŘÍT SE

Připojujeme též další metafory, které na konceptualizaci hněvu navazují, resp. které s prožitkem hněvu souvisí. Emoce se často projevují v komunikaci; účastníci komunikace mohou být v případě sporu hněvem ovlivněni a to jejich chování zřetelně modifikuje. Metafora **SPOR JE VÁLKA** (srov. i Lakoff – Johnson, 1980/2014, s. 16–18) se u všech tří uvedených znaků (obr. 33, 34, 35) realizuje v parametru tvaru ruky a v parametru pohybu. Znaky jsou artikulovány klasifikátorovými tvary ruky pro osoby (u znaku **PŘÍT SE** /obr. 35/ se jedná o modifikaci takového tvaru ruky) a pohybují se buď navzájem proti sobě (a nahoru), anebo ze strany na stranu. Ve válce jdou nepřátelené strany vždy proti sobě (pohyb rukou proti sobě), v průběhu konfliktu má vždy převahu jedna ze stran (pohyb ze strany na stranu). To vše můžeme najít ve struktuře znaků pro spor. Znak **PŘÍT SE** je artikulován tvarem ruky **Ď** nebo tvarem ruky **Ď**, jež jsou zřejmě modifikací tvaru ruky **D**, který zastupuje osoby ve vzpřímeném postavení. Parametr pohybu má u tohoto znaku směr ze strany na stranu. Ve znaku je ikonicky ztvárněna

tělesná aktivita dvou účastníků slovní potyčky, tj. že se vzájemně přibližují a oddalují podle toho, kdo z nich je během sporu aktivní.¹²

3.3 Metonymie

Všechny nalezené a dále prezentované metonymie patří do skupiny metonymií PROJEV EMOCE ZASTUPUJE EMOCI (srov. Kövecses, 2008, s. 19).

3.3.1 HNĚVIVÉ POHYBY RUKOU ZASTUPUJÍ HNĚVIVÉ CHOVÁNÍ

UMÍNĚNÝ (V₁ – R₄)

Obrázek 36: UMÍNĚNÝ

Ve znaku je ikonicky (tvarem ruky i pohybem) ztvárněna aktivita rukou umíněného člověka (sevržené pěsti a krátké prudké pohyby směrem dolů). Ta zde metonymicky zastupuje celou emoci. Pojem UMÍNĚNÝ je součástí pojmové oblasti hněvu: „umíněné“ chování často hněv doprovází.

¹² Znaky STŘET a ESKALUJÍCÍ SLOVNÍ POTYČKA byly podrobněji analyzovány v podkapitole 3.2.2 v rámci metaforu HNĚV JE POHYB NAHORU.

ZLOBIT SE (V₁ – R₂, R₃, R₅; V₂ – R₂, R₃; V₃ – R₅; V₅ – R₅; V₇ – R₅; V₈ – R₂, R₄, R₅; V₉ – R₁, R₅)

Obrázek 37: ZLOBIT SE 1

Obrázek 38 a, b: ZLOBIT SE 2

Obrázek 39: ZLOBIT SE 3

Obrázek 40: ZLOBIT SE 4

Pohyb rukou může směřovat nahoru, popřípadě může jít o alternativní pohyb rukou od těla a k tělu nebo nahoru a dolů. Opět je zde ikonicky ztvárněna aktivita rukou rozhněvaného člověka. Hněv je často doprovázen velmi výraznou tělesnou aktivitou, což je způsobeno zvýšenou inervací kosterního svalstva a dalšími fyziologickými projevy.¹³

¹³ Nakonečný vyjmenovává několik podobných fyziologických projevů hněvu, v tomto případě dochází v důsledku zvýšené inervace kosterního svalstva k zatinání pěstí (Nakonečný, 2000, s. 260). Jak je patrné z obrázků 37–40, je znak ZLOBIT SE (varianty 1–4) artikulován rukama zatátými v pěst. Fyziologie hněvu je tedy ikonicky ztvárněna přímo ve struktuře znaku.

Obrázek 41: NADÁVAT / VYČINIT
PODŘÍZENÉMU

Parametr pohybu je zde zřejmě odvozen z metonymie PRUDKÉ POHYBY RUKOU ZASTUPUJÍ HNĚVIVÉ CHOVÁNÍ. Hněvivá reakce je často doprovázena rozmáchlými gesty a prudkými pohyby, což odpovídá parametru pohybu u tohoto znaku: jde o prudké pohyby od těla do stran.

3.3.2 SLINY LÉTAJÍCÍ OD ÚST ZASTUPUJÍ HNĚV

OHRADIT SE (V3 – R2; V5 – R2; V6 – R2, R4; Komiks – R2)

Obrázek 42 a, b: OHRADIT SE

¹⁴ Znak již zde byl popsán v rámci metaforu HNĚV JE POHYB NAHORU (3.2.2).

Již bylo řečeno, že řeč rozhněvaného člověka je úsečná. Navíc člověku při zlobné verbální reakci často létají od úst sliny. Jednou možností, jak interpretovat tento znak (obr. 42), by tedy mohla být letící slina. Odvozujeme to z místa artikulace a parametru pohybu, které se shodují s místem artikulace a pohybem u znaku PLIVAT. Ten se od znaku OHRADIT SE liší pouze tvarem ruky. Znak OHRADIT SE je artikulován tvarem ruky D, znak PLIVAT tvarem ruky P.

Jiná možná interpretace uvedeného znaku by však mohla směřovat též k metaforické konceptualizaci **SLINY LÉTAJÍCÍ OD ÚST JSOU HNĚVIVÁ SLOVA**.

SLOVNÍ POTYČKA (V₅ - R₂)

Viz OHRADIT SE, ale znak je obouruční a popsany pohyb vykonávají střídavě ukazováký obou rukou.

3.3.3 ZAMRAČENÁ TVÁŘ ZASTUPUJE HNĚV

NAŠTVANÝ (Komiks - R₃)

Obrázek 43 a, b: NAŠTVANÝ

Ve znaku je ikonicky ztvárněn výraz tváře rozhněvaného člověka, zamračená tvář metonymicky zastupuje celou emoci hněvu. Klasifikátorový tvar ruky 5, jímž je znak artikulován, se používá také pro popis zmačkaných předmětů (např. shnilé/scvrklé jablko); o zamračeném obličejí také můžeme říci, že je pomačkaný a plný vrásek.

3.3.4 SEVŘENÁ HRUŽ ZASTUPUJE HNĚV

VZTEK (V₁ – R₂, R₃, R₅; V₅ – R₁; V₆ – R₁; V₉ – R₄; Komiks – R₁, R₄)

Obrázek 44: VZTEK 1
(jednoruční varianta)

Obrázek 45 a, b: VZTEK 2
(dvouruční varianta)

Obrázek 46 a, b: VZTEK 3

Pohyb směrem nahoru může chybět, ruce mohou naznačovat pouze sevření hrudi (viz obr. 45 a 46). Při hněvu člověk často pociťuje sevření nebo tlak na hrudi. To je ikonicky ztvárněno ve struktuře znaků: ruce svým tvarem a pohybem naznačují sevření, místem artikulace je hrudník.

4. Závěr

Ve výzkumu jsme se pokusili nalézt a popsat metaforické a metonymické konceptualizace hněvu a příbuzných emocionálních stavů či situací v českém znakovém jazyce. V materiálu poskytnutém pěti neslyšícími respon-

denty bylo nalezeno celkem osm metafor a tři metonymie; v některých případech – zejména v jednom, viz dále – se nabízejí dvě možné interpretace.

Jedná se o tyto metafory: HNĚV JE ŠÍLENSTVÍ, HNĚV JE POHYB NAHORU, HNĚV JE SUBSTANCE VYTÉKAJÍCÍ Z NÁDOBY, HNĚV JE EXPLOZE, HNĚV JE HOR-KOST, HNĚV JE PŘEKRAČOVÁNÍ HRANIC; připojujeme i dvě další metafory související s komunikací hněvem ovlivněnou – HNĚVIVÁ SLOVA JSOU OSTRÉ PŘEDMĚTY A SPOR JE VÁLKA.

Nalezené metonymie byly tyto: PRUDKÉ POHYBY RUKOU ZASTUPUJÍ HNĚV, ZAMRAČENÁ TVÁŘ ZASTUPUJE HNĚV, SEVŘENÁ HRUŽ ZASTUPUJE HNĚV.

V některých případech jsme se setkali s konceptualizacemi, kde je hranice mezi metaforou a metonymií ne zcela jasná či kde se prolínají dvě či více metafor (a/nebo metonymií) či vyrůstají jedna z druhé, jak je to popsáno i v souvislosti s jazyky mluvenými (srov. např. Lakoff, 1987/2006, s. 381–382; Mikołajczuk, 1998, s. 155). Mnohde je také problematické nalézt „pravou“ motivaci zkoumaných znaků. Jako méně jasný případ, kde nejsme schopni určit, jedná-li se (primárně) o metaforu, či metonymii, případně o splynutí obojího, uvádíme tento příklad: SLINY LÉTAJÍCÍ OD ÚST JSOU HNĚVIVÁ SLOVA / SLINY LÉTAJÍCÍ OD ÚST ZASTUPUJÍ HNĚV.

Výzkum představuje pouze první sondu do zkoumané problematiky,¹⁵ a to nejen vzhledem k omezenému počtu respondentů. Je sice otázkou, nakolik by se soubor uvedených metafor a metonymií rozšířil či proměnil v případě, že bychom měli respondentů více, avšak řada dalších otázek, které si v závěru klademe, má spíše obecnější teoreticko-metodologickou povahu. Jednotlivé metafory či metonymie se totiž ve zkoumaných znacích často neobjevují v „čistém stavu“, ale dochází k jejich kombinacím, propojování či různým interakcím, jak o tom pojednává novější metaforologicky zaměřená literatura (viz výše a např. i Dirven – Pörings, 2003). To vše bude potřeba – obzvlášť se zřetelem k specifické realizaci uvedených pojmotvorných mechanismů ve znakových jazycích – podrobit dalšímu výzkumu, ať už ve vztahu ke konceptualizaci hněvu, anebo i dalších emocí v českém znakovém jazyce.

Literatura

Bednaříková, L. (2003): Obraz hněvu v českém jazyce. *Jazykovědné aktuality*, XL – 2003, 1/2, s. 19–32.

15 Podrobněji srov. Gardelková, 2017, tam také více o porovnání nalezených metaforických a metonymických konceptualizací hněvu v českém znakovém jazyce s konceptualizacemi této (resp. přibližně ekvivalentní) emoce v angličtině, polštině a češtině (srov. Lakoff, 1987/2006; Kövecses, 1998; Mikołajczuk, 1998; Bednaříková, 2003).

- Dirven, R. – Pörings, R. (eds.) (2003): *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin – New York: Mouton De Gruyter.
- Gardelková, B. (2017): *Konceptualizace emocí v českém znakovém jazyce (Na příkladu hněvu)*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Goatly, A. (2007): *Washing the Brain – Metaphor and Hidden Ideology*. Amsterdam: John Benjamins B. V.
- Goossens, L. (2003): Metaphonymy: the interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. In: R. Dirven – R. Pörings (eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin – New York: Mouton De Gruyter, s. 349 – 377.
- Grushkin, D. A. (1998): Linguistic aspects of metaphorical expressions of anger in ASL. In: *Sign Language and Linguistics*, 1–2, s. 143–168.
- Johnson, M. (1989): Image-schematic bases of meaning [online]. *Recherches sémiotiques/Semiotic Inquiry*, 9, 1–2–3, s. 109–118. Cit. 31. 7. 2016. Dostupné z WWW: <https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/1981/Johnson_ImageSchematic.001-01.pdf?sequence=4>.
- Johnson, M. – Rohrer, T. (2007): We are live creatures: embodiment, american pragmatism, and the cognitive organism. In: T. Ziemke – J. Zlatev – R. M. Frank: *Body, Language and Mind. Volume 1: Embodiment*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Kövecses, Z. (1998): Are there any emotion-specific metaphors? In: A. Athanasiadou – E. Tabakowska: *Speaking of Emotions: Conceptualisation and Expression. Cognitive Linguistics Research*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 127–151.
- Kövecses, Z. (2008): The conceptual structure of happiness and pain. In: Ch. Lascatou – A. Despotopoulou – E. Ifantidou: *Reconstructing Pain and Joy: Linguistic, Literary, and Cultural Perspectives*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, s. 17–33.
- Lakoff, G. (1987/2006): *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (1980/2014): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Macurová, A. (1996): Proč a jak zapisovat znaky českého znakového jazyka (Poznámky k diskusi). *Speciální pedagogika*, 6, 1, s. 5–19.
- Mikołajczuk, A. (1998): The metonymic and metaphorical conceptualisation of anger in Polish. In: A. Athanasiadou – E. Tabakowska: *Cognitive Linguistics Research: Speaking of Emotions. Conceptualisation and Expression*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 153–190.
- Nakonečný, M. (2000): *Lidské emoce*. Praha: Academia.
- Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- Sutton-Spence, R. (2005): *Analysing Sign Language Poetry*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.
- Taub, S. (2001): *Language from the Body: Iconicity and Metaphor in American Sign language*. New York: Cambridge University Press.

Wilcox, P. P. (2000): *Metaphor in American Sign Language*. Washington: Gallaudet University Press.

Videa použitá při výzkumu:

Video 1. <https://www.youtube.com/watch?v=V5njRIkWKkk>

Video 2. <https://www.youtube.com/watch?v=A6V3Vxj3v-A>

Video 3. <https://www.youtube.com/watch?v=4vFTMjYJTnY>

Video 4. <https://www.youtube.com/watch?v=Dy9Amm6SioY>

Video 5. <https://www.youtube.com/watch?v=m28ssDNSvoo>

Video 6. <https://www.youtube.com/watch?v=JMjXvsCLu6s>

Video 7. <https://www.youtube.com/watch?v=o4bLDtGfE7o>

Video 8. <https://www.youtube.com/watch?v=wA5JqE45JkE>

Video 9. <https://www.youtube.com/watch?v=X21mJh6j9i4>

Japonský mentální prostor KOKORO a jeho obraz v poezii¹

Tereza Nakaya

1. Úvod

Při zkoumání určitého pojmu a rekonstrukci jeho jazykového obrazu je třeba vycházet z různých typů jazykových dat. Má-li být výsledkem bádání obsahově adekvátní kognitivní definice, je třeba dané slovo analyzovat na pozadí jazykového systému, textů daného jazyka, využít rozhovorů s rodilými mluvčími a také sociologických a etnologických dat (Bartmiński, 2016, s. 88). Data textová představují velmi bohatý a takřka nevyčerpatelný zdroj informací, který však vzhledem k jeho obrovské šíři není možné celý kompletně postihnout. Umělecké texty ani poezii však nelze rozhodně opomenout, jelikož hrají důležitou úlohu například při zkoumání konotací (srov. Vaňková et al., 2005, s. 89–90, 239–240; Vaňková, 2007, s. 78–87; Bartmiński, 2016).

Následující text je prezentací výsledků jedné části analýzy slova *kokoro* na základě jeho výskytu v uměleckých textech. Tato analýza je dílčí součástí širšího bádání s cílem rekonstruovat jazykový obraz japonského mentálního prostoru KOKORO. Bude zde poukázáno k tomu, jak je v poezii japonský mentální prostor KOKORO konceptualizován, resp. jak jej básnický prožívá japonský autor. Naznačíme, v jakých opozicích KOKORO vystupuje a do jakých metafor vstupuje. Pro analýzu jsem zvolila básně předního představitele moderní poválečné poezie Tanikawy Šuntaróa,² které vyšly ve sbírce *Kokoro*.³

1 Výzkum byl podpořen projektem IGA_FF_2016_024 Poznávání východoasijských společností a kultur prostřednictvím jazyka a literatury.

2 V textu je užitá česká transkripce japonštiny. Japonská jména jsou uváděna jednotně v tradičním japonském pořadí – příjmení následované jménem osobním. Není-li uvedeno jinak, je autorkou překladu z japonštiny autorka kapitoly. Tanikawa Šuntaró (nar. 1931) je japonský básník, překladatel a scénárista. Vyrůstal v rodině významného japonského filologa, Tanikawy Tecuzóa (1895–1989), což mělo na jeho tvorbu a přístup k jazyku bezesporu velký vliv. Jeho poezii je možné charakterizovat jako lyrickou, citlivou a laskavou, věnuje se však také experimentální poezii a poezii pro děti. Velmi důležitou součástí jeho tvorby je hra s jazykem, prožívání jazyka a vysoká vnímavost.

3 Sbírká *Kokoro* byla vydána v roce 2013 a obsahuje 60 básní spojených tématem KOKORO. Básně psal Tanikawa pro noviny Asahi, rubriku „Básně pro tento měsíc“, mezi lety 2008

Z Tanikawovy sbírky *Kokoro* jsem podrobila rozboru 20 básní. Vybrané básně byly interpretovány, přeloženy do češtiny a analyzovány; u klíčových výrazů byly při tom sledovány kolokace i konotace, jež byly následně ověřovány u rodilých mluvčích japonštiny. Pozornost byla věnována jak tématu básní, tak způsobu vyjádření daného tématu (pomocí jakých slov, jakých přirovnání, kontrastů, opozic a příměrů se téma realizuje). Ve zkoumaných básních jsem se zaměřila zejména na postavení, významy a kolokace lexému *kokoro*. Podstatnou součást analýzy pak tvoří zkoumání metafor.

2. Mentální prostor KOKORO

Hovoří-li se v japonském jazyce o člověku a jeho prožívání, (po)citech, emocích, vnímání, ale také o uvažování a přemýšlení a podobných – slovy obtížně vyjádřitelných – aspektech lidské psychiky, je klíčovým slovem *kokoro*. Zároveň však jde o výraz, který se často užívá také v úzké vázanosti na japonské sociokulturní prostředí a v kontextu (pravosti) tradiční japonské kultury (srov. slovní spojení *nihon no kokoro* / *wa no kokoro*, č. „kokoro Japonska“), japonského jazyka (srov. *nihongo no kokoro*, č. „kokoro japonštiny“), japonského myšlení a cítění (srov. *nihondžin no kokoro*, č. „kokoro Japonců“). O pojmu *KOKORO* lze uvažovat i v kontextu ideologickém či národně identifikačním, jak dokládají jeho výskyty například v japonských učebnicích (více viz Occhi, 2008, s. 206n) nebo v názvu konzervativní (pravicové) politické strany (*Nippon no kokoro o taisecu ni suru tó*; č. „Strana, které záleží na japonském kokoro“; oficiální anglický název je „The Party for Japanese Kokoro“).

Kokoro je původní japonské slovo, tzv. *wago*,⁴ jehož výskyty je možné dohledat v nejstarších literárních památkách. Dnes tento mnohoznačný výraz prostupuje japonštinou a japonským jazykovým prostředím napříč kontexty a je klíčovou součástí japonské slovní zásoby a frazeologie. Vyskytuje se jak v mluveném, tak v psaném jazyce, a to ať už v běžné konverzaci všech věkových skupin, seriózních i zábavních televizních a rozhlasových pořadech, v článcích uveřejňovaných ve státních novinách i různých časopisech, uměleckých textech (proze i poezii). Také je často užíván v průpovídkách, klišé, písňových textech různých hudebních žánrů, na nejrozličnějších informačních tabulích, na obalech zboží, v reklamách atp. V odborných, především filozofických a psychologických textech se nejčastěji objevuje jako ekvivalent *mysli a/nebo duše*. Znak, kterým se *kokoro* v japonštině zapisuje, a tedy i *kokoro* v celé šíři jeho významů, je také součástí japonských osobních

a 2013. Vydavatel dílo charakterizuje jako „básnickou sbírku šedesáti nově složených básní, které zachycují KOKORO, mající bezpočet podob“.

4 Japonské lexikum sestává ze tří hlavních vrstev – slov japonských (původní domácí slova), slov sinojaponských a slov přejatých.

jmen. Z výzkumu Barešové dokonce vyplývá, že v dívčích jménech je v současnosti osmým nejčastějším znakem (Barešová, 2016, s. 119–120).

Kokoro postihuje myslící, duševní i emoční složku japonského člověka. „Z hlediska bytí v promluvě (výroku, výpovědi, textu atp.) se nám bytostná podstata japonského pojmu *kokoro* jeví jako forma pojímající obsah složený z bezpočtu segmentů mentální aktivity lidské bytosti“ (Švarcová, 2006, s. 221). Avšak nemusí odkazovat nutně jen k mentálnímu prostoru člověka, neboť existují vyjádření, kdy odkazuje i na obdobné dispozice u zvířat nebo (abstraktních) věcí, tedy kdy si japonský člověk projektuje *kokoro* do mimolidského světa (srov. *aki no kokoro*, č. „kokoro podzimu“; *uta no kokoro*, č. „kokoro písně/básně“). I když u některých těchto slovních spojení je jistě namístě se domnívat, že v abstraktních věcech/jevech je *kokoro* přítomno právě díky působení člověka – on jej v nich zanechává, on jej do nich vtiskuje, on jej v nich nachází. V japonském výkladovém slovníku *Nihon kokugo daidžiten* (2002, s. 657) je *kokoro* (こころ, 心, 情, 意) obecně definováno jako „Orgán ovládající racionální (intelektuální) a duševní (emocionální) pochody lidské bytosti. Nebo tyto pochody samotné.“ Dále je v tomto slovníku uvedeno, že se *kokoro* používá jako pojem stojící v opozici k *tělu* (*karada*) a *věci* (*mono*) a že se užívá metaforicky pro označení nejrůznějších věcí či jevů, které odpovídají *duši člověka* (*ningen no kokoro*). Jako jeho synonyma jsou v tomto slovníku uvedeny výrazy *seišin* (č. „psychika“, „duše“) a *tamašii* (č. „duše“, „duch“). V dalším japonském slovníku *Kódžien* (2011) je *kokoro* (こころ, 心, 情, 意) vyloženo následovně:

1. Zdroj/předpoklad duševních pochodů lidské bytosti či duševní fungování (duševní pochody) samotné
 - 1) komplex vědění, cítění a vůle (v opozici k „tělu (*karada*)“)
 - 2) rozvážnost, myšlení
 - 3) pocit(y)
 - 4) vcítění, milost, ohleduplnost
 - 5) citlivost, vnímavost
 - 6) touha, idea
 - 7) zvláštní myšlenka (např. zrada nebo zachmuřený pocit)
2. Metaforická užití
 - 1) vkus, ladění
 - 2) okolnosti
 - 3) promyšlenost
 - 4) význam, smysl
 - 5) rozum
 - 6) (termín v poetice) obsah; téma, motiv básně a podnět pro vznik básně

3. Ostatní

- 1) srdce, hrud', hrudní část
- 2) prostřední část věci

Japonsko-český slovník (Krouský – Šilar, 2005, s. 258) pro lexém *kokoro* uvádí české ekvivalenty *srdce*,⁵ *duch*, *duše* a *nálada*. Do češtiny však bývá tento výraz podle jeho užití v japonském textu překládán různě, většinou jeho překlad kolísá mezi českými výrazy *srdce*, *duše*, *mysl*, *myšlení*, *cit*, *nitro*, *psychika*, *duch* atp. Tento výčet si však na samém začátku bádání dovolím doplnit ještě výrazy *pravost*, *ryzost*, *podstata*, *člověk sám*.

Také v angličtině bývá překlad tohoto japonského slova řešen rozličnými prostředky. Japonsko-anglický slovník (*Šinwaeidaidžiten*, 2008) nám pro japonské slovo *kokoro* v různých jeho spojeních nabízí ekvivalenty *heart*, *feeling*, *emotions*, *mentality*, *psyche*, *mind*, *the way people feel*, *(real) spirit*, *psychology*, *way of thinking*, *sentiment(s)*, *personality*, *soul*, *thought*, *attention*, *will*, *mood*. Výjimkou nejsou ani případy, kdy se *kokoro* nepřekládá do cizích jazyků vůbec (např. v některých jeho frazeologických užitích), protože v cílovém jazyce překladu není třeba danou, lexémem *kokoro* označovanou skutečnost konkrétním slovem vůbec popisovat nebo to není zvykem. Toto japonské slovo se tedy zdá být v porovnání například s odpovídajícím českým lexikem zcela specifické, není jej možné do češtiny překládat v různých jeho japonských výskytech vždy jedním a týmž českým výrazem, protože čeština takovým slovem, které by obsáhlo všechny významové polohy japonského *kokoro*, nedisponuje. Ačkoliv jsou všechny výše zmíněné překladové varianty myslitelné, při použití jen některé z nich na významu japonskému pojmu *kokoro* nutně ubereme nebo přidáme, nějaký aspekt jeho významu zdůrazníme a jiný upozadíme, a proto jsem se rozhodla užívat v tomto českém textu (a nejen v něm) pro označení japonského mentálního prostoru jeho japonské pojmenování *kokoro*.

Při zkoumání konceptu *kokoro* se však nemůžeme omezovat jen na japonské slovo *kokoro*; v potaz je nutné vzít i jeho výskyty v sinojaponských složeninách, do kterých vstupuje v sinojaponském čtení *šin*, ať už na první pozici jako prvek specifikující nebo na druhé pozici jako prvek konceptualizační. Takto se účastní velkého množství dvouznakových sinojapon-

5 České slovo *srdce* (i anglické *heart*) je zde jakožto ekvivalent míněno pouze v jeho abstraktní poloze. Pro označení srdce jakožto vnitřního orgánu (srdečního svalu) se v japonštině užívá sinojaponský výraz *šinzó*. Nicméně etymologické teze o původu slova *kokoro* naznačují, že – v souladu s původním nedualistickým pojetím duše a těla ve východní tradici – pojmenování *kokoro* odkazovalo k vnitřnostem (včetně srdce) a metonymicky i k funkcím přisuzovaným těmto orgánům, jako je myšlení, citění atp. (srov. Ikegami, 2008, 171–172; Mijadží, 1979, s. 80–100). Doplníme ještě, že naopak v souvislosti s romantikou a symbolikou romantické lásky se dnes v japonštině užívá výraz *háto* přejatý z anglického *heart*.

sých složenin, které se pojí k široké sémantické oblasti lidské mysli (více viz Švarcová, 2006). Na výše uvedené definici ze slovníku *Kódzien* je patrný velký rozptýl významů lexému *kokoro*. Přesto tím není obsah zkoumaného slova vyčerpán. S *kokoro* se rodilým mluvčím japonštiny navíc pojí určité konotace, které jim umožňují tento výraz zapojovat a chápat v aktualizovaných užitích, odlišit jeho hloubku v různých kontextech (dle typu textu) a porozumět mu (a procítit ho) i v textech uměleckých (poezii) a třeba i textech japonských písní *enka*.⁶

Na základě výše uvedených skutečností (exponovanost v japonském jazyce – výskyt v diskursu textů různého typu a žánru a v různých kontextech, velké množství frazeologismů s bazovým slovem *kokoro*, častý výskyt v příslovích a průpovídkách i písňových textech a názvech děl, obchodů, zboží; vázanost na japonský sociokulturní kontext; tematizace *kokoro*; jeho obtížná přeložitelnost a de facto nepřeložitelnost jedním a tímž slovem do cizích jazyků atp.) se domnívám, že je možné *kokoro* považovat za tzv. kulturně klíčové slovo, jak ho chápe A. Wierzbická (1997; srov. Vaňková, 2010, s. 42). Ověřování této hypotézy bude předmětem dalších zkoumání.

3. KOKORO v poezii Tanikawy Šuntaróa

Slovo *kokoro* se v japonské poezii objevuje od nepaměti. Jeho výskyty lze dohledat v klasické japonské poezii od 9. století (k výskytu *kokoro* v klasické japonské poezii více viz např. Hata, 2002, 124nn.). U Tanikawy Šuntaróa je mentální prostor *KOKORO* – potažmo člověk sám a jeho vnitřní uzpůsobení – samotným tématem básně, ale i prostředkem k popisu daného aspektu (a zároveň celku) psychické stránky lidské bytosti. Souhrnným tématem analyzovaných básní je tedy právě mentální prostor, *KOKORO*, jakási „nehmotná část“ lidské bytosti, (japonského) člověka, i to, co tento prostor naplňuje a vychází z něj. Jde o to, co každý z nás bytostně prožívá. Jde o psychickou a emocionální stránku lidské bytosti a její komplikovanost, proměnlivost a s ní související častou nevyjádřitelnost, nepopsatelnost prožívaného. Motivem jednotlivých básní se stává vše, co s bohatstvím lidské mentality/emocionality souvisí – nálady, (po)city, emoce, úvahy, myšlenky. Jde o něco, co člověk prožívá a co nelze (pokaždé) slovy zcela obratně uchopit. K vyjádření těchto fenoménů užívá Tanikawa ve svých básních různých prostředků, jako jsou autorské příměry, personifikace či opozice k jiným pojmům atp. V některých z analyzovaných básní je tematizována jen některá část komplexu *KOKORO*, a to zejména:

6 *Enka* je tradiční žánr japonské populární hudby (*kajókjoku*), který se vyznačuje charakteristickou melodií a jehož texty se často tematicky pojí s japonským prostředím. Písně *enka* bývají sentimentální (nostalgické), baladické, tklivé a truchlivé a často pojednávají o lásce, životě, odloučení (od místa nebo milované osoby) atp.

- vnitřní rozpoložení člověka, jeho nitra (dobrá/špatná nálada, deprese a úzkost...)
- psychická stránka člověka se všemi jejími rovinami, stavy a proměnami
- lidská mysl (roztěkaná mysl, zaměstnaná mysl, nesoustředěnost...), myšlenky, zapomínání a vzpomínání
- emoce a pocity (vztek / hněv, láska, radost, pocit štěstí, smutek, zmatenost)

Z analyzovaných básní rekonstruuji obraz japonského mentálního prostoru jako prostor **nejednoznačný, nevymezený, proměnlivý/nestálý, neklidný, dynamický/nestatický, neuchopitelný, nekategorizovatelný**. Vycházím při tom z opozic, průměrů, metafor a konotací slov, do jejichž sítě básník *kokoro* vkládá. V japonštině nám do úvah o významu slova *kokoro*, po-
tažmo obrazu *kokoro*, vstupuje ještě další hledisko, podle kterého by bylo vhodné se nad obrazem mentálního prostoru v jednotlivých básních zamýšlet, a tím je způsob zápisu lexému *kokoro* v jednotlivých básních (ostatně i sám Tanikawa v úvodní básni celé sbírky na možnou různost jeho zápisu naráží). Nicméně v tomto textu se dále zaměříme na opozice pojmu *kokoro* k jiným pojmům a na metafory, včetně průměrů autorských.

3.1 Opozice k jiným pojmům

V souvislosti s lexikonem lidské psychiky je v japonštině nutno o *kokoro* uvažovat také se zřetelem k jeho vztahu k jiným pojmům, jako jsou abstraktní *seišin* (č. „psychika“, „duše“), *tamaši* (č. „duše“, „duch“) a *ki* (č. „duch / energie“) a dále somatismy *hara*⁷ (č. „břicho“), *mune* (č. „hrud“), *kimo* (č. „játra“) atd. Žádoucí je však také sledovat, v jakých opozicích (v opozici k jakým pojmům) je užíván. Z podstaty věci bývá *kokoro* nejčastěji stavěno do opozice k *tělu*, to ostatně vyplývá i z jeho definice ve výkladových slovnících (viz výše). Nicméně v analyzovaných básních Tanikawy Šuntaróa se můžeme přesvědčit, že to není jen *tělo*, s nímž vstupuje do opozice.

Opozici a zároveň spjatost *kokoro* a *těla* (japonsky *mi* / *karada*) spatřujeme už v klasické japonské poezii (srov. Hata, 2002, s. 126–155), je pevnou součástí frazeologie a ustálených spojení (srov. *kokoro mo karada mo*, č. „i kokoro, i tělo“ / „psychicky i fyzicky“) i sinojaponské slovní zásoby (srov. znakové složeniny *šinšin* 心身 / *šinšin* 身心, č. „kokoro a tělo“ / „tělo a kokoro“). Také v Tanikawových básních je jednou z nejvíce uplatňovaných. Z opozice *kokoro* a *tělo* je v mnoha básních, ve kterých je exponována, patrná úzká provázanost psychické a tělesné stránky člověka. V básni *Kokoro 2* (Tanikawa, 2013, s. 6–7; podtrhla TN) se v poslední sloce uvádí:

7 K somatismu *hara* a vnímání břicha v japonské kultuře více viz Nakaya, 2012.

Přestože je tělo plně zdravo
Kokoro se pořád jen bojí nemocí a dělá si starosti
A tělo, které už takovému kokoro nestačí
A kterému nad takovým kokoro zůstává rozum stát
Se čas od času zhroutlí (= už rezignuje na porozumění)

K vyjádření myšleného je zde užito personifikace (více viz níže), přičemž personifikováno je jak TĚLO, tak KOKORO. Tanikawa navíc TĚLO a KOKORO ustavuje do vztahu nápadně připomínajícího vztah (rozumného a pečujícího) rodiče a (neposedného) dítěte – „*tělo je pořád zde a klidně dohlíží na rozjívěné kokoro*“, uvádí se v posledních dvou verších druhé sloky stejné básně.

V tabulce 1 jsou shrnuty konotace, které z opozice TĚLA a KOKORO uplatněné v analyzovaných Tanikawových básních vyplývají.

KOKORO	TĚLO (KARADA)
nestálé, dynamické	statické
čiperné, neposedné, energické	klidné
neohraničené	ohraničené
pestré, barevné	tříbarevné, monotónní
živoucí	umírající
neviditelné (nelze pozorovat, jen domýšlet)	viditelné (lze pozorovat změny)

Tabulka 1: Opozice KOKORO a TĚLO (KARADA) – konotace.

V analyzovaných básních vstupuje do opozice s KOKORO nejen celé TĚLO, ale i některé jeho části. Obzvláště výrazná, avšak nikoliv překvapivá, je opozice KOKORO a HLAVY. HLAVA je vnímána jako místo rozumu, intelektu a racionálního uvažování (o tom ostatně svědčí i somatická frazeologie). Jedná se tedy svým způsobem o opozici racionality a emocionality. V Tanikawových básních se toto potvrzuje a dále rozvádí. KOKORO v nich zpravidla vystupuje jako komplikovaná směs pocitů (dosl. chaos pocitů), které není možné jednoznačně vyjádřit, popsat jedním slovem, „zarámovat“, jak by HLAVA jakožto reprezentant racionality a inteligence (snad i přesnosti) vyžadovala. V básni *Hlava a Kokoro* (Tanikawa, 2013, s. 36–37) je rozehrán rozhovor mezi HLAVOU a KOKORO (opět personifikovanými). Hlava se snaží nalézt slovo, kterým by charakterizovala, co KOKORO cítí, nicméně KOKORO vzdoruje a argumentuje, že je plné různých pocitů, jejich směsí, a proto není jedno-

duché vyjádřit je jedním slovem. U KOKORO se zde potvrzuje konotace **nejednoznačné, nevymezitelné, nevyhraněné**, ale také **pestré**.

Zastavme se nyní na chvíli u dvojice KOKORO a SLOVO (КОТОВА), která je v Tanikawově poezii také velmi exponována a která zároveň potvrzuje zmíněnou konotaci o nejednoznačnosti, nekategorizovatelnosti japonského mentálního prostoru. Objevuje se již v souvislosti se zmíněnou opozicí HLAVA a KOKORO. Tanikawa naznačuje, že o lidské psychice a emocích není jednoduché se vyjadřovat, ani je přesně slovy popisovat. V básni *Kokoro!* (tamtéž, s. 68–69) se autor ptá: „*kokoro, ty které ani na chvíli neposedíš, jak bych tě jen mohl chytit slovy?*“. V básni *Nemůže se pochopit* (tamtéž, s. 18–19) autor v druhé sloce uvažuje: „*kokoro si v duchu myslí / skutečný já jsem schovaný / v totálním guláši, který se nedá popsat slovy / v chaosu, kterému slova nestačí*“ a ve třetí sloce pokračuje: „*nejsem ani černý ani bílý*“ a „*nechci být zabit nějakým klišé / předem danou frází*“. Personifikované KOKORO se v Tanikawově poezii popisuje jedním slovem, „zarámování“ do jednoho slova, intenzivně brání, v čemž lze spatřovat komplikovanost mentálního prostoru a samotné lidské bytosti. Slova jsou u Tanikawy konceptualizována také jako klec, v níž je KOKORO uvězněno, nebo jako zbraň, která KOKORO zabíjí.

V souvislosti s výše uvedenými opozicemi bych chtěla vzpomenout úvahu japonského spisovatele Haty Kóheie (1984, 8nn.), podle kterého lze TĚLO, KOKORO a SLOVA (ŘEČ) nahlížet jako triádu. Hata přirovnává TĚLO ke kmenu a kořenům stromu, SLOVA (ŘEČ) k jeho listům⁸ a KOKORO ke květům, přičemž vše spolupůsobí a nelze vzájemně oddělit.

Z dalších opozic, které se ve zkoumaných básních objevují, lze zmínit KOKORO a somatismus RUCE (TE), KOKORO vs. PĚT SMYSLŮ (GOKAN) a KOKORO vs. ŠESTÝ smysl (ROKKAN).

3.2 Ontologické metafory

V analyzovaných básních lze vysledovat, jak je konceptualizován samotný mentální prostor KOKORO či různé jeho aspekty, ale také v jakých konceptualizacích se KOKORO objevuje. KOKORO nebo jen vybraný jeho fragment (např. čistá/zakalená mysl, různé emoce, vnitřní uzpůsobení člověka, hnutí mysli) figuruje v konceptuálních metaforách zpravidla jako oblast cílová, čili to, co je vyjadřováno, přičemž zdrojovou oblastí pro tato vyjádření je příroda jako taková, jež je **neohraničená**, a různé její formy, které odkazují k její **pestrosti, nestálosti, měnivosti**. Zdrojovou oblastí při konceptualizaci KOKORO bývá v Tanikawově poezii konkrétně **voda** (čirá × zakalená, bahno, moře – klidné × neklidné, vlny – malé × velké, rybník – vzdálený lidským obydlím, jezero, vodní hladina – zčeřená / zvlněná × klidná, oceán;

8 Svým způsobem této metafoře nahrává i skutečnost, že slovo (řeč) (jap. kotoba) se v japonštině píše dvěma znaky 言 a 葉, z nichž ten druhý nese význam list(y).

viz též 3.3), dále **obloha** (rozlehlá, jasná, zamračená), **vesmír** (nekonečný, rozlehlý) a **světlo** a **stín**. Mezi zdrojovými oblastmi se objevují i barvy (černá a bílá, odstíny šedé).

V analyzovaných básních najdeme metafory prostorové i metafory substanční, ale nejvíce jsou zastoupeny metafory personifikační. V japonštině, která nevyjadřuje gramatický rod, lze **KOKORO** jinými jazykovými prostředky (osobní zájmeno 1. os., slovesné tvary atp.) personifikovat a stylizovat různě. Tanikawa jej nejčastěji personifikuje jako dítě nebo dospělého muže. Personifikováním **KOKORO** jako dítěte dosahuje obrazu něčeho **neposedného / nestálého** (rozjívené dítě = **KOKORO** jakožto roztěkaná mysl – lidské myšlenky se mění, jsou nestálé, člověk chvíli myslí na něco a záhy na něco jiného, co chvíli upoutá jeho pozornost / zaměstná jeho mysl něco jiného), něčeho **putujícího** (dítě, které stále někam odbíhá a může se ztratit = **KOKORO** jako nesoustředěná mysl, kdy člověk ztrácí pozornost / soustředění). Personifikováním **KOKORO** jako dospělého muže pak užívá při konceptualizaci rozhodnosti. **KOKORO** (a metaforicko-metonymicky de facto člověk sám) je v analyzovaných básních konceptualizováno jako:

- neposedná bytost / dítě
- ztracená bytost / zatoulané dítě
- skrývajíc se bytost
- žijící bytost
- svébytná, sobecká, sebestředná bytost
- dospělý muž
- uvažující, ale neznající bytost
- strachující se / obávající se bytost
- cítící / vnímavá bytost
- toužící bytost
- hovořící / zpívající bytost
- kráčeající / putující / pohybující se bytost

V metaforách prostorových **KOKORO** figuruje jako konzervační nádoba, nádoba na vzpomínky, nádoba na vlastnosti a pocity, nádoba se dnem i beze dna, malá, velká, dutá, prázdná. Nelze se zbavit dojmu, že onou nádobou je zde sám člověk, který vzpomínky uchovává v sobě, je naplněn pocity a má určité vlastnosti. Mentální prostor je u Tanikawy konceptualizován také jako vesmír, což potvrzuje konotaci mentálního prostoru **KOKORO** jako prostoru **neohraničeného, nekonečného, neuchopitelného**.

V metaforách substančních je **KOKORO** konceptualizováno jako věc, která může mít skvrny, záhyby, tedy „věc“, která podléhá času a není stále dokonalá, ale také je konceptualizováno jako kalná (bahnitá) voda, která se vyčistí, když kal sedne ke dnu. Kalná voda slouží jako zdrojová oblast pro vyjádření vnitřního neklidu – smíšených pocitů a neuspořádaných myšlenek, které

člověku krouží v hlavě. Pro vyjádření rozjasnění myslí a pocitů pak Tanikawa použil „sednutí bahna ke dnu“ a projasnění vody do průhledného stavu.

Z analyzovaných metafor vyvstávají různé polohy kokoro a různé uzpůsobení mentálního prostoru člověka, ale je třeba zdůraznit, že se stále jedná o polohy jednoho celku, člověka samotného a různých aspektů jeho nitra. Jde o kokoro, které je **pestré, pokaždé jiné, proměnlivé**, ale pořád identické, **jedno a totéž**.

3.3 Autorské příklady

V básních vydaných ve sbírce *Kokoro* se básník snažil pomocí metafor **slovy zachytit** mnohohybné a komplikované kokoro. Sám Tanikawa v básni *Kokoro 1* (2013, s. 4–5) vyjadřuje, že „jakýkoliv přírůbek je naprosto trefný“, přičemž jde o autorské příklady k:

- třesoucímu se pudinku (spojený s představou, že se může kdykoliv rozpadnout jeho tvar, kdy je cílovou oblastí ZRANITELNOST)
- neopracovanému diamantu (= RYZOST STAVU MYSLI)
- nekonečné obloze (= SVOBODOMYSLNOST, NEOHRANIČENOST)
- bezedné bažině (= BEZVÝCHODNOST, NEOHRANIČENOST)
- proměňující se bytosti (jap. *bakemono*)⁹ (= MĚNIVOST, NESTÁLOST)

V dalších básních Tanikawa rozehrává výše zmíněnou konceptualizaci kokoro = VODA (a různé její formy a podoby). Hovoří o přírůbku k **vodě, která kape, teče, stagnuje a vytváří vír**, dále k **jezeru v horách vzdálených lidským obydlím** (které mu slouží jako zdrojová oblast pro vyjádření klidného stavu myslí při psaní poezie), **klidnému rybníku daleko od lidských obydlí, na kterém se nečeří vlny žádným větrem** (zde je cílovou oblastí nepřístupný/uzavřený člověk). Dále připodobňuje kokoro k **malinkému planktonu, který se vznáší ve vesmírném oceánu**, nebo ke **světlu, které svítí, ztemňuje, blýská, je zastíněné**. Jak je patrné, zpravidla jde o celý výčet podob a forem nějakého fenoménu přírodního světa, pomocí kterého Tanikawa ještě posiluje dojem o **různosti podob, nejednoznačnosti, neurčitosti a proměnlivosti** celého mentálního prostoru a jeho nesnadné uchopitelnosti.

4. Závěr

Rozborem básní obsahujících slovo kokoro bylo možné vysledovat konotace, které se rodilým mluvčím s tímto konceptem pojí. Ukázalo se, že kokoro je velmi **pestré, nejednoznačné, neustále se měnící a neohraničitelné**.

9 *Bakemono* je bytost (v japonském folklóru zpravidla zvíře), která je schopna měnit svou podobu.

Při jeho konceptualizaci jsou v Tanikawově poezii jako zdrojové oblasti nejčastěji užívány fenomény přírodního světa v různých jejich obměnách, avšak právě s důrazem na zmíněnou pestrost, neohraničenost, dynamičnost a bohatost. Konkrétně je to zejména voda a různé její podoby a proměny, obloha (a také mraky) nebo vesmír. Velmi často je *kokoro* v Tanikawově poezii personifikováno, a to buď jako dítě, nebo dospělý muž. Personifikaci jako dítěte autor využívá například pro popis roztěkané mysli (neposedné dítě). Identifikovány byly také metafory prostorové, ve kterých *kokoro* figuruje jako nádoba na vzpomínky či myšlenky, i metafory substanční. K vyjádření vybraného aspektu lidského nitra slouží Tanikawovi také opozice k jiným pojmům, do kterých *kokoro* ustavuje. Nejčastěji vstupuje do očekávané opozice se statickým *tělem*, oproti kterému je **dynamické, živoucí a neohraničené**, ale také do výrazné opozice s racionální *hlavou*, oproti níž je **emocionální**, nebo se *slov*, do kterých jej **není možné** jednoduše **zarámovat**.

Básnický obraz japonského mentálního prostoru *kokoro* byl rekonstruován z malého vzorku dvaceti básní jednoho autora, přesto se potvrdilo, o jak bohatý, mnohoznačný a pro slovní popis komplikovaný japonský pojem se jedná. Rozvinutí a doplnění výše prezentovaných zjištění bude předmětem další části mého výzkumu.

Prameny

- Kódžien. *Gjakuhiki kensaku taió*. [elektronický slovník CASIO XD-D10000] (2011). Tokio: Iwanami šoten.
- Krouský, I. – Šilar, F. (2005): *Japonsko-český slovník*. Praha: Leda.
- Nihon kokugo daidžiten* 5. (2002). Tokio: Šógakukan.
- Šinwaeidaidžiten*. [elektronický slovník Casio XD-D10000] (2008). Tokio: Kenkjúša.
- Tanikawa, Š. (2013): *Kokoro*. Tokio: Asahi Šinbun šuppan.

Literatura

- Barešová, I. (2016): *Japanese Given Names: A Window Into Contemporary Japanese Society*. Olomouc: Palacký University Olomouc.
- Bartmiński, J. (2016): *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Hata, K. (1984): *Karada kotoba no hon. Fu „karada kotoba“ no šúi*. Tokio: Čikuma šobó.
- Hata, K. (2002): *Karada kotoba – Kokoro kotoba*. Tokio: Sanseidó.
- Ikegami, Y. (2008): The heart – What it means to the Japanese speakers. In: F. Sharifian – R. Dirven (eds.), *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal*

- Body Organs across Cultures and Languages*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 169–190.
- Mijadžić, A. (1979): Kango no teičaku – „kokoro“ „šin no zō“ „šinzo“ hoka. In: *Šinšin goi no šiteki kenkjū*. Tokio: Meidži šoin, s. 80–100.
- Nakaya, T. (2012): Japonské vnímání břicha – nahlédnutí do japonského nitra. In: I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 105–116.
- Occhi, D. J. (2008): How to have a HEART in Japanese. In: F. Sharifian – R. Dirven (eds.), *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 191–212.
- Švarcová, Z. (2006): Funkční komplex „lidská bytost/mysl“ ve verbálním obraze. In: *Kognice 2006* (Sborník z konference, Praha, 6.–7. října 2006). Praha: Psychologický ústav AV ČR, s. 219–223.
- Vaňková, I. (2007): *Nádoba plná řeči. Člověk, jazyk a přirozený svět*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, I. (2010): Buďte v pohodě! (Pohoda jako české klíčové slovo). In: I. Vaňková – J. Pacovská (eds.), *Obraz člověka v jazyce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 31–57.
- Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J. (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Wierzbicka, A. (1997): *Understanding Cultures through Their Key Words. English, Russian, Polish, German, and Japanese*. New York – Oxford: Oxford University Press.

Bible za hranicemi psaného textu (Kognitivní perspektiva)

Romana Petrářová

Zatímco tradice překládání Bible do mluvených jazyků je stará již téměř 2 000 let, v případě znakových jazyků je jeho historie mnohem kratší;¹ dosud zaznamenané překlady jednotlivých veršů, kapitol či celých biblických knih jsou v celosvětovém měřítku záležitostí až posledních 25 let,² přičemž největší aktivity v tomto směru lze sledovat především ve druhé dekádě 21. století.³ To je dáno několika faktory. Jednak rostoucím technickým pokrokem, který umožňuje projevy ve znakových jazycích kvalitně zaznamenávat a uchovávat, a jednak vzrůstajícím zájmem neslyšících komunit o rovný přístup k informacím a o spolupodílení se na širokém poli společenského a duchovního života. Do tohoto aktivního procesu se na konci 90. let 20. století zapojili také čeští neslyšící: zpočátku spoluprací na vzniku terminologického slovníku křesťanských pojmů,⁴ následně dílčími překlady sdílenými na sociálních sítích a internetových stránkách jednotlivých církví,⁵ od roku 2013 pak především účastí v projektu *Bible bez hranic*, z jehož zkušeností zde budeme vycházet.⁶

Dosavadní překladatelská praxe a její následné teoretické reflexe ukazují,⁷ že překládání biblických textů do znakových jazyků je velmi náročný proces, který zahrnuje řadu specifických otázek a problémů, jež se při překládání do mluvených jazyků nevyskytují vůbec nebo v mnohem menší míře. V konkrétním jazykovém a kulturním prostředí českého znakového jazyka (ČZJ) se jako stěžejní jeví fakt, že jde o překlad: (1) psaného textu

1 Organizace Wycliffe Bible Translators odhaduje, že na světě existuje 400–500 různých znakových jazyků, přičemž sama tato organizace uvádí zkušenosti s 200 znakovými jazyky.

2 Organizace Deaf Missions, která se jako první rozhodla soustavně zabývat překladem biblických textů do amerického znakového jazyka (ASL), započala s překladem v roce 1981 (srov. Penner, 2009).

3 Kromě překladů do evropských znakových jazyků se jedná především o projekty zaměřené na překlad biblických textů do mnoha afrických a asijských znakových jazyků (např. projekt *Deafbibles*, srov. www.deafbibles.com).

4 Bort, J. et al. (2001): *Slovník znaků křesťanských pojmů pro neslyšící*.

5 Srov. např. www.neslysicikatolici.cz nebo www.bjbneslysicich.cz

6 Více na <http://biblebezhranic.jeank.cz/index.php/o-projektu>

7 Srov. např. Penner, 2009; Ramirez, 2011; Tamez, 2011.

do jazyka prostorového, vizuálně-motorického; (2) textu starověkého (se všemi jeho jazykovými, kulturními a geografickými odlišnostmi) do jazyka současného neslyšícího Čecha; (3) textu, jehož původní (a pro překlad často výchozí) verze existuje v jazycích, které běžný rodilý mluvčí ČZJ nezná, do jazyka, jenž ještě není dostatečně lingvisticky prozkoumán a popsán; (4) textu mnohdy záměrně víceznačného, s obecně složitější sémantikou a pragmatikou, do spíše explicitního jazyka neslyšících, a to tak, aby výsledek byl přirozený, srozumitelný a aby biblické texty reflektoval z pozice specifické kultury a potřeb neslyšících, tedy z pohledu jejich identity a komunity (Petráňová, 2013).

Jedním ze základních požadavků na překlad Bible do jakéhokoli jazyka (a současně jedním z ukazatelů jeho kvality) je míra **věrnosti originálu**. Z dosavadní tříleté zkušenosti s překladem 56 biblických textů se jako jedním ze specifík jeví právě otázka, jak a do jaké míry je tento požadavek v případě ČZJ naplňován a jaké nároky klade na neslyšící překladatelské týmy. Věrnost originálu se – stejně jako u mluvených/psaných jazyků – projevuje především snahou neslyšících překladatelů o věrnost původnímu textu a o srozumitelnou podobu zvěsti (tzv. kérygma).⁸ V případě znakových jazyků (ZJ) je věrnost originálu naplňována ještě v dalším rozměru. Můžeme říci, že jde až „za originál“ a že příjemcům biblického textu v ČZJ přináší informace, které psané překlady Bible do češtiny neobsahují. Jedná se o věrnost všem dobovým reáliím, o kterých se v textu hovoří (přesné prostorové uspořádání prostoru, v němž se příběh odehrává, pracovní postupy, podoba tamní krajiny, oblečení, nádob, staveb, zvyklostí apod.).⁹ Tento jev vyplývá ze samotné podstaty znakových jazyků, totiž z jejich vizuálně-motorické povahy, a z ikonické podoby mnoha znaků. Ukazuje se, že se jedná o velmi důležitý aspekt hodnověrnosti a „správnosti“ překladu.¹⁰

Ráda bych na několika ukázkách demonstrovala, jaká specifika má překlad biblických textů do ČZJ, jaké nároky klade překlad na překladatele a do jaké míry jde překlad do ČZJ „za originál“.

První ukázkou je postup při překládání textu ze Starého zákona 2 Kr, 2, 1–4 (ČEP),¹¹ ve kterém Eliáš a Elíša jdou z Gilgálu do Bételu, pak do Jericha a z Jericha k Jordánu.

8 Kérygma – pojem biblické teologie; obsah kérygma je neměnný, jeho forma je však proměnlivá – v závislosti na příjemci, době atd. (srov. Heller, 2008).

9 Starověké biblické texty vznikaly v průběhu více než 1000 let, zachycují tedy reálie velmi širokého časového úseku.

10 O tom svědčí redakční práce týmů Bible bez hranic, při které si dva překladatelské týmy vzájemně připomínají svou práci. Každé vyjádření neodpovídající dobové skutečnosti je předloženo k opravě.

11 Český ekumenický překlad

Z českého překladu se čtenář dozvídá, odkud a kam šli. Pro zachování věrnosti originálu je v překladu do ČZJ důležité přesné znázornění celého topografického prostoru, tedy prostorových vztahů mezi jednotlivými místními objekty; jednak to, zda se v té době jednalo o větší či menší město/vesnici Gilgál, Bétel, Jericho či o řeku Jordán, a jednak to, v jakém prostorovém uspořádání vůči sobě navzájem jsou (obr. 1). To ovlivňuje výběr znaků pro překlad, popř. využití specifikátoru tvaru a rozměru; v případě prostorových vztahů umístění objektů v prostoru.

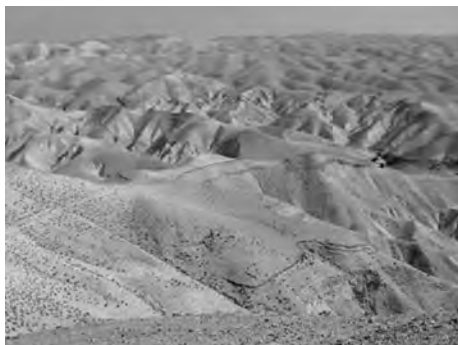

Obrázek 1

Ve výchozím českém textu tyto informace explicitně obsaženy nejsou. Překlad stejného verše do ČZJ tedy obsahuje – má-li si zachovat pravdivost a věrnost skutečnosti – další informace navíc. Na překladatele do ZJ je kladen mnohem vyšší nárok, je např. nutné pracovat s dobovými mapami.

Druhou ukázkou, na které chceme demonstrovat potřebu práce s dobovou mapou a se znalostí místní krajiny, je překlad následujícího verše: *Jeden člověk šel z Jeruzaléma do Jericha a padl do rukou lupičů...* Lk 10, 30 (ČEP)

Z českého textu překladatel do ČZJ opět nezískává žádné informace (1) o vzájemné poloze Jeruzaléma a Jericha (Jericho leží jihovýchodně od Jeruzaléma), (2) o tom, jak krajina mezi městy vypadá. To je ale velmi důležitá informace pro správný překlad slovesa *šel*: Jeruzalém leží na kopci, a tak cesta z něho vede vždy dolů, navíc směrem do Jericha prudce klesá horským terénem Judské pouště (obr. 2). Sloveso *šel* tak bude vyjádřeno pomocí vhodného klasifikátoru a znaku SESTUPOVAT.

Obrázek 2

Dalším předpokladem fakticky správného překladu do ZJ je znalost podoby, tvaru a velikosti konkrétního objektu. Jako příklad uvedeme překlad následujícího verše: *Ježíš mu řekl: „Jdi, umyj se v rybníce Siloe.“ Jan 9, 7 (ČEP)*

Zde nám text v češtině evokuje podobu rybníka, jak jej známe z našeho geografického prostředí – nabízí se užití neutrálního znaku RYBNÍK. Rybník Siloe, který se nachází v Jeruzalémě, má však ve skutečnosti zcela odlišný tvar a podobu, než je tomu v našich představách (jedná se o podlouhlý obdélníkový bazének/nádrž uprostřed města; viz obr. 3)

Obrázek 3

Pro překlad je proto nutno použít odpovídající specifikátor tvaru a velikosti. V opačném případě bychom mohli hovořit o tom, že překlad do ČZJ je negativně ovlivňován výchozím textem (překladem Bible do češtiny). To znamená, že termín použitý v češtině může neslyšící překladatele ovlivnit natolik, že zvolí nevhodný znak. Jako další příklad uvedeme překlad 28. verše z 9. kapitoly Lukášova evangelia: *Za týden po této rozmluvě vzal Ježíš s sebou Petra, Jana a Jakuba a vystoupil na horu...* Lk 9, 28 (ČEP)

V tomto textu – jak se dozvídáme na jiném místě – se jedná konkrétně o horu Tábor. Ta je vysoká 525 m n. m. a má následující tvar; viz obr. 4. Podle fotografie se jedná spíše o kopec či pahorek. Výška i tvar se následně promítnou do výběru znaku, který se využije při překladu.

Obrázek 4

Na základě dosavadních překladatelských zkušeností je dále zřejmé, že specifika překladu se mohou týkat i jiných oblastí než geografie. To ovšem není obsahem tohoto pojednání.

Závěr: Na několika příkladech je možné vidět, že biblický text v překladu do ČZJ přirozeně obsahuje mnohem více informací, než je tomu v psaném českém překladu. Je to dáno způsobem existence znakových jazyků, jejich vizuálně-motorickou modalitou (znakové jazyky jsou viditelné a existují v prostoru) a jejich výraznou mírou popisnosti. Z toho vyplývá, že požadavek věrnosti původnímu biblickému textu klade na překladatele mnohem vyšší nároky na znalost dobových reálií, než je tomu u překladatelů do mluvených jazyků.

Prameny

Bible (*Písmo svaté Starého a Nového zákona*). Český ekumenický překlad (1985). Praha: Česká katolická charita.

Literatura

- Bort, J. – Lešková, I. – Houdková, G. – Petrářová, R. – Sauter, V. D. – Wiesner, M. – Žampach, J. (2001): *Slovník znaků křesťanských pojmů pro neslyšící*. Praha: Naděje.
- Heller, J. (2008): *Hlubinné vrty*. Praha: Kalich.
- Penner, M. (2009): *Issues in Sign Language Translation, with Special Reference to Bible Translation*. [online]. Cit. 28. 8. 2016. Dostupné z WWW: <http://arts-sciences.und.edu/summer-institute-of-linguistics/work-papers/_files/docs/2009-penner.pdf>.
- Petrářová, R. (2013): Může se i český znakový jazyk stát jazykem Bible? K problematice překladu biblických textů do znakových jazyků. *Studie z aplikované lingvistiky*, 2013, 1, s. 141–146.
- Ramirez, Ch. (2011): *The committee of international cooperation of Bible translation in sign languages (CICBTSL): What does this organization work?* [poznámky z autorovy přednášky přednesené na konferenci WASLI a kongresu WFD konaném dne 16. Července 2011 v Jihoafrické republice; online]. Cit. 28. 8. 2016. Dostupné z WWW: <<http://efsli.blogspot.cz/2011/07/committee-of-international-cooperation.html>>.
- Tamez, E. (2008): The Bible from the perspective of the Deaf Community: a Costa Rican experience. *The Bible Translator* [online], 59, 2, s. 59–67. Cit. 20. 8. 2016. Dostupné z WWW: <http://www.ubs-translations.org/fileadmin/publications/tbt/practical/TBT_PP_Tamez_Apr_o8.pdf>.

Bůh je nahoře, protože je dobrý

Lucie Sedláčková Půlpánová

1. Úvod

V této kapitole bych ráda pojednala o slovní zásobě znaků z oblasti duchovna a teologie – přesněji řečeno, ráda bych popsala průběh vzniku nových znaků pro tuto oblast v českém znakovém jazyce (dále ČZJ).

V roce 2013 vznikl v Českých Budějovicích projekt *Bible bez hranic*, jehož cílem je poskytnout Boží slovo i neslyšícím lidem, a to v českém znakovém jazyce.¹ Bible je pro mnoho lidí vzorem, jak správně (smysluplně) žít. Stejně tak je tomu i pro členy komunity Neslyšících.² I neslyšící lidé hledají v Bibli inspiraci. Mohou pochopit např. vztahy biblických postav v umění nebo se inspirovat chováním lidí v dávných časech, které je i dnes stále aktuální, jak dokládají např. původní biblické frazémy *nastavit i druhou tvář* místo *oko za oko*. Neslyšící tedy dnes mohou ukojit žížeň po krásných příbězích z Bible ve svém jazyce (ČZJ). Díky rodnému jazyku si mohou neslyšící lidé vytvářet k Bibli vztah.³

Při překladu samozřejmě nikdy nejde o převedení „slovo od slova“, ale zejména o přiblížení skrytých významových souvislostí daného textu. Aby byl překlad do ČZJ co nejpresnější, je potřeba zkoumat, jak se lidé v určité společnosti chovají a jakým způsobem se vyjadřují. Dále je třeba mít na paměti, z jaké doby překládaný text pochází a pro koho je překlad určen (pro jakou společnost či dokonce menšinu ve většinové společnosti). V našem případě se tedy jedná o překlad z prostředí národa Izrael v dávných dobách před Kristem, včetně jeho kulturních zvyků. Překlad je určen pro současnou společnost, konkrétně pro menšinu Neslyšících, a měl by tedy reflektovat kulturní rysy členů této komunity.⁴

Neslyšící lidé tvoří jazykovou a kulturní menšinu, která, jako každá taková menšina, má svá specifika. Překlady biblických příběhů do ČZJ tato

1 Zároveň se jedná i o materiály využitelné pro slyšící lidi, kteří se chtějí ČZJ naučit – tlumočníky, pedagogy a další.

2 Viz Ediční poznámku na s. XX.

3 Pro neslyšící lidi je také velkým přínosem, když kněz ovládá český znakový jazyk; rádi si s ním „volně a otevřeně“ popovídají i o svých problémech – stejně jako každý jiný člověk, kterého tíží břemena tohoto světa.

4 Srov. Petráňová, zde, s. XX-XX.

specifika berou v úvahu. Překlad se tedy odvíjí od způsobu existence nelských lidí ve světě, jejich individuálního prožívání, ale i od společenských zvyklostí spojených s cílovým jazykem a kulturou.⁵ V této kapitole bych ráda ukázala vliv těchto skutečností na překlad a výslednou podobu překladu znaků, která vychází ze schématu orientační metafor *NAHOŘE – DOLE*. **Původní** znaky, které uživatelům ČZJ vystačí např. pro označování mezilidských vztahů, se v tomto procesu proměňují v **nové** znaky, které jsou adekvátní pro vyjadřování vztahu k Bohu. Takovou proměnu znaku zde označuji jako **modifikaci**.

Takto chápanou modifikaci lze velmi dobře popsat v pojmoslovném rámci kognitivní lingvistiky, prostřednictvím termínů **metaforické mapování, zdrojová a cílová doména** aj.⁶ Jde o to, že na původní znak z určité zdrojové domény je aplikován metaforický koncept, který znak promění do cílové podoby, ta je součástí cílové domény. Podle G. Lakoffa a M. Johnsona (1980/2014) lze metaforické koncepty na základě jejich způsobu mapování rozdělit na tři základní typy: jde o a) **orientační**, b) **ontologické** a c) **strukturní** metafor.⁷ Pro potřebu pochopení celé problematiky jsem pro tuto kapitolu zvolila jen jeden typ, a to metaforu **orientační**. Vybrala jsem tedy znaky, které prošly změnou z hlediska „orientačního metaforického konceptu“ se zaměřením na orientaci *NAHOŘE – DOLE* (srov. Šúchová, 2009).⁸

Ve svém výzkumu a dále v textu užívám některé další termíny z lingvistiky znakových jazyků, zejm. **klasifikátory** (KLF) a **klasifikátorové konstrukce**.⁹ Tyto termíny se vztahují k prostředkům ČZJ, které mají mimořád-

5 K tomu srov. *intersubjektivní tělesné prožívání* (Vaňková, 2007, s. 73) a dále Procházková (2011).

6 Více např. Lakoff – Johnson, 1980/2014; Procházková, 2011, s. 56.

7 Více o jednotlivých metaforách v českém znakovém jazyce viz Šúchová (2009).

8 Pro úplnost uvádím, že vedle takového metaforického mapování existuje ve znakových jazycích ještě mapování **ikonické** (k mapování ve znakových jazycích srov. také zde Moudrá, s. 28–48, Pokorná, s. 49–56, Gardelková – Vaňková, s. 72–97). Podle Šúchové (2009): Podobně za ikony ve znakových jazycích považujeme znaky, které svou artikulací napodobují zastupovanou skutečnost, znaky, v nichž forma artikulátorů znaku (obvykle jeden parametr znaku – místo artikule, tvar ruky či její pohyb) má přímou vazbu na vyjadřovanou skutečnost. O takových znacích mluvíme jako o ikonických. (Dnes je ale tendence ikonické znaky nazývat spíše znaky vizuálně motivovanými, neboť ikoničnost bývala považována za rys neplnohodnotnosti jazyka.) V takových znacích to, jak vypadají, souvisí s tím, co vidíme ve skutečnosti. „Napodobování“ skutečnosti je umožněno jednak vizuálně-motorickou povahou znakového jazyka, jednak užíváním manuálních artikulátorů znakového jazyka, jejichž forma souvisí s podobou zastupovaného objektu. Znakové jazyky vizuální motivovanosti využívají v mnohem větší míře než jazyky mluvené, protože způsob jejich existence to dovoluje (Fischer, 2001, s. 187).

9 Klasifikátory zastupují objekty, specifika upřesňují jejich tvar a velikost. Využívá se jich hlavně při popisu, kdy podávají informaci o počtu osob, nebo věcí, ale i jejich vlastnostech a vztazích (srov. Macurová – Vysuček, 2005; Tikovská, 2006).

nou důležitost a s nimiž je spojeno vysoce kreativní užití jazyka. Specificky se uplatňují i při tvorbě nové slovní zásoby v ČZJ.

Kognitivní popis jazyka umožňuje představit modifikaci znaků, která se zakládá na společném zkušenostním rámci všech uživatelů ČZJ. **Jedná se o znaky, které se realizují prostřednictvím orientačního metaforického schématu NAHOŘE – DOLE.** Pro tento text jsem vybrala šest příkladů.

2. Příklady modifikace znaků s vazbou na orientační metaforu NAHOŘE – DOLE

2.1 ZAVOLAT (NA) BOHA / OSLOVIT BOHA

Začneme typickým kulturním rysem komunity Neslyšících, který je patrný v situaci oslovení druhé osoby (např. na začátku komunikačního aktu). Protože zavolat na komunikačního partnera (resp. oslovit ho) v komunikaci neslyšících osob vokálně nelze, existuje v ČZJ několik způsobů, jak komunikační akt zahájit. Jedním z nich je ten, že volající na druhého zatřepe či zamává rukou (příp. mu poklepe na rameno), aby si volaný všiml, že mu chce něco říci. Ten se pak k volajícímu otočí, aby s ním navázal oční kontakt a přijal očekávané sdělení.

Věřící při modlitbě často oslovují Boha. Neslyšící to dělají tak, že uplatní podobný způsob, jaký se v jejich kultuře využívá při oslovování lidí, jen ho poněkud modifikují. Původní znak, v němž ruka s prsty u sebe směřuje k adresátovi, který je tady „na Zemi“ (naproti mě, vedle mě apod.), se promění do nového znaku tak, že ruka s prsty směřuje tam, kde dle naší evropské kultury sídlí Bůh (tj. nahoru).

Obrázek 1: ZAVOLAT
(NA) NĚKOGO

Obrázek 2: ZAVOLAT (NA)
BOHA / OSLOVIT BOHA

Ikonické mapování: mávnutí rukou směrem na adresáta komunikace¹⁰

Metaforické mapování: metafora orientační NAHOŘE – DOLE

Zdrojová oblast: orientace znaku (provedení znaku) směrem k fyzicky přítomné osobě (popř. osobě hypoteticky vytvořené/gramatikalizované ve vyprávění)

Cílová oblast: orientace znaku (provedení znaku) směrem k Bohu (tj. „nahoru“)

2.2 ČLOVĚK/OSOBA – BŮH

2.2.1 Během překladu biblických textů mne nejednou zajímala odpověď na otázku, proč je znak pro Boha utvořen takto: ukazováček nahoru, prsty zavřené v dlaní, pohyb od úst vzhůru dopředu. Tento znak může někomu připomínat gesto „pozor“. Ve znakovém jazyce se jedná o tvar ruky pojmenovaný jako D,¹¹ který je s různými obměnami (pokrčení, orientace dlaně, vztah s druhou rukou apod.) hojně využíván v různorodé slovní zásobě. Vedle toho se však jedná i o klasifikátor, který nahrazuje osobu, a způsob jeho použití v sobě indikuje další jazykové významy, např. vypovídá o směru chůze a rychlosti jdoucí osoby apod. Ukázalo se, že takovou klasifikátorovou konstrukci využívá i znak pro Boha. V Bibli se píše: „Bůh – Jsem, který jsem.“¹² V našem případě artikulace znaku BŮH směřuje nahoru, tj. do prostoru, kde Bůh přebývá, to je v souladu s výše popsáním metaforickým konceptem.

Obrázek 3: ČLOVĚK/OSOBA

Obrázek 4 a, b: BŮH

10 Srov. např. ikonické mapování vztahu dítě vs. dospělý (vizuální motivovanost). Také ve vztahu podřízený vs. nadřízený (zaměstnanec vs. ředitel) se objevuje orientační metafora NAHOŘE – DOLE, ale její sémantiku lze vnímat odlišně od sémantiky námi sledovaného schématu, protože ve vztahu člověk vs. Bůh nejde primárně o vztah podřízenosti a nadřízenosti, ale o umístění Boha (božského prostoru = nahore je „to dobré“), protože vztah člověka a Boha je vnímán jako rovnocenný (srov. také zde 2.4).

11 Viz Tabulku tvarů ruky českého znakového jazyka na s. XX.

12 Citace dle *Českého ekumenického překladu* (ČEP): Exodus 3,14–14.

2.2.2 S tímto zjištěním by mohl souviset i další znak, který pojmenovává Boha, resp. JHVH. Jedná se o znak, kde je možné sledovat slootovorné postupy běžné v ČZJ a zároveň výše zmíněnou orientační metaforu. Tento znak bylo potřeba v souvislosti s překladem Bible nově vytvořit, protože Bibli překládáme do ČZJ z hebrejského originálu, kde se pojmenování JHVH objevuje velmi často. Jako prostředník mezi ČZJ a hebrejštinou nám sice samozřejmě slouží čeština, ale pokud je to možné, snažíme se zabránit vzniku interferencí z češtiny do českého znakového jazyka, které by mohly výsledný text nežádoucím způsobem ovlivnit. Na základě široké diskuze se ukázalo, že Boží jméno je něco víc než Bůh „beze jména“, resp. že obsahuje v pomyslné kategorizaci pojmů (Bůh – JHVH) vyšší postavení. (V češtině se užívá obvykle termín Hospodin.) Pro tvorbu nového znaku jsme využili druhé klasifikátorové konstrukce, kde mají obě ruce vztyčený palec ze zavřené ruky (namísto ukazováku v první KLF konstrukci). Tato KLF konstrukce se rovněž hojně využívá pro vyjádření vztahů osob (srov. klasifikátorové konstrukce ve znacích ASISTENT, CHODIT S NĚKÝM,¹³ PŘEDBÍHAT apod.). Modifikace této druhé klasifikátorové konstrukce spočívá v tom, že druhá ruka se pohybuje nahoru, a tím vzniká nový znak pro pojem JHVH.

Obrázek 5: KLF konstrukce pro dvě osoby.

Obrázek 6: Metaforicky upravená KLF konstrukce – BŮH/JHVH.

Ikonické mapování: KLF pro osoby (srov. ČLOVĚK, JHVH), využívá se např. u znaků/KLF konstrukcí: NÁSLEDOVAT, CHODIT S NĚKÝM, PŘEDBÍHAT, OSOBNÍ ASISTENT

Metaforické mapování: metafora orientační NAHOŘE – DOLE (srov. BŮH, JHVH)

¹³ Znak CHODIT S NĚKÝM srov. také Moudrá, zde, s. XX-XX.

Zdrojová oblast: osoba/osoby v neutrálním prostoru (srov. ČLOVĚK, OSOBNÍ ASISTENT)

Cílová oblast: bytost, která je nahoře (srov. BŮH, JHVH)

2.3 KRÁLOVSTVÍ - KRÁLOVSTVÍ BOŽÍ

Znak pro království je složen ze dvou znaků: KORUNA (na hlavě) + KLF (popis místa pomocí klasifikátoru tvaru ruky 5 – prsty od sebe, dlaň dolů). Je tento znak vhodný i pro označení Božího království? Ukazuje se, že ano, ale je potřeba ho modifikovat v souladu s výše uvedeným metaforickým konceptem. Na základě našeho širšího kontextu kulturního i užšího kontextu jazykového (ČZJ) se ukazuje, že království Boha je právě prostřednictvím podoby tohoto znaku nutné situovat **nahoru** (resp. „do nebe“).

Obrázek 7 a, b: KRÁLOVSTVÍ

Obrázek 8 a, b: KRÁLOVSTVÍ BOŽÍ

Ikonické mapování: KORUNA (KRÁLOVSKÁ) + KLF prostor (tvar ruky a pohyb)

Metaforické mapování: metafora orientační NAHOŘE – DOLE: to dobré je nahoře, kde sídlí Bůh; tj. lidská zkušenost a vědomí, že Bůh je nad námi a přesahuje nás.

Zdrojová oblast: prostor lidský (KLF) je v neutrálním prostoru před tělem

Cílová oblast: prostor božský (sídlo Boha) je nahoře

Pozn.: směr pohledu očí odpovídá směru provedení znaku

2.4 ÚCTA – ÚCTA K BOHU, BÁT SE – BÁT SE BOHA

V ČZJ se metaforický koncept NAHOŘE – DOLE používá i při modifikaci jiných znaků, než jsou ty související s Bohem. V našich životech zažíváme úctu ke starším nebo zkušenějším lidem, ale i ke svým nadřízeným. Během rozhovoru s takovým člověkem, popř. při popisu komunikace lidí v obdobném vztahu se v ČZJ „nižší/podřízenější“ osoba před „starší/statutárně vyšší“ osobou poněkud naklání dozadu, oči směřují výše. Znak se na základě tohoto metaforického schématu modifikují.¹⁴ V uvedených příkladech ÚCTA K BOHU nebo BÁT SE BOHA jsou toto naklonění i oční pohled směřující nahoru patrné. Ve tváři – mimice¹⁵ ukazujeme ne strach, ale úctu čili bázeň, tolik důležité ve vyjádření vztahu člověk – Bůh. V případě znaku BÁT SE BOHA je patrná mimika, vyjadřující spíše než strach (existuje několik odlišných provedení znaku BÁT SE) bázeň z Boha – význam není doslova „bát se“, ale „bát se ho z úcty / pociťovat úctu/respekt“.

Obrázek 9 a, b: ÚCTA

14 Pro srovnání: v českém jazyce se tyto významy mohou přenášet např. uctivějším tónem hlasu apod.

15 Ve znakovém jazyce hraje mimika důležitou roli, která velmi často dodává celé výpovědi patřičný smysl, popř. doplňuje celý význam komunikátu.

Obrázek 10 a, b: ÚCTA K BOHU

Obrázek 11: BÁT SE

Obrázek 12: BÁT SE BOHA

Pozn.: směr pohledu očí odpovídá směru provedení znaku (obligatorně)

Ikonomické mapování: a) ÚCTA + náklon trupu dozadu + pohled očí směrem vzhůru

b) BÁT SE + náklon trupu dozadu + pohled očí směrem vzhůru

Metaforické mapování: a) + b): metafora orientační NAHOŘE – DOLE: úctu k Bohu či bázeň před Bohem konceptualizujeme s ohledem na prostor, kde sídlí Bůh; tj. lidská zkušenost a vědomí, že Bůh je nad námi a dává nám nájevo náš vzájemný vztah.

Zdrojová oblast: a) u znaku ÚCTA ve vztahu k lidem mimika vyjadřuje „úctu“ ke starším lidem, oči jsou v poloze neutrální

b) u znaku BÁT SE ve vztahu k lidem mimika vyjadřuje „strach“ z reakce lidí, ukazuje také, že jsme v aktuální situaci trochu poníženi
Oba znaky artikuluje v neutrálním prostoru před tělem.

Cílová oblast: a) + b) mimika vyjadřuje „úctu“ a „bázeň“, „respekt“ ve vztahu k Bohu a pohled očí směřuje vzhůru k Bohu, u b) sice také trochu s pocitem ponížení/pokory, ale zároveň je zastoupena i bázeň, úžas před Bohem, že je tak „velký“.

2.5 SMLOUVA – SMLOUVA S BOHEM

Když dva lidé vstupují do vzájemného smluvního vztahu, např. při prodeji a koupi apod., stvrzují svůj smluvní vztah vedle vzájemné důvěry i písemně, smlouvou se svými podpisy. V biblických příbězích jsou časté situace, kdy Bůh s lidmi uzavírá dohodu. Existující znak pro dohodu mezi lidmi (smlouvu) nebylo možné při překladu Bible použít, aby nedošlo k nedorozumění. Tento znak je ikonicky motivován „podepsáním papíru“, tak tomu však při jednání s Bohem není. Bylo tedy potřeba vytvořit nový znak, resp. složeninu znaků, která je opět ovlivněna metaforickým konceptem NAHOŘE – DOLE. Jedná se o složeninu ze znaků SPOLUPRÁCE + RYT NA DESCE + POTVRDIT. Na tomto novém znaku je rovněž patrná ikonická motivovanost („rytí na desku“); důležité je však i to, že je artikulace celého znaku posunuta směrem vzhůru, rovněž komponent SPOLUPRÁCE je v tomto znaku jiný než neutrální znak SPOLUPRÁCE.

Obrázek 13 a, b: SMLOUVA

Obrázek 14 a, b, c: SMLOUVA S BOHEM

Ikonické mapování: SMLOUVA – SPOLUPRÁCE + rytí na desku + PO-TVŘDIT vztah mezi osobami

Metaforické mapování: metafora orientační NAHOŘE – DOLE: potvrzení vztahu s Bohem konceptualizujeme se zřetelem k tomu, že Bůh je nahoře, reflektuje se lidská zkušenost a vědomí, že Bůh je nad námi a ukazuje nám, že je s námi napořád

Zdrojová oblast: znak SMLOUVA artikuluje v neutrálním prostoru před tělem

Cílová oblast: artikulaci znaku SPOLUPRÁCE směřujeme k božskému prostoru – sídlo Boha je nahoře; podobně pohled očí směřuje vzhůru

2.6 CESTA – CESTA/OBRÁTIT SE K BOHU¹⁶

Tato skupina příkladů ukazuje na možné souvislosti s dalšími metaforickými koncepty. Vedle opozice NAHOŘE – DOLE je to např. i opozice VPŘEDU – VZADU. Tento metaforický koncept je velmi produktivní v souvislosti se znaky (v češtině se slovy) spojujícími se významově s reálnou i fiktivní cestou životem.¹⁷ V ČZJ je metaforický koncept CESTY (popř. koncept VPŘEDU – VZADU) rovněž přítomen, např. už klasifikátorem zastupujícím člověka, resp. jeho nohy (tvary rukou **n**, prsty k sobě a dlaně obou rukou dolů, na základě ikonického mapování můžeme znak popsat jako „chodící nohy“). Znaky mohou být artikulovány pomalu či rychle dle toho, jaký významový odstín chceme celé promluvě dát. Např. ŽIVOT – JÍT – LEHCE/OBTÍŽNĚ/apod.

16 Obecněji k metaforám spojeným s cestou – a k pojmovému schématu CESTA – v češtině srov. Vodrážková, zde, s. XX-XX, v ČZJ Moudrá, zde, s. XX-XX.

17 Tento koncept je patrný také v českých větách jako: *Kráčel životem. Jak ti to jde? Kam půjdeš po škole?* apod.

Znak pro cestu je vizuálně motivovaný lidskou zkušeností s cestami obecně, resp. – v konkrétním významu – jejich ohraničením a šířkou. Znak se artikuluje pomocí obou rukou ve tvaru B, ruce jsou umístěny před tělem vedle sebe, dlaněmi obrácenými k sobě, prsty od těla. Pokud je znak modifikován v běžné slovní zásobě tak, že se artikuluje před obličejem, znamená to, že člověk jde za svým cílem a zájmem. Již zde je vidět metaforické užití tohoto znaku pro abstraktní pojem. Nás však bude zajímat vliv orientační metafory NAHOŘE – DOLE, který je dobře patrný v posledním příkladu. Jedná se o známý biblický výrok „Obrátte se k Bohu“.¹⁸ V ČZJ má pojem „Obrátit se k Bohu“ velmi blízko k pojmu „Cesta k Bohu“. Znak se artikuluje shodně jako v předchozím případě, a to na úrovni obličeje. Obě ruce ale směřují nahoru v souladu s metaforickým konceptem BŮH JE NAHOŘE.

Obrázek 15: CESTA – JÍT
ZA SVÝM CÍLEM

Obrázek 16 a, b: OBRÁTIT SE K BOHU

Pozn.: pohled očí směřuje nahoru, prsty rukou jsou orientovány také nahoru (lze artikulovat i opačně ve významu ODVRACET SE OD BOHA)

Ikonické mapování: CESTA – podoba cesty

Metaforické mapování: metafora orientační NAHOŘE – DOLE: ta dobrá cesta vede nahoru, kde sídlí Bůh, tj. lidská zkušenost a vědomí, že Bůh nás rád přijme i s našimi starostmi; či naopak se od Boha odvracíme, nechceme vnímat, že je nahoře nad námi, ale obracíme se dolů na svět

Zdrojová oblast: lidský prostor (KLF) znaku CESTA je v neutrálním prostoru před tělem

Cílová oblast: znak CESTA K BOHU se artikuluje směrem vzhůru, tam, kde je sídlo Boha; CESTA OD BOHA naopak směřuje od sídla Boha dolů

Pozn.: směr pohledu očí odpovídá směru provedení znaku

¹⁸ Citace dle ČEP, Mt 3, 1–3

3. Závěr

V této kapitole jsem se snažila ukázat (na příkladech biblických textů, resp. pojmů), že neslyšící lidé komunikující primárně ČZJ jsou běžně schopni mluvit o duchovních věcech a abstraktně přemýšlet. Přála bych si, aby byly odstraněny předsudky, které jsou v tomto směru se znakovými jazyky a světem Neslyšících spojeny, a aby byl český znakový jazyk plně doceněn. Jde totiž o jazyk, který je efektivním nástrojem pro vznik vysoce abstraktního myšlení svých mluvčích a který slouží k plnohodnotné vzájemné komunikaci i v duchovní oblasti. Výše jsem uvedla některé jazykové prostředky, jimiž je této abstrakce dosahováno. Jde o klasifikátory, ale i o změny v dynamice provedení znaků a v jejich umístění v prostoru. Zaměřila jsem se na jednu oblast, která vykazuje shodné rysy v celé zásobě znaků. Jedná se o metaforický koncept NAHOŘE – DOLE, který modifikuje výslednou podobu znaků a mění jejich význam. Ten se v tomto případě strukturuje na základě naší lidské (tělesné) zkušenosti a kulturních aspektů přibližně takto: „Bůh je nahoře, protože je dobrý, a shora s námi komunikuje a chrání nás.“

Na závěr bych ráda poděkovala všem, kteří se mnou na výzkumu spolupracovali a bez nichž by ani tento text nemohl vzniknout.

Prameny

Bible (Písmo svaté Starého a Nového zákona). Český ekumenický překlad (1985). Praha: Česká katolická charita.

Literatura

- Fischer, S. D. (2001): Towards a typology of signed languages. In: *Item Order: Its Variety and Linguistic and Phonetic Consequences*. Praha: Karolinum, s. 179–195.
- Lakoff, J. – Johnson, M. (1980/2014): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Macurová, A. – Vysuček, P. (2005): Poznáváme český znakový jazyk VII. Klasifikátorové tvary ruky. *Speciální pedagogika*, 2005, 15, s. 262–275.
- Procházková, I. (2011): *Hospodin je král. Starozákonní metafora ve světle kognitivní lingvistiky*. Praha: Česká biblická společnost.
- Šůchová, L. (2009): *Metafora v českém znakovém jazyce*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Tikovská, L. (2006): *Klasifikátory českého znakového jazyka*. Bakalářská práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Vaňková, I. (2007): *Nádob plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět*. Praha: Karolinum.

II. Stereotypy, kterými žijeme

Jinakost obrazů světa, jinakost stereotypů. Obraz domova v češtině a českém znakovém jazyce

Irena Vaňková – Alena Macurová – Naďa Hynková Dingová¹

*Ihre Verschiedenheit ist nicht eine von Schällen und Zeichen, sondern
eine Verschiedenheit der Weltansichten selbst.*²
(Wilhelm von Humboldt)

*Svět rukou jest domov můj,
svět rukou jest domov můj.
(Z hymny českých Neslyšících)*

1. Úvodem: jazyk – kognice – kultura a znakové jazyky

Následující kapitola se vztahuje ke studiu jazykového obrazu světa, resp. stereotypů a hodnot v tomto obrazu fixovaných, a to s oporou o metodologii známou z kognitivně orientované etnolingvistiky (Bartmiński, 2016), resp. z široce chápané lingvistiky kulturní (Anusiewicz, 1995, aj.), která se zabývá jazykovými či obecněji vzato kulturními konceptualizacemi (Sharifian, 2011, aj.). Předjímáme tak v mnohém kapitoly další, tematicky zacílené na zkoumání konkrétních stereotypů uplatňujících se v češtině (a v české kultuře) a/nebo v českém znakovém jazyce a v kultuře českých Neslyšících.

Kognitivní lingvistika se vedle mluvených jazyků sice věnuje už léta i jazykům znakovým, zvláště v souvislosti s kategorizací (např. Klima – Bellugi, 1979) nebo s fenoménem ikonicity a zdvojeného (ikonicko-metaforického)

1 Za vstřícnost při výzkumu, inspirativní spolupráci a souhlas s prezentací materiálů děkujeme všem neslyšícím respondentům. Dík patří i Milanu Fritzovi, který se jako figurant podílel na přípravě fotografického materiálu.

2 „Různost jazyků není různost zvuků a znaků, ale různost obrazů světa.“

mapování,³ dosud se však, pokud víme, ve studiu přirozených znakových jazyků ne dost zohledňují přístupy kognitivně-kulturní, resp. etnolingvistické, tj. přístupy kladoucí důraz na propojení jazyka a mysli s kulturou (např. Bartmiński, 2009, v jiném kontextu také Sharifian, 2011). I v této oblasti ovšem představují znakové jazyky (jazyky bez psané podoby, realizující se ve vizuálně-motorickém způsobu a charakterizované existencí v prostoru, simultánní organizací a tendencí k ikonické reprezentaci) výzvu: ke studiu obecných konceptualizačních mechanismů i ke studiu kulturně podmíněného obrazu světa. Konkrétní metody studia jazykového obrazu světa (a stereotypů – které jsou jeho součástí), tak jak je uvedl v život Jerzy Bartmiński a lublinská škola kognitivní etnolingvistiky, je však třeba pro studium znakových jazyků jistým způsobem modifikovat, neboť se v nich principy jazykového obrazu světa odhalují v odlišné perspektivě než v jazycích mluvených (o jejichž psanou podobu může být kognitivně-kulturní přístup opřen). Jde však v podstatě (jde?) o tytéž obecné principy, ať už je to antropocentrismus, tělesné ukotvení významu, jeho imaginativní a příběhový charakter, specifické ztvárnění hodnot prostřednictvím opozice VLASTNÍ – CIZÍ, a ovšem sama stereotypovost a stereotyp.

Na příkladech vybraných pojmů se pokusíme ukázat specifiku takto orientovaných úvah o znakovém jazyce; zvláště s ohledem na to, jaké výchozí údaje máme k dispozici, zkoumáme-li stereotyp v jazyku s mluvenou i psanou podobou (v češtině), a co z těchto údajů plyne – a jak je to naproti tomu s výzkumem ukotvení odpovídajících pojmů v českém znakovém jazyce a v kultuře českých Neslyšících. Spíše ovšem než definitivní odpovědi kládeme sérii otázek. Ty se netýkají jen možností zkoumání jazykového obrazu světa (českých) Neslyšících či shod a rozdílů tohoto obrazu s obrazem fixovaným v češtině, ale i obecnějších otázek mířících k podstatě jazyka a jeho kognitivně-kulturních aspektů. V tomto smyslu je tak tato kapitola svým způsobem úvodní rozvahou k (některým) kapitolám následujícím.

Otázka tedy zní: Jak studovat jazykový obraz světa, resp. jak rekonstruovat stereotypy a hodnoty, které jsou fixovány ve znakovém jazyce, jímž se dorozumívají čeští Neslyšící? O tom, že ve znakových jazycích určité obrazy světa ve smyslu konceptualizace či interpretace světa⁴ uloženy jsou, nijak nepochybujeme: jde-li o jazyky přirozené, odpovídající ve všech parametrech přirozeným jazykům mluveným,⁵ je to samozřejmé (srov. i výše uvedené motto Humboldtovo, explicitněji např. Trabandt, 2000).

3 Např. Taub, 2001; Wilcox P. P., 2000; Wilcox, S., 2007; o českém znakovém jazyce v tomto ohledu např. Šúchová, 2011; Vaňková, v tisku; zde viz Břínková, s. 209–247, Gardelková – Vaňková, s. 72–97, Moudrá, s. 28–48, Pokorná, s. 49–56.

4 K různým definicím jazykového obrazu světa (s komentáři) srov. Vaňková et al., 2005, s. 46n.

5 Srov. např. Pfau – Steinbach – Woll, 2012; v českém kontextu Macurová, 2016; Macurová – Zbořilová a kol., v tisku, a též zde níže.

Co se týče provázanosti jazyka, kognice a kultury, znakový jazyk jistě poukazuje ke konceptualizačním mechanismům svých mluvčích (tj. k tomu, jak o různých věcech přemýšlejí, jak vidí svět, jaké hodnoty připisují těm či oněm skutečnostem); zároveň je spojen se životem a kulturou určitého, z perspektivy většinové společnosti velmi specifického společenství; český znakový jazyk tak směřuje naši pozornost ke kulturním konceptualizacím (srov. Sharifian, 2011), jež jsou vlastní komunitě českých Neslyšících.⁶

2. Různé jazyky – různé obrazy světa

2.1 Když jsme byli děti – a byli jsme české děti –, „čeština byla pro nás jazykem jediné možným. Co bylo v češtině, bylo vůbec“. Tak začíná svou stať *Typ češtiny* Vladimír Skalička (Skalička, 1951, s. 7). Pokračuje přibližně takto: postupně jsme získávali zkušenost s dalšími jazyky a začali zjišťovat, že ne všechny mají sedm pádů, že se někde dokonce vůbec neskloňuje, že se tam či onde vyskytují určité a neurčité členy, jinak se vyjadřují informace o čase atd.

Chceme-li se zde zamýšlet nad jazyky jako obrazy světa, nejde nám ovšem o perspektivu (formálně) typologickou, na niž se zaměřuje Skalička, v mnohém však lze vidět analogii. Setkání s každým dalším jazykem, do něhož jsme v životě nahlédli, bylo setkáním s jinakostí a naučilo nás relativizovat: postupně se nám totiž měnil pohled nejen na fenomén jazyka, ale i na povahu různých aspektů světa a lidské zkušenosti, která se do toho či onoho jazyka promítá.

Když jsme se např. začali učit rusky, mohlo nás udivit, že Rusové rozdělují barevné spektrum v jistém ohledu detailněji než my – že mají dvě slova pro to, co je česky modré: *sinij* a *goluboj*; při popisu oděvu v ruštině – například –, je tedy třeba rozhodnout, jak šaty pro Čecha prostě modré charakterizovat rusky, tj. pokusit se vžít do Rusa a přizpůsobit se jeho reflexi barevného spektra. Ve vietnamštině nás naopak může překvapit, že existuje jen jedno základní pojmenování pro barvy, jež v češtině označujeme jako modrou a ze-

6 Sharifian chápe kulturní konceptualizace obecněji než jazykové. Jde podle něho o sdílené konceptualizace, jež se postupně rozvíjejí mezi členy určité kulturní skupiny a konkretizují se v různých kulturních artefaktech, jako je malba, rituály či narativy, a zejména v jazyce: ten představuje „kolektivní paměťovou banku“ kulturních konceptualizací (Sharifian, 2011, s. 44). Konceptualizace se zde chápe jako střešový termín, který odkazuje k základním kognitivním procesům, jako je schematizace a kategorizace, metafora aj. (srov. Sharifian 2011, s. 8n.).

lenou: *xanh*.⁷ V jiném ohledu nás zaujme i polské slovo *niebieski*, k našemu lexému *modrý* přibližně ekvivalentní: tím, že motivačně (humboldtovský řečeno, svou „vnitřní formou“) poukazuje k nebi, resp. nebesům. Běžný polský výraz nám může pod vlivem češtiny připadat jako poetismus, ale příliš nás vlastně nepřekvapí, protože spojitost modré s nebem přirozeně vnímáme i jako Češi: také pro nás je totiž nebe tzv. prototypovým nositelem.⁸

Takto nám je v průběhu života zprostředkovávána zkušenost s různými jazyky **jako různými obrazy světa** – tedy s tím, co zajímá kognitivně-kulturní lingvistiku a co lze v její perspektivě cíleně studovat, tak jak to dělá nejen již zmíněný Bartmiński a jeho okruh, ale např. – se zřetelem k „mezikulturní“ (*cross-cultural*) sémantice a pragmatice – třeba Anna Wierzbicka, dobírajíc se za pomoci specifických nástrojů i zajímavých závěrů srovnávacích (srov. např. Wierzbicka, 2003, 2014).

2.2 V souladu s tím, jaké otázky zde chceme položit, se nyní obraťme k jazyku, který je pro nás jiný ještě výrazněji než ty zde dosud jmenované, víc než třeba i čínština nebo jazyky africké. Je to jeden ze znakových jazyků – český znakový jazyk, dorozumívací prostředek českých Neslyšících. Navzdory odlišnostem od mluvených jazyků (či právě pro tuto odlišnost) jsou znakové jazyky, jak už bylo naznačeno, výzvou: v tomto kontextu výzvou ke studiu obecných konceptualizačních mechanismů na jedné a kulturní podmníněnosti obrazu světa na druhé straně.

To, co může činit etnolingvistické metody studia jazykového obrazu světa (a v jeho rámci stereotypů) využitelnými i pro jazyky znakové, je fakt, že se u řady znaků ve znakových jazycích uplatňuje princip ikončnosti, a lze z nich tak (aspoň do jisté, a někdy značné, míry) „odečíst“ motivaci (nakolik je ji možno ověřit, je již jiná věc). Jde o vizuální motivaci, spojenou se zobrazovanou realitou, příp. se znakem, od něhož je zkoumaný znak odvozen či s nímž nějak jinak formálně a zároveň významově souvisí.

Byla zde už řeč o různých aspektech modré barvy, jež hrají roli při její konceptualizaci v mluvených jazycích. Jak je však „modrá“ konceptualizována v českém znakovém jazyce? A jak se to vyjevuje prostřednictvím příslušných znaků?

Po exkurzu do některých mluvených jazyků – češtiny, polštiny aj. – můžeme a nemusíme být překvapeni. Motivační vztah mezi znaky MODRÝ a NEBE/OBLOHA je dobře patrný i zde, např. ve znakové zásobě zachycené

7 Ve vietnamštině označuje výraz *xanh* „současně barvu rostlin, jasného nebe i klidného moře“ (Hoàng thu Oanh, 2000).

8 SSJČ uvádí v charakteristice významu u adj. *modrý* „mající barvu jako čistá obloha, květy pomněnek, chrp n. čekánek“, podobně srov. i další české výkladové slovníky.

na fotografiích ilustrujících provedení těchto znaků ve *Slovníku znakové řeči* (Gabrielová – Paur – Zeman, 1988).⁹

Obrázek 1: MODRÝ

Obrázek 2: OBLOHA/NEBE

Oba znaky jsou jednoruční, shodný je i tvar ruky (P),¹⁰ i orientace dlaně a prstů, počáteční místo artikulace a v některých svých charakteristikách („oblouk“) také pohyb.¹¹ V slovní zásobě užívané dnes je tato motivace do jisté míry zastřena, resp. zatemněna.¹² („NEBE je artikulováno výše a pohyb je delší, ruka jakoby opisuje nebeskou klenbu; u znaku MODRÝ je zachován stejný tvar ruky, i když ostatní parametry znaku se liší“, srov. Zbořilová (v tisku), obdobně Myslivečková – Hudáková – Vysuček, 2001). I znak MODRÝ, frekventovaný v současné slovní zásobě českého znakového jazyka, ovšem některými svými aspekty na znak NEBE upomíná (obr. 2): to snad potvrzuje, že prototypem modré barvy je (i) v českém znakovém jazyce nebe (stejně jako v češtině a dalších jazycích), a dokonce že je (tak jako v polštině) motivátorem jejího pojmenování (srov. pol. *niebieski*).¹³

9 Fotografie příslušných znaků přímo ze slovníku zde bohužel vzhledem k nekvalitnímu originálu nemůžeme uvést, uvádíme je tedy v „přeznakování“ naším figurantem.

10 Viz Tabulku tvarů ruky českého znakového jazyka na s. 274.

11 Srov. slovní popis znaků: MODRÝ = „Natažený ukazovák s prostředníkem se pohybuje obloukem před obličejem“ (s. 116–117), OBLOHA, NEBE = „Ruka jde širokým obloukem nad hlavou“ (s. 136–137).

12 Tak jako tomu běžně bývá i mezi dvěma slovy v mluvených jazycích, srov. heslo Motivace, NESČ, 2016, s. 1078.

13 O barvách v kognitivnělingvistickém rámci, včetně pojednání o vizuální motivaci znaků vztažených k barvám ve znakových jazycích, srov. Zbořilová, v tisku. Tam v této souvislosti: „Nebe je v ČZJ a dalších znakových jazycích nejen motivátorem znaku pro modrou, ale zároveň potvrzuje prototyp této barvy.“

2.3 Výše už bylo řečeno, že součástí, fragmentem (resp. snad i sui generis jednotkou) jazykového obrazu světa je **stereotyp**; lze říci, že jde o jistou variantu prototypu v pojetí E. Roschové či idealizovaného kognitivního modelu v pojetí G. Lakoffa (Lakoff, 1987/2006, s. 25n., 67n. aj.). Stereotyp má však nejen aspekt kognitivněpsychologický, ale též sociokulturní; vychází z povahy dané kultury a zároveň o ní něco závažného prozrazuje. Příslušníkům daného společenství často také slouží k sebevymezení (zejm. pokud jde o stereotypy spojené s národnostmi, sociálními rolemi, profesemi apod.). V pojetí lublinské etnolingvistiky se však stereotyp nevztahuje (jak je to běžné v sociologii) pouze k osobám.¹⁴ Stereotyp je spojen takřka s jakýmkoli jevem označitelným autosémantikem, např. se sluncem (Bartmiński, 2016, s. 99–114), s vodou a jinými živly, s kamenem či rostlinami (Bartmiński, ed., 1996–2013), a váže se i k pojmům abstraktním, např. společensko-politickým, jako je levice a pravice (srov. Bartmiński, 2016, s. 132–138), nebo k těm, které jsou jako specificky hodnotově zatížené v centru pozornosti mezinárodního výzkumu EUROJOS (srov. dále).

V intencích J. Bartmińského (a v souladu s principy kognitivní lingvistiky v širokém smyslu slova) je stereotyp zapotřebí vidět v zapojenosti do trojího kontextu, a to:

a) do kontextu **kategorizace** (kognitivnělingvisticky chápané): stereotyp totiž tvoří centrum kategorie, podobně jako prototyp (resp. idealizovaný kognitivní model, viz výše), avšak oproti klasicky chápanému prototypu má, jak už bylo naznačeno, nejen dimenzi v úzkém smyslu slova kognitivní (psychologickou), ale i dimenzi sociálně-kulturní;

b) do kontextu **jazykového obrazu světa**: stereotyp je jeho součástí, resp. jednotkou; je tedy kulturně podmíněný a vázaný na naivní obraz světa určitého kulturního společenství. V konstituování stereotypu (tak jako v sémantické strukturaci spojené s jazykovým obrazem světa vůbec) se uplatňuje antropocentrismus a opozice VLASTNÍ – CIZÍ (Pajdzińska, 2007); z toho vychází také hodnotící (axiologický) charakter stereotypu;

c) v provázanosti s **významem**, resp. s významovými **konotacemi**. Jednotlivé konotace se totiž chápou jako součásti významové struktury, již stereotyp představuje.

Fungování konotací (z jejichž vzájemné provázanosti stereotyp vzniká – a které, viděno v opačné perspektivě, tvoří jeho strukturu) lze ve vztahu k znakovým jazykům doložit na příkladu konceptualizace ptáka.¹⁵ Způsob

14 Osoby však zakládají stereotypy v mnohém specifické, v kontextu etnolingvistiky často zkoumané, srov. např. u Bartmińského stereotyp matky (Bartmiński, 2016, s. 115–131), stereotyp Němce (Bartmiński, 2009, s. 178–198) aj.; o stereotypech národností v českém znakovém jazyce na tomto základě srov. Břínková, zde, s. 209–247).

15 Pták je v tomto ohledu vědeckým příkladem i pro klasiky kategorizace v mluvených jazycích, srov. zejm. E. Roschovou (Rosch, 1973 aj., ta ovšem hovoří – bez významnějšího zřete-

konceptualizace ptáka se ozřejmuje v opoře o ikoničnost, výrazný rys znakových jazyků; při vytváření znaku se vybírá jeden rys zobrazované skutečnosti, který je výrazný a ve struktuře znaku „viditelný“: jednou je tímto rysem ptačí zobák, jednou křídla.

Obrázek 3 a, b: PTÁK 1

Obrázek 4 a, b: PTÁK 2

Při konceptualizaci ptáka ve znakových jazycích tedy stojí v popředí ta nebo ona konotace, tj. je metonymicky jakoby vysunut určitý rys daného jevu, je-

le ke kulturním aspektům kategorizace – nikoli o stereotypu, ale o prototypu). Hlavní rysy ptáka, které se při utváření stereotypu uplatňují, jsou spojeny s jeho vzhledem a typickými projevy: pták má zobák, pták má křídla (a létá), pták je opeřený, pták se rodí z vejce, staví si hnízda, typickým způsobem krmí mláďata, zpívá. Některé z těchto (příp. i dalších) konotací jsou v tom či onom jazyce ukotveny silněji, jiné méně silně: podle toho se více či méně podílejí na prototypu ptáka. O podobných skutečnostech se lze přesvědčit studiem jazykových dat (např. frazeologie), ale i dat empirických či textových (viz dále).

hož prostřednictvím se konstruuje celý pojem (Lakoff mluví přímo o metonymických modelech, srov. Lakoff, 2006, s. 87n.).¹⁶

V českém znakovém jazyce referuje k ptákoví především znak PTÁK 1, motivovaný pohybem zobáku (podobně jako je tomu např. v americkém znakovém jazyce), druhý z uvedených znaků (PTÁK 2) je příznakový. Motivace znaku znázorněná máváním křídel (nápodoba létání) je však ve znakových jazycích poměrně běžná (srov. polský znakový jazyk, německý znakový jazyk aj.).¹⁷ Někdy se ve složeném znaku postupně uplatní oba prvky, „zobák“ i „křídla“ (srov. např. ruský znakový jazyk, španělský znakový jazyk; viz. pozn. 17).¹⁸

2.4 Ukazateli jazykové stereotypizace jsou podle Bartmiňského (2016 aj.) především určitá data spojená s pojmenováním (či pojmenováními) zkoumaného jevu: s jeho etymologií (motivací), sekundárními významy, slovo-tvornými deriváty, frazémy, ale i s jeho fungováním v drobných folklorních útvech, resp. v popkultuře (vtipy, filmové „hlášky“ apod.).

Zdroje těchto údajů (stejně tak jako nejrůznější texty z řady komunikačních sfér národního jazyka) jsou ovšem vázány spíše (a někdy výhradně) na psaný jazyk a na jeho (písemně fixovanou) lingvistickou reflexi. Lingvistika každého jazyka s psanou podobou totiž disponuje slovníky (etymologickými, výkladovými, frazeologickými aj., sbírkami přísloví apod.), a nejen těmi. Slovesná kultura a filologie vázaná na mluvené jazyky je dlouhodobě budována prakticky po celou dobu existence psané podoby daného jazyka.

Jaké ukazatele jazykové stereotypovosti má však badatel k dispozici ve znakových jazycích? Které údaje poukazují ke stereotypům v jazycích, jež se od těch mluvených liší mj. i v tom, že nemají psanou formu?

16 Způsoby konstrukce pojmu se samozřejmě mohou jazyk od jazyka lišit, jak dokazují různě motivovaná pojmenování jednoho jevu v různých jazycích (mluvených i znakových). Např. u podkovy může být motivačním elementem pojmenování činnost, již tento předmět vzniká (kování), a jeho umístění zespoda, resp. „pod“ (česky *podkova*, podobně i v ruštině a polštině); jindy může jít o metaforické naznačení funkce, již u nositele tento předmět plní, včetně jeho umístění na koňském kopytě: tak jako člověka, resp. lidskou nohu chrání bota, podkova chrání koně, resp. nohu koňskou (anglicky *horse-shoe*); ještě jindy je v pojmenování exponována přímo příslušná část koňského těla (kopyto) a současně materiál, z něhož je věc zhotovena, tedy železo (německy *Hufeisen*); latinský výraz „železná bota“, *solea ferrea*, kombinuje sémantické aspekty již uvedené (srov. Dirven – Radden, 1998; Vaňková, 2004). V českém znakovém jazyce se na rozdíl od výše uvedených případů aktivizuje vzhledová charakteristika předmětu: jednoručním znakem se rukou ve tvaru C ikonicky naznačí zleva doprava tvar podkovy.

17 Zdroj: <https://www.spreadthesign.com>.

18 O motivaci znaků ze sémantického okruhu zvířat z diachronního hlediska, mj. i o znacích pro ptáka, srov. zde Okrouhlíková, s. 165–197.

Právě s tím souvisí i další otázky, na něž hledáme odpověď: Na jakém základě zkoumat obraz světa, který je fixován v znakových jazycích? Jak zkoumat obraz světa, který je vlastní mluvčím českého znakového jazyka, resp. jak zkoumat stereotyp jako jednu jeho součást? A ovšem – jaký je to obraz světa? V čem je podobný a v čem se liší ve vztahu k obrazu světa v jazycích mluvených, resp. v češtině?

3. Domov: stereotyp, konotace, hodnoty

Je třeba zdůraznit, že pro oblast znakových jazyků možnosti a zdroje zjišťování stereotypu teprve hledáme, resp. jsme na počátku cesty k nim. Při tom se chceme inspirovat metodologií, která již byla prokázána jako funkční jinde. V této sondě vycházíme z mezinárodního výzkumu EUROJOS (zacíleného na studium „jazykového obrazu světa Slovanů a jejich sousedů“), resp. z jednoho z výzkumů provedených v jeho rámci (Bartmiński, Bielińska-Gardziel, Żywicka, eds., 2015).

Tento výzkum se týkal pojmu, jehož nejbližším českým vyjádřením je výraz *domov*.¹⁹

Podle J. Bartmińského, iniciátora a inspirátora projektu a také autora resumující úvodní studie, je domov pojmem v mnohém univerzálním, protože jde o závažnou lidskou hodnotu napříč kulturami, ale současně se v každém jazyce projevuje i jeho kulturně zakotvená specifická (Bartmiński, 2015). I to, čemu se říká všelidské hodnoty (a domov mezi ně jistě patří), se v každém jazykovém společenství chápe různě; také tyto pojmy totiž fungují vždy v rámci specifických historických kontextů a v různě utvářených systémech hodnot; daná společenství žijí v takových či onakých přírodních či geograficko-politických a historických podmínkách, z nichž jejich životní způsob, kulturní zvyklosti, myšlení, prožitky (a třeba i kulturní traumata) vyrůstají. Je jasné, že jinak chápou a prožívají domov současní Slované – a mezi nimi jinak Češi, jinak Rusové a jinak Ukrajinci – a zcela jinak např. saharští kočovníci.²⁰

19 Výzkum mezinárodního týmu vyústil v první díl axiologického slovníku (Bartmiński, Bielińska-Gardziel, Żywicka, eds., 2015); ten obsahuje osmnáct specifických hesel (v podobě rozsáhlejších studií vypracovaných na základě téže metodologie), které se vztahují k pojmům spjatých s domovem v osmnácti jazycích, jak slovanských (polština, čeština, ruština aj.), tak jiných evropských (němčina, francouzština, britská angličtina aj.), ale i velmi kulturně vzdálených (japonština, africké jazyky). Studie věnovaná pojmu *domov* v češtině, s jejímiž závěry zde pracujeme, srov. Vaňková, 2015.

20 Rozdíl (ale v mnohém i shody) lze ovšem nalézt i v konstrukci dalších pojmů – v rámci výzkumného projektu EUROJOS to byly vedle pojmu *domov* ještě *PRÁCE*, *SVOBODA*, *ČEST* a *EVROPA*.

Vycházíme z toho, že obraz světa (českých) Neslyšících, tak jak se promítá do jejich jazyka (a tudíž i obraz, resp. konceptualizace domova v českém znakovém jazyce ukotvená), je specifický ještě v jiném smyslu slova. Jejich kultura totiž vychází ze zkušenosti dané jiným než „většinovým“ tělesně-smyslovým prožitkem. Neslyšení – ve společnosti, kde je normou slyšení – zakládá u příslušníků kulturní menšiny Neslyšících jiný způsob prožívání světa, a v jeho rámci i jiné preference, jiné potřeby a hodnoty; a vzhledem k tomu, že na sluch je těsně navázána schopnost (mluvené) řeči, je jinakost Neslyšících ještě výraznější a závažnější: zakládá totiž i nutnost využívat jiného způsobu komunikace a jiného jazyka – jazyka, který je vidět, jazyka vizuálně-motorického, jazyka znakového. Z našeho hlediska (tj. z pohledu slyšících Čechů) je tak velmi specifická zkušenost se světem kódována do (pro nás, tj. uživatele mluveně-psané češtiny) velmi specifického, jinakého jazyka.

Je-li (podle Sapira) jazyk „symbolickým průvodcem po kultuře“, můžeme se pokusit do této pro nás tak exotické kultury nahlédnout prostřednictvím několika znaků českého znakového jazyka i prostřednictvím autentických výpovědí několika českých Neslyšících, které byly pro tento účel zaznamenány a přeloženy do češtiny. V závěru připojíme v překladu do češtiny i jeden text vytvořený českými Neslyšícími.

Pokoušíme se tak v našem pilotním výzkumu – alespoň v náznaku – využít metodologii, z níž vycházejí autoři zmíněného svazku o domově v osmnácti jazycích a kulturách. V těchto intencích je třeba shromáždit data trojího typu: **jazyková** (resp. systémová, tzn. ta, která jsou pevně fixována v myslích rodilých mluvčích daného jazyka a která lze nalézt ve slovnících), **empirická** (vycházející ze speciálně připravených dotazníků) a **textová** (nalezená v textech různého druhu a žánru, také např. v jazykových korpusech, která ještě nemusela dosáhnout systémové fixovanosti, příp. představují málo typická, či dokonce kreativní užití jazyka). Ukážeme to nejprve stručně na příkladu češtiny (podrobněji srov. Vaňková, 2015).

3.1 Domov v češtině: data jazyková, empirická a textová

Pojem DOMOV reprezentuje jednu ze základních hodnot české kultury, v češtině má kulturně specifickou náplň a korespondující výraz *domov* odpovídá kritériím stanoveným pro tzv. kulturně klíčová slova (Wierzbicka, 1997). Hodnoty koncentrované do významu lexémů *domov*, *domů* a *doma*, v nichž se pojem DOMOV lexikálně realizuje, těsně souvisí s obsahem pojmů RODINA a také RODNÝ KRAJ, RODNÁ ZEMĚ / VLAST, zakládajících identitu a integritu člověka i lidského společenství.

3.1.1 Data jazyková Zatímco výraz *dům* označuje konkrétní – obytnou budovu, *domov* se vztahuje k abstraktu zahrnujícímu několik sémantických poloh. Je spojen především s bydlením a místem trvalého pobytu (domem či

bytem) nebo s rodištěm (místem původu); odkazuje jednak k rodině a k lidem, kteří spolu bydlí, jednak k rodnému místu, ať už je to – prototypově – dům (a v něm bydlící rodina), anebo rodný kraj či rodná země, vlast.²¹ Výrazy *dům* i *domov* se ovšem v sekundárních významech překrývají, oba jsou velmi frekventované a patří do okruhu základní slovní zásoby, stejně jako i formálně a sémanticky příbuzná adverbia – místní *doma* a směrové *domů*; jejich prostřednictvím se pojem *domov* realizuje v běžné komunikaci mnohem častěji než prostřednictvím substantiva *domov*.²²

Co se týče etymologie (srov. např. Rejzek, 2001), všechny zmíněné výrazy pocházejí z indoevropského kořene (**domu-*, **dem* – „stavět“): ze staročeských deklinačních podob subst. *dům* (dříve *dóm*, srov. i *jděte domovi*) se později vyvinul výraz s abstraktním významem *domov*²³ i adverbia *doma* a *domů*. Základním slovesem z tohoto významového okruhu je *bydlet* (s etymologickou vazbou na existenciální *být*).

Primárním významem výrazu *domov* je „místo, kde člověk bydlí či kde narodil, kam patří, kam cítí přináležitost“ (vztahuje se buď k bytu či domu a k vlastní rodině, nebo k rodnému či obývanému městu, kraji či vlasti). Od něho sémanticky odvozený je především význam „budova či instituce pro společné ubytování, útulek, internát“; jde o společnosti zajišťované „náhradní domovy“ (*dětský domov*, *domov důchodců / seniorů*, *domov mládeže*).

Bohatým zdrojem jazykových dat je frazeologie; omezme se zde alespoň na uvedení několika frazémů, jako je *teplo domova*, *vůně domova* či *pohoda domova*. Vysokou hodnotu *domova* v české kultuře potvrzuje i přísloví *Všude dobře, doma nejlíp* a také tzv. evaluativní (glorifikační) tautologie *Doma je doma* (s variantou *Domov je domov*).²⁴ Ke konotaci známosti, samozřejmosti toho, co se nachází doma, poukazuje frazém *už jsem doma* („už chápu“).

3.1.2 Empirická data Při výzkumu empirických dat se EUROJOS orientuje na specifickou skupinu respondentů – vysokoškolské studenty. Vý-

21 V některých jazycích jsou obě významové polohy, konkrétní (*dům*) i abstraktní (*domov*), koncentrovány do jediného lexému (rusky *дом*, pol. *dom* aj., srov. Bartmiński, Bielińska-Gardziel, Żywicka, eds., 2015).

22 Praktický aspekt každodenního fungování společného (zejména rodinného) života, včetně aspektu ekonomického, je vyjádřen výrazem *domácnost*.

23 Lexém *domov* je poměrně nový, poprvé se objevuje až v Jungmannově slovníku (1835). Český pojem *domov*, který je na něj vázán, pochází až z období národního obrození, kdy se konstitoval novodobý český národ i moderní český obraz světa; tehdy vznikla i píseň *Kde domov můj* (1834), od vzniku samostatného státu dodnes oficiální česká národní hymna (resp. v letech 1918–1992 první polovina hymny československé).

24 „Prostřednictvím glorifikačních tautologií (*máma je máma*; *doma je doma*; *svoboda je svoboda*) mluvčí referuje k tomu, co považuje za všeobecně vysoce uznávanou společenskou hodnotu. (...) Bývá zdůrazněn také specifický rys nenahraditelnosti“ (Bílková, 2013, s. 97).

zkumné otázky jsou formulovány jako otevřené (zejm. *Co je podle vás domov?*), cílem je získat bohaté a rozrůzněné odpovědi.

Čeští respondenti²⁵ se shodli v chápání domova jako místa spojeného s rodinou a blízkými lidmi (92 %) a v tom, že jde o místo *dobré a příjemné* (58 %), *bezpečné* (50 %), *místo, kam se vracíme* (37 %), a dále *místo, kde je láska* (33 %), *klid* (33 %), *zázemí* (31 %), *podpora, pochopení a přijetí* (25 %), *jistota a stálost* (17 %), *teplo* (13 %), *dobrá nálada, radost* (12 %), *místo, které člověku patří* a *vše je tam zařízeno „podle něho“* (11 %), *které je pro člověka důležité* (11 %), *kde se cítí uvolněný* a *kde je sám sebou* (10 %). Tyto konotace spojené s domovem jsou v českém kontextu všeobecně sdíleny (potvrzují je i jazyková a textová data).

V odpovědích na otázku „Co je tam, kde je váš domov?“ byla opět exponována rodina, příp. blízcí lidé či blízký člověk (76 %), na dalších místech se s velkým odstupem objevila postel (16 %), domácí zvíře, zejm. kočka či pes (10 %), příroda (10 %), jídlo (9 %), osobní věci (8 %) a zvláštní vůně (6 %).

Zároveň jsou v souhrnu studentských odpovědí patrná jistá specifika, zvl. nízký počet odpovědí, které by podstatněji verifikovaly profil domova jako místa narození, resp. původu (konotace dětství, dospívání apod.). Souvisí to jistě především s (nízkým) věkem respondentů. Málo odpovědí se explicitně vztahovalo k širšímu pojetí domova (domov jako rodný kraj a rodná země). Až na výjimky se nevyskytly doklady konotačního spojení domova s mateřským jazykem či kulturou, nerealizoval se ani profil transcendentní, potvrzený pouze ve specifických komunikačních oblastech – v duchovních a filosofických textech, v poezii a beletrii (viz dále).

3.1.3 Data textová Textová data související s výrazem *domov* jsou velmi bohatá a rozrůzněná, zde je lze bohužel pouze zmínit. V Českém národním korpusu je lemma *domov* doloženo nejčastěji v kolokacích *dětský domov* a *domov důchodců*. Paradoxně je tedy ve společenské komunikaci exponován sekundární význam lexému *domov*, vztažený k institucím, jež mají skutečný domov nahradit, ale jako „opravdový domov“ stereotypově pocítovány nejsou, ba bývají s ním často kladeny do opozice. Pojem *domov* se často vyskytuje v reklamě (*pohoda domova*), v časopisech pro ženy, na webech o životním stylu apod. (srov. i názvy časopisů od 1. republiky dodnes – *Domov*,

25 K českému výzkumu srov. Vaňková, 2015; a zejm. Vaňková – Huleja, 2017. Ze stanoveného vzorku 100 studentů bylo 50 z Pedagogické fakulty UK v Praze (filologické obory, převaha žen), 50 z ČVUT, Fakulta stavební (převaha mužů). Průměrný věk respondentů byl 21–22 let. Výzkum proběhl na jaře 2014.

26 V procentech je naznačeno, kolik respondentů danou charakteristiku zmínilo mezi ostatními charakteristikami, obvykle jich totiž zmiňovali více.

Spokojený domov, Náš domov). S širším významem (srov. níže profil rodný kraj, region) se setkáme v regionální politice, ekologickém hnutí aj.

Bohatý výskyt dokladů zaznamenáváme ve vzpomínkách, rozhovorech se slavnými osobnostmi, memoárech, a ovšem v uměleckých textech (které představují modely reálných situací a formulují prožitky související podstatně s lidskou existencialitou) – srov. scénáře odchodu z domova a návratu domů, ztráty domova, útěku z domova apod. Častý je výskyt v kontextu vzpomínek na dětství, matku, původní zakotvení v rodině (často i s vazbou na rodný kraj a rodnou zemi) – srov. např. poezii J. Seiferta, V. Holana, F. Hrubína aj. (více Vaňková 2008, 2012, 2015). Bohatý okruh výskytu představují texty emigrantů a texty tematizující emigraci, válku, okupaci rodné země apod.; tam se často rozehrává profil nazvaný níže jako „kulturně-jazykový“, vztažený k domovu jako rodné zemi, národu a jeho jazyku a kultuře.

3.2 DOMOV V ČEŠTINĚ. Sémantická struktura pojmu: Domov jako existenční a existenciální hodnota

Poznatky ze studia jazykových, empirických a textových dat (výše pouze naznačené, podrobněji Vaňková, 2008, 2012, 2015; Vaňková – Huleja, 2017) jsou koncentrovány do následujícího sémantického modelu. Ve struktuře významu lze rozlišit trojí rovinu profilace; domov se na základě získaného materiálu ukazuje jako existenční a existenciální hodnota.

1. rovina profilace

1. A profil (základní, denotační) – **bydlení**

1. B profil – **narození, původ; přínáležitost, identifikace** (citový prožitek, sdílení → pozitivní konotace)

2. rovina profilace (horizontální aspekt – „soustředné kruhy významu“)

2. A profil – užší (opozice UVNITŘ – VENKU): domov jako dům, byt (rodina)

2. B profil – širší (opozice CENTRUM – PERIFERIE): domov jako krajina, (rodný) kraj, region

2. C profil – rodná země, vlast („Kde domov můj?“)

3. rovina profilace (vertikální aspekt významu)

3. A profil **materiálně-praktický** (dům; domácnost; zajišťování běžných potřeb)

3. B profil **prostorový** („místo, kde...“ – lidská teritorialita):

3. C profil **sociální** (rodina, nejbližší lidé a vztahy k nim)

3. D profil **kulturně-jazykový** (srov. zkušenost emigrantů, život mimo původní vlast; silné v dobách národního ohrožení, okupace ap.); domov v mateřském jazyce a sdílené kultuře

3. E profil **transcendentní** (ráj, místo shledání s Bohem, s drahými zemřelými) – metafora DOMOV JE RÁJ // RÁJ JE DOMOV

4. Domov v českém znakovém jazyce: data jazyková, empirická a textová

Podívejme se nyní na základě představené metodologie na data získaná v malé sondě do českého znakového jazyka a komunikace českých Neslyšících.

4.1 Data jazyková

Ve funkci jazykových dat figurují ve znakových jazycích zvláště znaky, tedy jednotky analogické k lexikálním jednotkám v mluvených jazycích. Již výše bylo uvedeno, že v této souvislosti lze studovat především jejich motivaci (příp. etymologii) a prostřednictvím podobné motivace pak hledat mj. jejich sémantické souvislosti se znaky jinými.

Ve spojení se zkoumaným pojmem byly shromážděny znaky poukazující ke konceptualizaci domova v lecčems s češtinou shodné; v lecčems se ale konceptualizace domova v českém znakovém jazyce liší.

Znaky relevantní vzhledem ke zkoumané sémantické (a potažmo pojmové) oblasti (DOMOV) zhruba odpovídají českým lexémům *dům*, *doma*, *domů*, *bydlet*, *domov* (srov. 3.1.1). Jako první uvádíme znak poukazující ke konkrétní ikonické obouruční (s tvary rukou B₀ a orientací k sobě) „nakreslení domečku“ (s naznačením svažující se střechy a zdí) je znakem pro dům ve významu budovy určené k obývání. Tento znak se užívá zároveň i pro vyjádření významu „doma“.

Obrázek 5 a, b: DŮM / DOMA 1

Další znak pro vyjádření významu „doma“ se shoduje se znakem pro význam „sedět, sednout si“ (srov. i český lexém *usadit se*). Znak je obouruční, ruce ve tvaru **B** směřují v pohybu sklopení dlaněmi dolů.

Obrázek 6 a, b: DOMA 2

Směrový význam (srov. český lexém *domů*) vyjadřují dva znaky. Oba jsou jednoruční, oba začínají v horní části znakovacího prostoru (poblíž pravé tváře). U prvního z nich ruka ve tvaru **5** a s orientací k tělu směřuje v pohybu (svým hřbetem) dopředu a pomalu se zavírá do tvaru **Ě**. U druhého se ruka ve tvaru **B₀**, orientovaná dlaní od těla, sklápí směrem dolů do tvaru **Ě₀**. Pohyb rovněž naznačuje směr dopředu.

Obrázek 7 a, b: DOMŮ 1

Obrázek 8 a, b: DOMŮ 2

Znak BYDLET je složen ze znaků SPÁT a SCHOVAT.²⁷ Pravá ruka ve tvaru B_1 se v plynulém pohybu přesune od pravého spánku (SPÁT) do „nádobky“ utvořené levou rukou ve tvaru $\hat{B}$ a při tom se její tvar změní na $\hat{B}$ (SCHOVAT).

Obrázek 9 a, b: BYDLET

Na závěr uvádíme znak pro tuto sémantickou oblast ústřední a nejzajímavější. Jde přímo o znak DOMOV, ukazovaný na pravé straně čela, rukou ve tvaru P orientovanou dlaní od těla. Nápadná je v tomto směru především

²⁷ Motivace nepochybně souvisí s výraznými konotacemi, spojenými s existenční i existenční polohou pojmu; bydlení a potažmo domov jsou spojeny se spaním a obecněji chápáním zázemím a ochranou před vnějšími vlivy („schovat se před něčím“). Srov. též empirická data od českých respondentů, slyšících i neslyšících, v nichž je exponována postel a spaní, ale i bezpečí a zázemí, k nimž konkrétnější *schovat (se)* poukazuje.

shoda znaku DOMOV se znakem INTERNÁT a – v další, pro interpretaci závažné rovině – spojitost tohoto znaku se znakem ZNÁT, POZNÁVAT.²⁸

Obrázek 10: DOMOV /
INTERNÁT

4.2 Data empirická

Konceptualizace domova patrná v datech systémových figuruje i v části získaných dat empirických, ta jsou ovšem mnohem bohatší (přestože se jedná v rámci našeho výzkumu teprve o malou sondu)²⁹ a mnohem konkrétnější. Pokusíme se o částečné zobecnění.

Potvrzuje se to, co bylo příznačné i pro pojem domova v češtině: vymezení na základě opozice vlastní – cizí, konceptualizace ve smyslu domova „existenčního“ i „existenciálního“ (u různých respondentů s převahou té či oné polohy), tj. fakt, že domov je jednak místo, kde člověk bydlí – kde spí, kde má své věci, kde zažívá pohodlí a klid a uspokojuje své materiální a fyziologické potřeby, jednak místo, kde se člověk cítí dobře i z jiných důvodů: jsou zde totiž jeho nejbližší, a tedy se tu naplňují i jeho emocionální a sociální potřeby: pocit přijetí, lásky, naplnění z prožitku vztahovosti a s tím spojené potřeby komunikace a sdílení (srov. 3.2, rovina profilace 1).

Ve výpovědích neslyšících respondentů je domov konceptualizován v trojí modifikaci; první dvě se víceméně shodují s výpověďmi slyšících vysokoškoláků, třetí je evidentně kulturně specifická. Domov je tedy pro „já“ představované neslyšícími respondenty chápán takto:

²⁸ Znak ZNÁT, POZNÁVAT se s uvedeným znakem DOMOV / INTERNÁT shoduje v místě artikulace (u pravého spánku) a tvaru ruky (P), odlišnost je v orientaci dlaně.

²⁹ Prozatím jsme získali úvahy na téma „co pro tebe znamená domov“ od pěti neslyšících respondentů. Videonahrávky z českého znakového jazyka přeložila Naďa Hynková Dingová.

4.2.1 Domov je místo, specifický prostor, mé vlastní teritorium (srov. 3.2, rovina profilace 3. B). To je výrazné zvláště ve výpovědích Veroniky (1) a Vladimíra (2): zmiňují např. skutečnosti jako „mám tam své věci“ (postel), „příjemně to tam voní“, „mám to tam zařízeno po svém“, „vím, kde co mám“, „rozhoduji si tam o všem sám“, „myslím na svoje místo“, „mám tam pohodlí“ aj.³⁰ Vladimír při tom klade do opozice byt rodičů (kde se, jak říká, cítí „jako cizinec“) a svůj prostor (kde má své věci uspořádaný po svém); zdůrazňuje potřebu soukromí.

(1) VERONIKA

Kde se cítím doma? No, přemýšlela jsem o tom. Když jedu třeba ke kamarádce a přespávám u ní, není to ono. Myslím hodně na svůj domov. Hlavně proto, že doma mám svojí postel s matrací tvrdou tak akorát, i ty peřiny mi tam tak příjemně voní! Voní to i u kamarádky, to ano, ale jinak, než jsem zvyklá, jinak než mi je příjemné. Ať jsem kdekoliv, vždycky se tam cítím cize a myslím na svoje místo, na svůj domov. Domov mi hodně chybí, ať jsem kdekoliv. Domů se vždycky strašně těším. Hlavně na tu svojí postel, na moje prostředí, na můj prostor, na který jsem prostě zvyklá a který mám uspořádaný podle sebe. Když jsem u někoho jiného, tak jenom uspořádání prostoru ve mě vytváří pocit cizosti. Nevím, jestli to dobře vysvětluju, ale tohle pro mě znamená domov.

(2) VLADIMÍR

Já se cítím doma tady v Praze, hlavně proto, že všechny svoje věci, vlastně všechno, co potřebuju, mám právě tady. V Ústí nad Labem už se doma dávno necítím, i když tam vlastním byt na rozdíl od mé situace v Praze. Ale nežiju tam, netrávím tam čas. Žiju tady Praze. Na druhou stranu v Ústí mám oba rodiče, ale u nich už dávno nebydlím. Je to víc než deset let, kdy jsem se rozhodl, že se od nich odstěhuju, protože už jsem byl dospělý, a tak mi přišlo divný, možná až nevhodný, abych pořád bydlel u nich. Už jsem měl mnohem větší potřebu soukromí a tak (znáte to), chtěl jsem si o životě už vlastně rozhodovat sám. Kdybych se měl vrátit k rodičům a bydlet u nich, už by mi to připadalo hodně divný. Nemám tam už žádné osobní věci, nevím, kde tam co mají. Když k nim přijedu, cítím se tam jako cizinec. Posadím se s nimi ke stolu, popovídáme si, ale když něco potřebuju, musím se doptat, kde to je, a stejně to potom jen tak nemůžu najít. Když otevřu jakákoliv dvířka, co je za nimi, mi nic neříká, nejsou to moje věci a ani mi nic neříkají.

30 S tímto profilem je spojen i aspekt **materiálního zajištění a uspokojení fyziologických potřeb** (jídla, péče rodičů – srov. profil 3.A), který je zmíněn jako podstatný ve výpovědi Lucie (4), zároveň je tam však položen do opozice k aspektu jinému (srov. 4.2.3).

4.2.2 Domov jsou ti, kteří naplňují mé sociální a emocionální potřeby (srov. 3.2, rovina profilace 3.C). Jde o nejbližší lidi, s nimiž je mi dobře – rodiče, rodina, přítel, v následující výpovědi jsou mezi lidi zahrnuta také zvířata – kočky (srov. (3) Nika); zde nejde (tak jako výše u Veroniky) o postel jako takovou, její umístění v prostoru, měkkost či známou vůni, ale o její sdílení s přítelem a kočkami a prožívanou blízkost; v souvislosti s domovem je exponován zejména pocit stesku při dlouhodobém odloučení (a prožitek vedoucí k přesvědčení, že pouhý pokoj s postelí není domov):

(3) NIKA

Byla jsem v cizině tři měsíce v kuse. Byla jsem tam úplně sama. Měla jsem svůj pokoj, svoji postel, ale nespalo se mi tam vůbec dobře. Pořád jsem se v posteli převalovala. Těžko se mi usínalo. Myslím, že to bylo hlavně kvůli tomu, že když spím doma, spím v posteli vedle svého přítele. Jsem zvyklá, že tam vedle mě každý večer je. Nejdřív mě pošuchuje, potom si povídáme, smějeme se a mazlíme. V posteli s námi spí i naše dvě kočky, které si k nám také chodí pro pomazlení. Jednu postel tak pravidelně sdílíme ve čtyřech. A teď si představte, že jsem celé tři dlouhé měsíce měla spát v posteli sama, bez nich. Cítila jsem hroznou prázdnotu, bylo mi smutno, nemohla jsem usnout, pořád jsem myslela na to moje místo v Čechách. V cizině to byl pro mě jen pokoj s jednou postelí, nic víc. Nebyl to domov.

4.2.3 Domov jsou lidé, mezi nimiž mám jazykové zázemí, s nimiž můžu komunikovat znakovým jazykem. Zatímco z Ničiny výpovědi není nijak patrné její slyšení či neslyšení a otázka (znakového ani jiného) jazyka se v ní nezmiňuje – a nezmiňuje se ani výše ve výpovědích Veroniky a Vladimíra –, ve výpovědích Lucie (4) a Radky (5) jde o téma klíčové. Přitom je zajímavé, jak první z nich ztvárňuje v souvislosti s prožitkem domova (zřejmě typickou) zkušenost dítěte ze slyšící rodiny, druhá naopak zcela jinou (a přece v něčem podobnou) zkušenost dcery neslyšících rodičů, tzn. mj. i možnost osvojit si český znakový jazyk jako jazyk vpravdě mateřský, v jeho vázanosti na elementární prožitkové a kognitivní struktury, a spolu s tím prožívat také domov i vztah k rodičům jako většina dětí. Radka tedy cítí jako svůj domov především blízkost rodičů; a „jako doma“ se může cítit jen mezi Neslyšícími, resp. tam, kde má jazykové zázemí, kde je někdo, kdo mluví jejím jazykem.

Lucie klade vedle sebe (ne snad proti sobě) internát a domov u rodičů (připomeňme, že znak pro domov a internát je týž). V souvislosti s internátem jednoznačně vyzdvihuje možnost komunikace ve znakovém jazyce i společné prožitky s vrstevníky. Domů k (slyšícím) rodičům jezdila na víkendy – zde připomíná především dobré domácí jídlo, jehož se jí dostalo. Po víkendu stráveném u (materiálně pečujících) rodičů se však už „hrozně

těšila“ na „povídání ve znakovém jazyce se všemi ostatními Neslyšícími“, domov tedy v tomto směru – ve smyslu komunikace, sdílení, společných prožitků a porozumění – spojuje především s internátem (viz 4.2.3, realizace profilu 3. D).

(4) LUCIE

Strávila jsem dost času na internátě. Internát byl pro mě skvělý, cítila jsem se tam moc dobře. Bylo to hlavně proto, že jsem si tam se všemi mohla bez problémů povídat ve znakovém jazyce. To bylo něco! Vždycky jsem se toho tolik dověděla! Samozřejmě, že jsme na intru i lumpáčili a při tom zažívali spousty legrace. Občas jsme i dost blbli, asi tak, jak to k těm telecím letům patřilo. V pátek jsem vždycky odjížděla na víkend domů. Mám slyšící rodiče. Domů jsem se těšila hlavně na dobré jídlo. Domácí strava bylo něco úplně jiného než jídlo na internátě. Tam to nebylo vždycky zrovna nejchutnější. Doma vařili skvěle. Vždycky jsem se pořádně nacpala. Zato jsme si toho ale zase moc neřekli. Naše komunikace ulpávala jen na té nejzákladnější úrovni. Pod povrch věcí jsme se v komunikaci nikdy nedostali. Dostala jsem možnost dobře se najíst, doma mi dali nějaké peníze, ale to bylo opravdu všechno. V neděli už jsem se zase hrozně těšila zpátky na internát. Tam to byla jiná káva. Najíst jsem tam také dostala a k tomu jsem si mohla ještě bez omezení povídat ve znakovém jazyce se všemi ostatními neslyšícími a navíc si užít spousty zábavy.

(5) RADKA

Kde se cítím doma? Často nad tím takhle nepřemýšlím. Ale myslím, že domov je pro mě asi tam, kde mám rodiče. Takhle to mám nastavené asi hlavně proto, že oba moji rodiče jsou neslyšící. Takže doma se cítím tam, kde mohu být ve společnosti Neslyšících. Pamatuju si, že když jsem byla na internátě, to bylo na střední škole, kde jsem byla v integraci, cítila jsem se v prostředí, kde byli samí slyšící lidé, velmi nepříjemně. Potřebovala jsem mít ve své blízkosti pro svoji pohodu alespoň jednoho neslyšícího člověka. Potom jsem se teprve mohla cítit v bezpečí. Nejlepší je to doma, kde mám kolem sebe lidi, které znám a se kterými si rozumím. To je jasné. Ale když jsem daleko od domova a měla bych se tam cítit alespoň trochu jako doma, pak k tomu opravdu potřebuji společnost Neslyšících. Pokud by tam Neslyšící nebyli, cítila bych se strašně sama, jako v prázdnotě. Mohou být v mé společnosti i slyšící lidé, ale takoví, kteří umí dobře znakový jazyk a které znám dlouho, s těmi mi potom může být také dobře. Kdybych to měla zobecnit, tak je to asi o tom, že doma se můžu cítit tam, kde mám nějaké jazykové zázemí. Je vlastně skoro jedno, kde to je, ale musí tam být lidé, kteří používají můj jazyk. To je myslím pro moji představu domova nejdůležitější.

Způsob utváření pojmu DOMOV neslyšícími Čechy, tak jak k němu shromážděné znaky i některá empirická data poukazují, souvisí nepochybně s problémy vrůstání českých Neslyšících do světa, do lidského společenství; s tím je totiž úzce spojen i vstup do jazyka, resp. jazyka mateřského, který strukturuje a osmysluje všechno, co člověka obklopuje.³¹

Ozřejmuje se také podoba znaku DOMOV, resp. skutečnost, že týž znak se používá pro vyjádření významů „domov“ i „internát“. I v češtině je, jak už bylo řečeno, v tomto případě sekundárním významem instituce domov nahrazující, jako např. domov mládeže (kromě domova důchodců či dětského domova), avšak české konotace jsou spíše negativní; institucionální domov je cítěn často jako protiklad „opravdového“ domova (s rodinou, v soukromí), jako cizí proti vlastnímu. U Neslyšících je však internát zřejmě opravdu prožíván jako domov – se všemi pozitivními konotacemi, které k tomu patří, tj. jako místo poznávání, zakoušení, a vlastně i primární socializace, akulturace, utváření identity i sdíleného obrazu světa: na internátě se neslyšící děti a mladí lidé naučí to, co si běžně osvojujeme v rodině. Navíc (a eo ipso) se zde Neslyšící cítí být mezi svými, jako součást sdílejícího lidského celku. Internát, „totální instituce“ (zcela jinak, než jak o ní píše Goffman, 1961), je přijat jako domov a má dimenze „školy života“ (srov. Bartmiński, 2015). Učí se tam to, co je důležité existenčně i existenciálně – a tím se snad ozřejmuje také ta skutečnost, že je znak DOMOV / INTERNÁT svou formou blízký znaku ZNÁT, POZNÁVAT.

4.2 Data textová

Textová data zde reprezentuje neoficiální „hymna českých Neslyšících“. Video-nahrávka z klubové akce Neslyšících – již lze opatřit pracovním názvem *Svět rukou je domov můj* – byla z českého znakového jazyka přeložena takto:³²

*Kdes klube můj,
kdes klube můj,
kdes klube můj?
Ruce sviští po klubovnách,*

31 Neslyšícím Čechům narozeným do slyšících rodin (u nás bývá jejich počet odhadován na 90–95 %, srov. Hrubý, 1999) se přístup k jazyku i vstup do kultury a do světa komplikuje: mluvená čeština jejich slyšících rodičů jim není smyslově dostupná, k českému znakovému jazyku, který je jim smyslově (zrakem) přístupný, povětšinou nemají přístup a v ontogeneticky rozhodujícím (kritickém) období osvojování jazyka tak obvykle nemívají k dispozici žádný přirozený jazyk (nebo snad, v lepším případě, mohou mít k dispozici jen jeho/jejich zlomky). Je pak otázka (už zde byla naznačena výše), k jakým (jiným než u Čechů, kteří slyší?) jazykově a kulturně definovaným referenčním rámcům se čeští Neslyšící vztahují, jak vůbec konceptualizují: domov, ale i svět vůbec.

32 Do češtiny přeložily Naďa Hynková Dingová a Kateřina Červinková Houšková.

znaky uší na všech vlajkách.
Znaků krásných rychlý sled,
srdce moje plesá hned.
Svět rukou jest domov můj,
svět rukou jest domov můj.

Jde nepochybně o aluzi na českou hymnu *Kde domov můj*; nápadně připomíná některé z četných parafrází, jež se na tento klasický text v průběhu desetiletí nabalily (srov. Ouředník, ed., 2004). Co je v této „hymně Neslyšících“ zdůrazněno?

Jako velmi důležité místo, resp. přímo jako domov (a nejen v profilu lokalizace), je spatřován klub, tedy místo, kde se Neslyšící vzájemně setkávají a komunikují spolu; komunikují znakovým jazykem – prostřednictvím rukou, prostřednictvím znaků (to je zde explicitně zmíněno): místo, kde se nacházejí přátelé z vlastní komunity, příslušnost ke komunitě, která znakuje, a znakování samo – to je domov, domov v existenciálním smyslu slova, tedy místo, jež je spojeno s přijetím a komunikací.³³

5. Závěrem

Ukazuje se, že klíčovou hodnotou v životě neslyšících je komunikace, pocit sdílení a srozumění, zakoušení stavu, kdy jsem mezi svými, tj. mezi těmi, kteří mají společný jazyk a patří do stejné kulturní komunity. Tato hodnota je ovšemže zásadní nejen u Neslyšících: mladí (slyšící) Češi ji však ve výzkumu (srov. výše) neexponovali takřka vůbec (srov. Vaňková – Huleja, 2017), nepromítla se zřetelněji ani v datech systémových.³⁴ Bohatě byla doložena jen v uměleckých a esejistických textech (výrazně zejm. v textech z období národního ohrožení, v textech emigrantů apod.).³⁵

Snad z této souvislosti může vzejít otázka, jak je to vlastně s češtvím českých Neslyšících? Cítí je jako podstatnou součást své identity, anebo je u nich identita vázána na příslušnost ke komunitě Neslyšících natolik silně,

33 Snad to v mnohém připomíná situaci čarodějnických hrdinů z knih J. Rowlingové o Harrym Potterovi. Ti se cítili doma, tj. přijati a šťastní, ve škole čar a kouzel v Bradavicích, neboť tam našli svůj svět, nové přátele a porozumění. V neposlední řadě konečně také porozuměli sobě i své jinakosti: ocitli se totiž mezi takovými lidmi, jakými byli i oni sami, a učili se specifickým způsobem vstupovat do světa, který jim byl blízký. Mnohdy se tak stalo po krušném dětství, prožitím i uprostřed rodiny v pocitu zvláštního odcizení, nekomunikace a citového strádání.

34 Jednou z možných odpovědí by mohla být samozřejmost a běžnost komunikace mezi těmi, kdo si jsou blízcí, v rodině, mezi přáteli. U slyšících Čechů se zřejmě implicitně vyrozumívá a nemají potřebu ji exponovat.

35 K tématu „řeč jako domov“ srov. Vaňková, 2008, 2012.

že potřebu identifikovat se s Čechy jako příslušníky téhož národa odsune do pozadí?³⁶ Ztotožňují se čeští Neslyšící s autosterotypem Čecha, chápou sami sebe jako Čechy? Možná je jejich prožitek vlastního češství poněkud utlučen, možná se proti (slyšícím) Čechům jako kulturní menšina naopak vymezují; potřeba složit si svou vlastní variantu české hymny je toho důkazem.

Prameny

- Gabrielová, D. – Paur, J. – Zeman, J. (1988): *Slovník znakové řeči*. Praha: Horizont.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (2016): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971). Praha: Academia.
- Spread the sign* [online]. Leonardo da Vinci projekt 2008–2010 [cit. 1. 10. 2015]. Dostupné na: <https://www.spreadthesign.com/>.
- Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.

Literatura

- Anusiewicz, J. (1995): *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Bartmiński, J. (2009): *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London: Equinox.
- Bartmiński, J. (2015): DOM – koncept uniwersalny i specyficzny kulturowo. In: J. Bartmiński – I. Bielińska-Gardziel – B. Żywicka (eds.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 1 – DOM*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, s. 15–33.
- Bartmiński, J. (2016): *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Bartmiński, J. (1996–2012) (ed.): *Słownik stereotypów i symboli ludowych 1, 2, 3, 4*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bartmiński, J. – Bielińska-Gardziel, I. – Żywicka, B. (eds.): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 1 – DOM*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej.
- Basovníková, M. (v přípravě): *Stereotyp slyšícího člověka v českém znakovém jazyce*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

36 Souznělo by to s poznatky, jež zatím máme ze studia stereotypů národností v českém znakovém jazyce (srov. Břínková, zde, s. 209–247) i z výzkumu stereotypu slyšícího v českém znakovém jazyce a textech vznikajících v komunitě českých Neslyšících (Basovníková, v přípravě).

- Bílková, J. (2013): *Tautologie a kontradikce v češtině*. Praha: Akropolis.
- Dirven, R. – Radden, G. (1998): *The Cognitive Basis of Language: Language and Thought*. In: R. Dirven – M. Verspoor (eds.), *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, s. 1–24.
- Goffman, E. (1961): *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. New York: Anchor Books.
- Hoàng thu Oanh (2000): *Nazvy barw w języku wietnamskim i polskim*. In: R. Grzegorzewska – K. Waszakowa (eds.), *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw – nazwy wymiarów – predikáty mentalne*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 125–133.
- Hrubý, J. (1999): *Velký ilustrovaný průvodce neslyšících po jejich vlastním osudu. 1. díl*. Praha: Federace rodičů a přátel sluchově postižených.
- Klima, E. – Bellugi, U. (1979): *The Signs of Language*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lakoff, G. (1987/2006): *Ženy, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda.
- Macurová, A. (2016): *Komunikace neslyšících a znakový jazyk*. In: *Komunikace v textu a s textem*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 349–421.
- Macurová, A. – Zbořilová, R. a kol. (v tisku): *Jazyky v komunikaci neslyšících. Český znakový jazyk a čeština*. Praha: Karolinum.
- Myslivečková, R. – Hudáková, A. – Vysuček, P. (2001): *Barvy v českém znakovém jazyce*. In: I. Vaňková (ed.), *Obraz světa v jazyce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 63–77.
- Ong, W. (2006): *Technologizace slova*. Praha: Karolinum.
- Ouředník, P. (ed.) (2004): *Kde domov můj. Varianty a parafráze*. Praha: Paseka.
- Pfau, R. – Steinbach, M. – Woll, B. (eds.) (2012) *Sign Language. An International Handbook*. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton.
- Rosch, E. H. (1973): „Natural categories“. *Cognitive Psychology* 4, s. 328–350.
- Sharifian, F. (2011): *Cultural Conceptualization and Language. Theoretical Framework and Application*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Skalička, V. (1951): *Typ češtiny*. Praha: Slovanské nakladatelství.
- Šúchová, L. (2011): *Znakové jazyky a kognitivní lingvistika: problematika konceptuálních metafor. Jazykovědné aktuality*, 48, 1 a 2, s. 5–15.
- Taub, S. F. (2001): *Language from the Body: Iconicity and Metaphor in American Sign Language*. Cambridge University Press.
- Trabant, J. (2000): *How relativistic are Humboldt's "Weltansichten"?* In: M. Pütz – M. Verspoor (eds.), *Explorations in Linguistic Relativity*, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 25–44.
- Vaňková, I. (2004): *O věci a slově*. In: J. Pešková – M. Průka – I. Vaňková (eds.), *Hledání souřadnic společného světa*. Praha: Eurolex Bohemia, s. 377–412.

- Vaňková, I. (2008): Mateřský jazyk jako domov v řeči. K opozici „vlastní – cizí“ v obrazu mateřského jazyka v češtině. *Etnolingvistika*, 20, s. 107–122.
- Vaňková, I. (2012): DŮM i DOMOV v české jazykové kartě mira. In: M. Abramowicz – J. Bartmiński – I. Bielińska-Gardziel (eds.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 69–88.
- Vaňková, I. (2015): Český pojem domov ve světle jazykových, empirických a textových dat. In: J. Bartmiński – I. Bielińska-Gardziel – B. Żywicka (eds.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 1 – DOM*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, s. 123–148.
- Vaňková, I. (v tisku): Kognitivní lingvistika a studium českého znakového jazyka. První poznámky. In: A. Macurová – R. Zbořilová a kol., *Jazyky v komunikaci neslyšících. Český znakový jazyk a čeština*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, I. – Huleja, J. (v tisku): Domov v konceptualizaci českých vysokoškolských studentů (Empirický výzkum). In: I. Bielińska-Gardziel – M. Brzozowska – B. Żywicka (eds.), *Nazwy wartości w językach europejskich. Raport z badań europejskich*. Przemyśl.
- Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, I. (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Wierzbicka, A. (2003): *Cross-Cultural Pragmatics*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Wierzbicka, A. (1997): *Understanding Cultures through Their Keywords. English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Wierzbicka, A. (2014): *Sémantika: elementární a univerzální sémantické jednotky*. Praha: Karolinum.
- Wilbur, R. B. (1990): Metaphors in American Sign Language and English. In: *SLR'87: Papers from the Fourth International Symposium on Sign Language Research*. Lappeenranta, Finland July 15–19, 1987, edited by W. H. Edmondson and F. Karlsson, s. 163–170.
- Wilcox, P. P. (2000): *Metaphor in American Sign Language*. Gallaudet University Press.
- Zbořilová, R. (v tisku): Konceptualizace barev ve znakových jazycích. In: A. Macurová – R. Zbořilová a kol., *Jazyky v komunikaci neslyšících. Český znakový jazyk a čeština*. Praha: Karolinum.

Opozice ČLOVĚK – ZVÍŘE v češtině

Lucie Šťastná

1. Úvod¹

Pozorování živé i neživé přírody je součástí lidského života již odnepaměti. Člověk sledoval životní koloběh rostlin a zvířat a porovnával ho se svou vlastní zkušeností, hledal zde paralely se svým životem. Jazyk, v němž je uloženo vědění a zkušenosti našich předků se světem, nám zprostředkovává kolektivní vidění světa, které v rámci jazykového společenství sdílíme, „a to přes hranice prostoru, času i individuálně omezené zkušenosti“ (Vaňková, 2007, s. 11). Prostřednictvím jazyka se tak můžeme dobrat toho, jak člověk vnímá a hodnotí nejen sebe sama, ale také svět kolem sebe, včetně bytostí, které jsou mu nejbližší, tedy zvířat.

Tato kapitola stručně nastíní, jak je v češtině utvářen fragment skutečnosti, jenž se vztahuje ke zvířecí říši. Důležité bude zejména sledování toho, jak člověk vnímá a hodnotí zvířata a jak se toto hodnocení promítá do jazyka. Hodnoty, jež jsou uloženy v přirozeném jazyce, jsou výsledkem lidského názírání na svět. Lidský a zvířecí svět jsou tak spojitými nádobami, a jestliže chceme hovořit o zvířatech v jazyce, nikdy nelze zcela opominout člověka.

2. Antropocentrismus a opozice LIDSKÝ – ZVÍŘECÍ

V pomyslné hierarchii živých tvorů klade člověk sám sebe nad zvířata, vidí se jako bytost, která je hodnotnější a lepší než jakékoliv zvíře. V češtině to dokazují některé frazémy, např. *nechovej se jako zvíře, chovej se jako člověk*.² Uvedená frazeologická přirovnání odkazují na skutečnost, že člověk se z hlediska lidských hodnot a norem chová lépe než zvíře. Jedná se o projev antropocentrismu přirozeného jazyka. Svět kolem sebe vnímáme z lidské perspektivy a prostřednictvím lidských smyslů, což se také promítá do jazyka jakožto lidského výtvoru. Člověk se tedy stává měřítkem všeho a rov-

¹ K opozici ČLOVĚK – ZVÍŘE více v Šťastná (2014).

² Veškeré frazémy uvedené v tomto příspěvku jako příklady jsou převzaty ze slovníku Evy Mrhačové (1999) a Slovníku české frazeologie a idiomatiky (2009).

něž představa zvířete uložená v jazyce je obrazem vytvořeným skrze lidskou zkušenost se zvířaty.³

Opozice LIDSKÝ – NELIDSKÝ (resp. LIDSKÝ – ZVÍŘECÍ) je konkrétní realizací obecnější opozice VLASTNÍ – CIZÍ, v níž první člen nese výrazně pozitivní konotace a druhý je v jazyce hodnocen spíše negativně.⁴ V tomto dvoupólovém protikladu je na jedné straně umístěna lidská složka, která je nám (jakožto lidem) blízká a známá, a proto je v jazyce „lidské“ hodnoceno převážně pozitivně. Naopak „nelidské“ je pro nás cizí, a proto špatné. Svět orientovaný na člověka vnáší do jazyka přesvědčení, že člověk je nejdůležitějším a nejhodnotnějším elementem celého světa (Piekarczyk, 2004, s. 14).

Na druhou stranu však člověk cítí, že může být nějakou jinou bytostí i převyšován. Někdo pro nás může *být učiněný anděl*, a jiný se naopak může omlouvat, že *je jenom člověk*. Z tohoto pohledu se člověk ve zmiňované hierarchii živých tvorů může jevit spíše jako bytost středu, která (ač sama nedokonalá) se snaží odlišit sebe sama od zvířat, i když tuší, že s nimi má společného mnohem více, než by si chtěla přiznat. Je však třeba si uvědomit, že zvířata (i jiná stvoření) hodnotíme vždy ve vztahu k člověku. Pozitivní i negativní vlastnosti, které si do ostatních tvorů promítáme, jsou tak často primárně vlastnostmi lidskými.

Mosiołek-Kłosińska (1997) rozlišuje dva aspekty zvířecího lexika. Jednak je to charakteristika světa zvířat z lidské perspektivy, jednak charakteristika lidského světa prostřednictvím zvířecího lexika. Právě druhý aspekt zohledňuje skutečnost, že zvířatům jsou v jazyce často připisovány vlastnosti, které ve skutečnosti mít nemohou, neboť se jedná o vlastnosti, jež může mít pouze člověk. Beranovi je připisována tvrdohlavost (*být tvrdohlavý jako beran*), pávovi pýcha (*být pyšný jako páv*), mnohým zvířecím druhům je také připisována hloupost (např. *oslovi, krávě nebo slepici*). Zvířata se tak mohou stát ztělesněním určité lidské vlastnosti či povahy.

K druhému aspektu lze také přiřadit skupinu výrazů označujících skutečnosti ze světa zvířat, které ale přeneseně můžeme použít i ve vztahu k lidskému světu. V takovém případě však tyto jednotky vnášejí výrazně negativní hodnocení. Jsou to třeba části zvířecího těla (*tlama, rypák, packa*), zvířecí zvuky (*krákat, štěkat*), činnosti zvířat (*žrát, zdechnout*) atd. Pajdzińska (2007, s. 28) tvrdí, že existence dvou řad lexikálních jednotek odlišných pouze v rámci opozice ČLOVĚK – ZVÍŘE nemůže být pouhou náhodou. Podle ní je to doklad nadřazeného postoje člověka ke světu, a zejména pak ke zvířatům, která jsou ovšem člověku v různých ohledech velmi podobná

3 K antropocentrismu přirozeného jazyka více Pajdzińska (2007).

4 Opozice ČLOVĚK – ZVÍŘE není jedinou konkretizací protikladu VLASTNÍ – CIZÍ. Dalším příkladem mohou být také projevy etnocentrismu, jako např. neoficiální názvy národností, které jsou spojeny s negativními emocemi: *Němčour, Rusák, Talián* atd. (Pajdzińska, 2007, s. 33).

(odlišení se od zvířat vyžaduje zviditelnění rozdílů). Extrémním případem této tendence je pak existence nadávek využívajících názvy zvířat (*kráva, vůl, slepice* atd.).

3. Kategorie a definice

Podstatou přirozené kategorizace je předpoklad, že kategorie jsou ustáleny na základně charakteristických vlastností; v centru kategorie se nachází prototyp, typický zástupce kategorie. Přirozené kategorie se mohou vzájemně překrývat a na rozdíl od kategorií vědeckých nejsou přesně vymezeny pevnými hranicemi (Piekarczyk, 2007, s. 46–47).⁵ Kategorie *zvíře* se ovšem z hlediska určování prototypu ukazuje jako problematická. Wierzbicka (1985, s. 233) uvádí, že uživatelé jazyka vnímají kategorii *zvíře* jako kategorii otevřenou, jejíž zástupci jsou vzájemně velmi odlišní, a navíc je jich takové množství, že není v silách běžného mluvčího vyjmenovat úplně všechny. Prototyp takové kategorie proto bude velmi těžko uchopitelný a spíše než o konkrétního zástupce se zde bude jednat o soubor typických zvířecích vlastností. Kognitivní lingvistika předpokládá, že obraz předmětu je v lidské mysli uložen právě v podobě prototypu, který je rovněž jádrem otevřené, kognitivní definice (Tokarski, 2007, s. 13). Nejasná podoba zvířecího prototypu s sebou proto nese mnohá úskalí i při vytváření definice slova *zvíře*.

Ačkoliv mohou uzavřené definice z výkladových slovníků na první pohled působit jednoznačně, ve skutečnosti vyvolávají mnoho otázek. Dle SSJČ je *zvíře* „větší živočich, zvl. savec“. V internetové encyklopedii *Wikipedii* je možné najít pokus o podrobnější výklad: „*Zvíře* je obvykle označení buď pro jakéhokoliv živočicha, nebo pro živočichy na vyšším stupni vývoje (například jen obratlovce), vyjma člověka.“ V obou případech se definice snaží vymezit zvířata vágní informací o velikosti, resp. o stupni vývoje, a vytvořit tak předěl mezi živočichy, kteří jsou zároveň i *zvířaty*, a těmi, kteří už *zvířaty* nejsou. Tato hranice je ovšem nejasná, a u některých živočišných druhů tak může nastat problém s jejich zařazením, či nezařazením mezi *zvířata*. Vytváření jasných hranic u tohoto typu kategorií proto není příliš ústrojné.

Wikipedie pak dále pokračuje negativním vymezením *zvířete* vůči člověku. *Zvíře* je tedy primárně živé stvoření, které není člověkem (nebo člověku podobnou bytostí). Právě negativní vymezení a jistá vágnost různých výkladů vedou ke snaze o vytvoření ucelenější a jednoznačnější definice, která bude vycházet z jazykového materiálu, ale zároveň bude mít univerzální strukturu použitelnou pro všechny výrazy spadající do dané kategorie.⁶

5 Principy přirozené kategorizace popsala Eleanor Rosch na příkladu ptačích druhů (1978).

6 Tedy i pro konkrétní zvířecí druhy (např. *kráva, pes, kočka*).

4. Definiční model a domény

Popisem vnitřní struktury vybraných kategorií se ve svých pracích zabývaly zejména Wierzbicka (1985) a Piekarczyk (2004).⁷ Obě vycházely z předpokladu, že pojmy spadající do společné kategorie realizují shodný definiční (resp. pojmový) model (rámec).⁸ Jedná se o logicky uspořádanou vnitřní strukturu pojmu složenou z jednotlivých složek, tzv. domén.⁹ Domény se týkají pouze jednoho významu slova, nejedná se tedy o polysémii, ale pouze o různé aspekty významu, jejichž prostřednictvím „vystupuje do popředí jeden sémantický prvek, který je součástí zkoumané pojmové struktury“ (Vaňková – Čurdová, 2014, s. 68–69).

Pro kategorii ZVÍŘE stanovuje Wierzbicka pět základních domén (které pak ještě dále dělí): „místo, kde žije“, „velikost“, „vzhled“, „chování“, „souvislost s člověkem“.¹⁰ Vzhledem k tomu, že domény „velikost“ a „vzhled“ jsou vzájemně úzce propojeny, pro své rozdělení jsem vymezila doménu „fyzické vlastnosti“, která v sobě zahrnuje i další rysy zvířat, které by jinak zůstaly nezařazeny (např. zápach u *tchoře*, *prasete* či *kozla*). Pro kategorii ZVÍŘE jsem stanovila tyto domény: (1) místo, kde zvíře žije, (2) fyzické vlastnosti zvířete, (3) chování zvířete, (4) souvislost zvířete s člověkem. Domény jsou vzájemně rovnocenné a jejich pořadí je zaměnitelné. Dílčí složky domén budu nazývat subdomény (viz dále).

4.1 Doména 1: místo, kde zvíře žije

Vymezení domén je silně antropocentrické. Rovněž pro doménu „místa“ je podstatné, zda zvíře žije v blízkosti člověka, zda mu člověk kupříkladu staví nějaké přístřešky či zda zvíře vůbec pochází z jazykového obzoru mluvčího.

K prostředí, kde zvířata žijí, se vztahují i některé jejich druhové názvy.¹¹ Je to např. zajíc *polní*, myšice *lesní*, kojot *preriový*, z konkrétních zeměpisných názvů pak vychází třeba puma *americká* či slon *indický*. Čtyřnohá zvířata většinou žijí na souši (*lézt/skákat po skalách jako kamzík*, *lézt/skákat/špl-*

7 Piekarczyk (2004) se ve své publikaci věnovala květinám v polském jazykovém obrazu, zejména struktura jejího textu měla zásadní vliv na mou práci o zvířatech (Šťastná, 2014).

8 Wierzbicka a Piekarczyk se zabývají shodnou problematikou, terminologie se však mírně odlišuje.

9 Domény lze připodobnit k pojmovým profilům. Teorii pojmových profilů v aplikaci na výzkum českých somatismů jsou věnovány příspěvky v *Didaktických studiích* (Vaňková – Čurdová, 2014, s. 66–78; Vaňková – Vitkovskaya, 2014, s. 79–88), k výzkumu somatismů a tělesnosti v jazyce obecně také Vaňková (2012).

10 Překlad LŠ, v originále: ANIMAL, „habitat“, „appearance“, „growing“, „size“, „relation to people“ (Wierzbicka, 1985, s. 256–257).

11 V této souvislosti upozorňuji na blízký vztah naivního a vědeckého obrazu světa. Vědecké názvy často vycházejí z přirozeného jazyka a odrážejí kupříkladu odlišnosti daného druhu od prototypu (např. žralok *kladivoun* má jiný tvar hlavy než typický žralok).

hat po stromech jako veverka/opice, „mrštně, rychle“), ryby žijí ve vodě (cítit se jako kapr/ryba ve vodě, „dobře, sebejistě“), ptáci v prostoru nad zemí (ptačí perspektiva). Některá zvířata žijí v blízkosti člověka (pes domácí), člověk jim může stavět i různé přístřešky (vyletět jako holub z holubníka, „rychle“).

4.2 Doména 2: fyzické vlastnosti zvířete

Tuto doménu tvoří zejména dvě hlavní subdomény: (2a) velikost zvířete a (2b) vzhled zvířete.

Pro popis velikosti zvířete se stává měřítkem velikost lidského těla, takto zvířata podle velikosti rozděluje Wierzbicka (1985):

1. zvířata, která člověk uchopí jednou rukou a vejdou se mu do dlaně (myši);
2. zvířata, která člověk uchopí oběma rukama a vejdou se mu do náruče (kočky);
3. velká zvířata, která však nejsou větší než člověk (lišky, vlci);
4. zvířata, která jsou větší než člověk (sloni, krávy).

Subdoménu „velikost“ lze rovněž doložit jazykovým materiálem, nejčastěji jsou v jazyce akcentovány krajní póly, tedy velmi velké a velmi malé: myška drobná, plejtvák obrovský aj. Ve frazeologii je malá velikost zachycena zejména u hmyzu: *bleší písmo* („drobné písmo“), *lidský červíček* („malý či nevýznamný člověk“), *náš malý brouček* (např. o dítěti). Velkými zvířaty jsou naopak krávy nebo koně: *velký jako kráva*, *koňská dávka* („velká“).

Rovněž vzhled zvířete se výrazně uplatňuje ve frazeologii, přičemž se opět vychází zejména z rozdílů mezi lidským a zvířecím tělem. Mohou to být kupříkladu rozdíly v barevnosti (*být červený jako rak*, „být rudý ve tváři“) či tvaru těla (*mít labutí šíji*, „mít štíhlý, dlouhý krk“). Zvířata mají srst: *být huňatý jako medvěd* („zarostlý, zejm. o mužích“), *mít lví hřívu* („mít dlouhé, husté vlasy“). Některá mají části těla, které lidé nemají (např. ulitu: *stáhnout se do své ulity jako hlemýžď*, „uzavřít se do sebe“). Z druhových jmen vycházejících ze vzhledu zvířete, např. *žralok kladivoun* či *datel černý*.

Z dalších fyzických vlastností bych zmínila zejména zápach (tak jak se jeví lidskému nosu), který je doložen např. frazeologickým přirovnáním *smdět jako tchoř*.

4.3 Doména 3: chování zvířete

Doménu „chování zvířete“ tvoří pět subdomén: (3a) způsob pohybu zvířete, (3b) zvuky, které zvíře vydává, (3c) způsob získávání potravy, (3d) rozmnožování a péče o mláďata a (3e) chování typické pro daný druh.

Spadají sem tedy různé životní projevy zvířat. Způsob pohybu souvisí rovněž s doménou místa. Zvířata žijící na souši běhají, plazí se, skáčou, šplhají po stromech (*běhat jako laň/srnka/gazela*, „lehce a ladně“; *plazit se*

jako slimák, „pomalu chodit“). Většina zvířat vydává zvuky, které jsou pro daný druh typické (*hudrovat jako krocan*, „nadávat“; *štěkat na někoho*, „křičet, nadávat někomu“), ve frazeologii může být však tematizováno i nevydávání žádných zvuků (*mlčet jako ryba*). Frazém *už ho červi žerou* („zemřel“) se dotýká skutečnosti, že červi napomáhají rozkladu mrtvých těl, přirovnání *jde mu to jako psovi pastva* („špatně“) pak vychází z toho, že psi jsou převážně masožraví a trávou se neživí. S některými zvířaty je spojováno určité chování, které je charakteristické pro daný druh: *strčit hlavu do písku jako pštros* („zavírat před něčím oči“), *nafukovat se jako žába/ropucha* („chovat se povýšeně“).

Subdoména „rozmnožování a péče o mláďata“ se vztahuje k pudovosti zvířat a vychází z přirovnávání sexuálního aktu člověka ke *zvířecímu* jednání. Sexuálně výkonný muž je nazýván *bejkem*, *kancem* či *hřebcem*, postarší záletník pak *starým kozlem* nebo *mlsným kocourem*. Podobné východisko mají rovněž deriváty *kaňour* a *prasák*, ty však již nesou výrazně negativní konotace. Péče o mláďata je ve frazeologii často spojována s domácími zvířaty, jejichž chování člověk dobře zná: *starat se o někoho jako kvočna o kuřata* („dobře, mateřsky“), *tahat/přenášet něco (sem a tam) jako kočka kořata* („opakovaně přenášet z místa na místo“).

4.4 Doména 4: souvislost zvířete s člověkem

Člověk posuzuje zvířata také podle toho, zda jsou pro něj nějak užitečná, zda mu nějakým způsobem mohou škodit či zda jsou pro něj dokonce nebezpečná a mohou mu i ublížit. Nebezpečnými zvířaty jsou zejména zvířata divoká. V češtině máme frazeologická přirovnání, v nichž je rozzuřený člověk přirovnáván k nebezpečnému zvířeti: *rádit jako rozzuřený býk*, *zuřit jako tygr/lev*. Některá zvířata člověka obtěžují, zejména se jedná o různé druhy hmyzu. O otravném člověku můžeme říci, že *je to obtížný hmyz* a že *jej máme rádi jako veš v kožichu*.

Zvířata člověk také rozlišuje podle hodnoty. Zejména domácí zvířata považuje za užitečná a hodnotná (např. kráva je cenným majetkem: *hospodařit z krávy na kozu*, „špatně hospodařit, ztrácet majetek“), jiná jsou pro něj bezcenná a člověk se k nim podle toho také chová (*zacházet s někým jako se psem*, „hrubě, špatně“).

Zvířatům jsou také v jazyce mnohdy připisovány primárně lidské vlastnosti a lidské jednání, zvířata se tak dokonce mohou stát ztělesněním určité lidské povahy (*být pyšný páv*, *být tvrdohlavý beran*, *být přitulná kočička*).

4.5 Kognitivní definice zvířete¹²

Struktura navrhované kognitivní definice je vytvořena na základě definičního modelu složeného z domén a subdomén (viz výše). Stejnou strukturu lze uplatnit i pro konkrétní zvířecí druhy.¹³ Výrazně se zde uplatňuje srovnávání zvířete s člověkem:

ZVÍŘATA jsou živé bytosti. Existuje velké množství vzájemně velmi odlišných druhů zvířat.¹⁴ Zvíře není člověkem ani jemu podobnou bytostí.

(1) Typická zvířata žijí na souši, některá zvířata ale také létají ve vzduchu a jiná plavou ve vodě. Některá zvířata žijí v blízkosti člověka, jiná žijí dříve. Pro domácí zvířata člověk staví různé přístřešky.

(2) Zvířata mohou být mnohem větší, či mnohem menší než člověk, některá se mu vejdu do dlaně, jiná do náruče, některá už neunesou a existují i zvířata, která jsou mnohem větší než člověk. Zvířata mají jiné tělo než člověk. Typická zvířata mají čtyři nohy, ocas a tělo pokryté srstí. Některá zvířata mají křídla nebo ploutve. Zvířata často páchnou.

(3) Typická zvířata chodí a běhají, některá zvířata také mohou plavat, plazit se či létat. Zvířata mohou vydávat zvuky, které jsou pro daný druh typické. Živí se masem jiných živočichů, rostlinami, hmyzem či mrtvými těly jiných živočichů. Některá zvířata jsou parazity. Typická zvířata se rodí přímo z těl samic, některá se však líhnou z vajec. Zvířata se řídí pudem a některá jsou nadměrně sexuálně aktivní.

(4) Zvířata mohou být pro člověka užitečná, některá zvířata mu mohou škodit a jiná jsou pro člověka dokonce nebezpečná. Některé druhy zvířat člověk považuje za bezcenné. Zvířatům jsou v jazyce připisovány lidské vlastnosti; ty mohou být kladné, avšak často bývají spíše záporné.

5. Závěr

Opozice ČLOVĚK – ZVÍŘE prostupuje celým jazykovým systémem. Je zakotvena v jazyce a v kultuře, a tedy i v našich myslích. Vychází ze skutečnosti, že člověk sám sebe vnímá jako středobod světa, k němuž vztahuje své okolí.

12 Uvedená definice vychází z rozsáhlejšího jazykového materiálu shromážděného pro práci Štátná (2014). Podobně sestavenou definici je možné najít i u Wierzbické pro kategorii ANIMAL (1985, s. 157).

13 V práci Štátná (2014), tento postup předvádím na příkladu druhových kategorií KRÁVA a PES.

14 Hranice mezi živočichy, kteří jsou zároveň i zvířaty, a těmi, které za zvířata již nepovažujeme, je nejasná a samotná její existence, či neexistence je do velké míry spojena s individuálním hodnocením. V definici je proto charakterizován nejen zvířecí prototyp (jakožto centrum definice), ale také rysy, které se vztahují k zástupcům mimo centrum kategorie (např. létání ptáků či plavání ryb).

Zvířata vypadají a chovají se jinak než člověk a tyto odlišnosti se promítají i do jazyka a kultury. Řekneme-li o někom, že se chová či vypadá jako nějaké zvíře, vyvoláváme tím obraz zvířete (či konkrétního zvířecího druhu), tak jak je ukotven v naší mysli.

Kategorie zvíře je kategorií otevřenou, v silách běžného mluvčího není vyjmenovat všechny zvířecí druhy a pod pojmem zvíře si nejspíše představí různá, vzájemně třeba i velmi odlišná zvířata. Rovněž zvířecí prototyp je neuchopitelný, a jedná se tak spíše o soubor typických zvířecích vlastností.

V kapitole bylo rovněž popsáno využití složek pojmového modelu, tzv. domén a subdomén při popisu přirozené kategorie typu zvíře. Takto popsaná struktura je shodná pro všechny pojmy spadající do dané kategorie a v budoucnu by mohla posloužit kupříkladu i při vytváření slovníkových hesel v kognitivně orientovaném tematickém slovníku.

Prameny

Slovník české frazeologie a idiomatiky 1–4 (2009). Praha: Leda.

Mrhačová, E. (1999): *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník*, I. Ostrava: Ostravská univerzita.

Slovník spisovného jazyka českého (1989). Praha: Academia.

Wikipedie, otevřená encyklopedie, česká verze [online] (2002–2016). Cit. 30. 8. 2016.

Dostupné z WWW: <<https://cs.wikipedia.org/>>.

Literatura

Mosiołek-Kłosińska, K. (1997): Antropocentryzm leksyki „zwierzęcej“. In: R. Grzegorzczakowa – Z. Zaron (eds.), *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 71–78.

Pajdzińska, A. (2007): Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 27–44.

Piekarczyk, D. (2007): Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 45–58.

Piekarczyk, D. (2004): *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Rosch, E. – Lloyd, B. B. (1978): *Cognition and Categorization*. Hillsdale: L. Erlbaum.

Šťastná, L. (2014): *Opozice „člověk – zvíře“ v jazyce. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

- Tokarski, R. (2007): Konotace – prototypy – otevřené definice. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 13–25.
- Vaňková, I. (2007): Inspirace z Lublinu. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 9–12.
- Vaňková, I. (2012): Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Tělo, smysly a emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 63–77.
- Vaňková, I. – Čurdová, V. (2014): Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. In: *Didaktické studie*, 6, 1, s. 66–78.
- Vaňková, I. – Vitkovskaya, V. (2014): Hlava: profily, subprofily, konceptuální schemata (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou). In: *Didaktické studie*, 6, 1, s. 79–88.
- Wierzbicka, A. (1985): *Lexicography and conceptual analysis*. Ann Arbor: Karoma Publishers.

Zvířata ve znakových jazycích 19. století

Lenka Okrouhlíková

1. Zvířata v lexikografických pramenech

Zmínky o existenci vizuálně-motorické komunikace neslyšících můžeme nalézt již v dílech některých starověkých i středověkých autorů, tyto kusé informace nám však nedávají žádnou informaci o tom, jak celý komunikační systém či jeho jednotlivé znaky vypadaly. Vznik prvních spisů obsahujících popisy znaků či pojednání o znakovém jazyce je úzce spojen až se vznikem institucionalizovaného vzdělávání pro neslyšící v druhé polovině 18. a na počátku 19. století. V ústavech pro hluchoněmé¹ se konstituoval znakový jazyk jako systematický přirozený kolektivně užívaný komunikační systém.

Dochované lexikografické prameny, ať už samostatné slovníky či seznamy znaků, které jsou součástí děl věnovaných vzdělávání hluchoněmých, obsahují většinou slovní popisy znaků, některé pak i kreslené obrázky znaků doplněné šipkami. Autoři slovníků, se kterými jsme v tomto textu pracovali, působili většinou jako ředitelé či učitelé v prvních evropských ústavách pro hluchoněmé: Paříž (1760), Lipsko (1778), Vídeň (1779), Praha (1786), Madrid (1805), Sankt-Petěrburg (1806) a Varšava (1817).

Základem naší práce o historických znacích pro zvířata a jejich motivaci se stal slovníček znaků (užívaných v pražském ústavu pro hluchoněmé) z roku 1834 – jeho autorem je tehdejší ředitel Jan Mücke (k tomu podrobněji srov. Okrouhlíková, 2015). Slovníček obsahuje 29 slovních popisů znaků pro tato zvířata:² pes, kočka, myš, kozel, koza, vůl, kráva, tele, kuň, osel, ovce, prase, zajíc, jelen, srnec, kohout, slepice, páv, husa, kachna, holub, pták, ryba, žába, žížala, šnek, chroust, včela, moucha.³ V tomto výčtu znaků se jasně odráží antropocentrismus, který autor uplatnil při výběru zvířat, které považoval za důležité zařadit do slovníku. Významným kritériem bylo

1 Neslyšící byli v 18., 19. i 20. století běžně označováni jako *hluchoněmí*, v souladu s tím bude me toto označení v textu užívat i my, přestože je dnes vnímáno pejorativně. Toto označení se objevuje i v názvech tehdejších škol, které byly nazývány ústavy pro hluchoněmé.

2 Podle Bartmiňského (srov. Vaňková et al., 2005, s. 57–58) patří zvířata do základního inventáře každého slovníku průměrného člověka. I další tematické skupiny znaků ve slovníku Mückeho (1834) odpovídají základním sémantickým skupinám, které Bartmiňsky vymezuje.

3 V tomto výčtu jsme zachovali původní řazení znaků.

to, zda se jedná o zvířata, která žijí v blízkosti člověka. Můžeme zde najít zástupce všech antropocentrických kategorií, které vymezuje Piekarczyk (2007, cit. dle Štastná, 2014): domácí mazlíčci, hospodářská zvířata, lovná zvířata. Všechna zvířata jsou z našeho jazykového obzoru, ať už jde o zvířata divoce žijící, chovaná člověkem či synantropní – žijící v blízkosti člověka (srov. Wysoczański, 2005); zvířata člověku nejbližší jsou zařazena na předních místech, naopak na posledních místech je hmyz.

Znaky pro tato zvířata jsme excerpovali z historických slovníků dalších evropských znakových jazyků: **francouzského** (Ferrand, 1784/1897; Sicard, 1808; Degérando, 1827; Blanchet, 1850; Frères de Saint-Gabriel, 1853–1854; Brouland, 1855; Péliissier, 1856; Lambert, 1865; Clamaron, 1873),⁴ **německého** (Reich, 1834), **ruského** (Fljori, 1835), **rakouského** (Czech, 1836; Jarisch, 1851), **španělského** (Villabrille, 1856), **polského** (Hollak – Jagodziński, 1879).⁵ Následně jsme provedli komparaci motivace všech nalezených znaků.

2. Vznik znaků pro zvířata a jejich motivace

Znaky pro zvířata jsou, stejně jako většina znaků znakových jazyků, ikonické či jinak řečeno vizuálně motivované. Jsou přímo motivovány zobrazenou skutečností a vizualizují charakteristické rysy označovaných zvířat. Lexikalizované znaky pro zvířata vznikaly pravděpodobně postupně. V rámci názorného vyučování hluchoněmých žáků bylo každému zvířeti přiřazeno několik charakteristik, které vyzdvihovaly jeho typické rysy, činnosti, chování: „Zvířata budou podle podoby nápadných částí jejich těl, podle jejich pohybu, způsobu přijímání potravy atd. popisována“ (Czech, 1836, s. 122). Zároveň se v nich odrážela zkušenost člověka s daným zvířetem a jejich vzájemný vztah.

Prvotní popisy zvířat mohly vypadat např. takto:

„Pes je znázorňován jednou podle výšky, tvaru těla, svého zvyku štěkat (který hluchý snadno zpozoruje díky pohybu tlamy, někteří slyší také hluk); jednou podle své věrnosti následovat svého pána, jindy podle způsobu jeho hlazení, nebo dávání mu znamení, aby přišel, a nabízení mu ruky, jako bychom mu dávali najíst“ (Degérando, 1827, tome 1, s. 100).

4 Francouzský znakový jazyk disponuje jednoznačně nejbohatšími historickými materiály, jeho vliv na další znakové jazyky byl obrovský, prokazatelně ovlivnil znakové jazyky užívané v Belgii, Holandsku, Německu, Rakousku, Švýcarsku, Itálii, Španělsku, Irsku, Anglii, Skotsku, Dánsku, Švédsku, Rusku, USA, Québecu, Brazílii, Mexiku, Bolívii (Bonnal-Vergès, 2005).

5 Všechny slovní popisy znaků uvedené v tomto textu přeložila z francouzštiny, němčiny (revize – Ervin Klan), polštiny (revize – Magda Schromová) a ruštiny (revize – Kateřina Benešová, Mykhaylo Volodko) LO; ze španělštiny Denisa Lachmanová.

„Kočka, znak jejích dlouhých vousů, nebo drápů a jak je používá, nebo její půvabný vzhled a lehkost, s jakou hrbí záda; nebo ji představujeme, jak číhá na myš, chytne ji a sežere, nebo ji nakonec neseme v náručí, hladíme a hrajeme si s jejím ocasem“ (Degérando, 1827, tome 1, s. 100).

„Býk. Jedni ho představují zobrazením jeho rohů; druzí označují jeho využití; jiní skrze jeho velikost, sílu a obvyklou barvu srsti; někteří jeho těžkopádnou chůzí a pohybem jeho čelistí při přežvýkávání“ (Fjlori, 1835, s. 198).

Posléze byl přirozeně vybrán pouze jeden (případně dva, zřídka více) z těchto aspektů a jeho znázornění se pak stalo konvenčním znakem označujícím zvíře v běžné komunikaci.⁶

Po podrobné analýze jsme sledované znaky rozdělili do tří základních skupin podle jejich motivace (a způsobu tvoření znaku).

1. vzhled zvířete

U tohoto typu znaků hlava znakujícího zastupuje hlavu zvířete a na ní jsou odpovídajícími tvary ruky artikulovány výrazné rysy zvířete, přičemž konkrétní umístění znaku koresponduje s původním umístěním označované části těla zvířete, jedná se např. o uši, rohy, parohy, vousy, zobák.⁷ Pokud je ve znaku zastoupen i parametr pohybu, kopíruje buď typický pohyb (např. otevírání zobáku, sklopení uší)⁸ nebo typický tvar (např. rozvětvené parohy, zatočené rohy) této části těla.⁹

2. pohyb zvířete

U tohoto typu znaků určitý tvar ruky/rukou znakujícího zastupuje a zároveň zobrazuje část těla většího zvířete případně celé menší zvíře a pohyb ruky/rukou zobrazuje typický způsob přemísťování zvířete, jedná se

6 „Reflexe lexikálního významu je pak v prvé řadě reflexí toho, jak kategorizujeme, jaký výsek našeho světa, respektive naší zkušenosti spadá do rámce daného slova a jaká zkušenost se v souvislosti s ním ve vědomí rodilého mluvčího aktivuje a evokuje“ (Vaňková et al., 2005, s. 77).

7 Taubová (2001, s. 74) a Wilcox (2007, s. 1124) pokládají toto prototypické zobrazení vybrané charakteristiky zvířete za metonymii, neboť prostřednictvím určité části subjektu označujeme celek. Taubová (2001, s. 72–75) považuje tento způsob tvoření znaků za jeden z prostředků pro vytváření ikonických znaků; vychází z toho, že některé části těla mají lidé a zvířata společné, mohou však mít jiný vzhled (špičaté uši, protáhlý nos atp.). Znakující tak kombinuje dva typy tzv. *shape-for-shape* ikonicity, aby ukázal tvar a umístění příslušné části zvířecího těla: ruce reprezentují tvar části těla a tento tvar je umístěn na část těla znakujícího, která koresponduje s jejím umístěním na těle zvířete (např. znázornění vousků na tváři).

8 Taubová (2001) nazývá tento prostředek ikonického mapování *path-for-path* iconicity.

9 Taubová (2001) nazývá tento prostředek ikonického mapování *path-for-shape* iconicity.

např. o běh, skok, plazení, létání. Znak je většinou umístěn v neutrálním znakovacím prostoru.¹⁰

3. souvislost s člověkem

U tohoto typu znaků znakující zastupuje člověka, který vykonává určitou typickou činnost ve vztahu ke zvířeti, nějak se zvířetem nakládá; znak pak ikonicky zobrazuje tuto konkrétní činnost, jedná se např. o přivolávání, stříhání, dojení, chytání, zabíjení, hlazení zvířete. Tato souvislost často vyplývá z kulturního kontextu.

U historických znaků pro zvířata všech těchto typů můžeme často pozorovat i jakýsi „dodatkový“ znak, který udává **velikost, výšku či délku** zvířete,¹¹ jedná se ale opět o motivaci vzhledem zvířete. Tento znak zřejmě postupem času vymizel a dnes se již nepoužívá, v naší analýze se jím nebudeme podrobněji zabývat. Ojediněle se vyskytují také další motivace: zvuky, které zvíře vydává; typické chování zvířete; způsob získávání potravy; barva zvířete aj.

Vzhledem k tomu, že dříve se častěji vyskytovaly znaky složené, může se u znaku pro jedno zvíře vyskytnout kombinace znaků s různými motivacemi, přesto jsme se znaky snažili roztrždit do výše uvedených kategorií, vždy dle nejčteněji se vyskytující motivace napříč zkoumanými znakovými jazyky. Na prvním místě v tabulce uvádíme vždy slovní popis znaku¹² českého znakového jazyka, následují znaky francouzské, německé, ruské, rakouské, španělské a polské.¹³ Pod tabulkou jsou umístěny kreslené obrázky francouzských (Brouland, 1855; Péliissier; 1856; Lambert, 1865; Clamaron, 1873) a rakouských (Czech, 1836; Jarisch, 1851) znaků.

10 Způsob tvoření znaků z naší první a druhé skupiny reflektují ve svých textech i autoři z přelomu 19. a 20. století. „Svých rukou užívá brzo jako křidel, brzo zase jako ploutví, jindy značí jimi dlouhé uši oslí nebo zaječí, napodobuje jimi parohy, rypák, zobák a t. d.“ (Kolář, 1897, s. 212). „Ruce jsou mu hned křídly – »pták«, hned ušima – »osel«, hned rypákem – »vepř«“ (Malý, 1907, s. 40).

11 Autoři přesně nepopisují formu tohoto znaku, používají pouze popisy typu *označení výšky, naznačení velikosti, výška zvířete, údaj menší výšky* atp. (srov. níže).

12 Slovní popis znaku nám nedává vždy zcela přesnou představu o formě znaku, často ale obsahuje právě popis motivace znaku, kterou se v tomto textu primárně zabýváme.

13 Ve všech znakových jazycích se vždy nevyskytly popisy všech analyzovaných znaků.

2.1 Znaky primárně motivované vzhledem zvířete

KOČKA

- Napodobíme dlouhé vousy tak, že sevřeným palcem a ukazováčkem přejíždíme vícekrát od horního rtu na obě strany. Naznačení výšky. (Mücke, 1834, s. 113)
- Tvar pacek, vousy na obou stranách úst, fe, fe. (Ferrand, 1784/1897, s. 59)
- Předstírat táhání si vousů, abychom ukázali kočičí vousy; potom pohladiť levou paži dlaní pravé ruky, abychom napodobili hlazení tohoto zvířete. (Blanchet, 1850/2007, s. 48)
- Spojeným palcem a ukazováčkem obou rukou ukážeme vousy kočky tak, že dáme ruce na pusou, oddálíme je trochu na každé straně a vícekrát necháme trochu sklouznout palec po ukazováčku. (Frères de Saint-Gabriel, 1853–1854/2006 s. 33)
- Výška zvířete a fousky (palec a ukazováček držet dohromady nad pusou a jet na obě strany). Jinými znaky jsou také oční víčka, která jdou nahoru, a plíživá chůze, ale dlouhé fousky jsou tím nejčastějším popisovaným znakem a v souvislém zobrazení také tím jediným. (Reich, 1834, s. 51)
- [Z]nak její vousky, provázený nedůvěřivým pohledem. (Fljori, 1835, s. 57)
- [K]očka podle jejich vousků. (Czech, 1836, s. 122)
- Po znaku pro nevelké čtyřnohé zvíře, palcem a ukazováčkem obou rukou umístěných v pozici k držení (vousů) tahat na opačné strany, jakoby za vousy začínající od konců horního rtu. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 89)
- Dlaň pravé ruky jemně hladí předloktí levé ruky. (Villabrilie, 1856, s. 68)

Tabulka 1

Obrázek 1:

Pélissier, 1856, Pl. VII., 18.

Obrázek 2:

Jarrisch, 1851, tafel XI., fig. 12.

Z uvedených popisů a obrázků vyplývá, že kromě španělského znakového jazyka jsou primární motivací pro tento znak **kočičí vousy**. Ve francouzském a španělském znakovém jazyce se vyskytuje také určitá souvislost s člověkem a to je hlazení kočky.

KOZEL

- *Naznačení velikosti a bradky tak, že poněkud dovnitř zahnutými prsty sjíždíme od brady tak, jako naznačíme od čela dozadu a pak dopředu ohnuté rohy a trkání.* (Mücke, 1834, s. 113)
- *Znak pro zvíře určité výšky, znak roh, dlouhé vousy na bradě, znak smrdět.* (Ferrand 1784/2008, s. 30)
- *Pravá ruka jde dolů až k bradě k naznačení vousů, potom od sebe vzdálený ukazováček a prostředníček ve tvaru rohů jde na čelo.* (Degérando, 1827, s. 109)
- *[R]ohy a vousy.* (Lambert, 1865, s. 137)
- *Výška, bradka (přejedeme poněkud spojenými prsty od brady dolů a znak pro dojení), naznačení trkání rohy.* (Reich, 1834, s. 52)
- *Po znaku pro čtyřnohé zvíře, se pravá ruka přikládá na bradu s prsty směřujícími dolů, při současném kmitání prsty (naznačuje bradu pokrytou vousy), s přidáním tvaru rohů zatočených okolo uší za hlavu, vzpřímenými ukazováčky a prostředníčky obou rukou.* (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 89)

Tabulka 2

KOZA

- *Stejný znak [jako kozel], navíc napodobení dojení.* (Mücke, 1834, s. 113)
- *Výška, bradka (přejedeme poněkud spojenými prsty od brady dolů) a znak pro dojení.* (Reich, 1834, s. 52)

Tabulka 3

Znak pro vousy a rohy zahnuté dozadu.

Obrázek 3: Péliissier, 1856, Pl. VII., 5.

Kozel trká jako b. Kozel s dojením = koza.

Obrázek 4: Jarisch, 1851, tafel XI., fig. 2.

Z historických pramenů vyplývá, že český, francouzský, německý i rakouský znak je motivován typickými rysy tohoto zvířete – **bradkou a rohy**. V nejstarším francouzském slovníku figuruje i motivace typickou vlastností – typickým zápachem zvířete, v novějších slovnících se však tato charakteristika již neobjevuje. V českém, německém a rakouském znakovém jazyce bylo původní součástí znaku také trkání – typická vlastnost zvířete (i v souvislosti s člověkem). Koza jako samice je pak odlišena znakem znázorňujícím dojení, jedná se zde tedy také o určitou typickou vlastnost užitkového zvířete (i ve spojitosti s člověkem) – dávání mléka.

VŮL (BÝK)

Naznačení velikosti a rohů, které jsou na obou stranách od sebe zahnuté a na konci dovnitř zakroucené, a trkání. (Mücke, 1834, s. 113)
- Rohy, které děláme dvěma palci a dvěma malíčky, znak těžkopádné chůze. (Ferrand, 1784/1897 s. 42) 1. dvě Y z prstové abecedy, V.; 2. Konce palců (ve tvaru Y) se přitisknout na obě strany hlavy, malíčky směřují nahoru. (Blanchet, 1850/2007, s. 43)
Výška zvířete, rohy a znak pro trkání. (Reich, 1834, s. 52)
Oba ukazováčky jsou umístěny na čele v podobě rohů, a pravá ruka se ihned zvedá a označuje tím velikost zvířete. (Fljori, 1835, s. 199)
Ruka sevřená, ukazovák a malíček jsou natažené, aby naznačily rohy, umístí se na čelo. Pro znak býka se navíc ještě ukáže akce napadnutí. (Villabrille, 1856, s. 27)
Po znaku pro čtyřnohé zvíře, ukazováčky po obou stranách hlavy vytváří tvar rohů zakřivených nahoru, s přidáním znaku rodu mužského. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 876)

Tabulka 4

KRÁVA¹⁴

Stejný znak [jako vůl], kromě toho napodobení dojení. (Mücke, 1834, s. 113)
Vůl, dojit. (Lambert, 1865, s. 383)

14 Reuschert (1909) uvádí ve své knize slovní popisy znaku KRÁVA užívaného v tehdejších evropských školách. Na území současného Německa: Königsberg – Palec a ukazováček do O. Zbývající 3 prsty sbalit. Pravou a levou ruku tak, aby se ukazováčky dotkly na čele. Pohyb nahoru ve směru takto naznačovaných rohů. Pohybem rukou naznačit dojení (v rytmu střídavě pravou a levou) před sebou. (s. 110), Šlesvig – Pěstí budou sevřené jako při dojení, pohybují se nahoru a dolů a otevřené a zavřené. (s. 112), Emden – Rohatá nebo dojená. (s. 113), Brunšvik – Oběma

- Výška zvířete, rohy a napodobení dojení. (Reich, 1834, s. 52)
- Po znaku pro čtyřnohé zvíře, ukazováčky vytvoří od obou spánků půlkruhy ve tvaru rohů, s přidáním znaku rodu ženského. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 92)

Tabulka 5

Obrázek 5:
Pélissier, 1856, Pl. VII., 3.

Vůl, otevřít palec a malíček
každé ruky, který umístíme
jako rohy nad spánky.

Obrázek 6:
Lambert, 1865, s. 135, 12A.

Obrázek 7:
Clamaron, 1873, B

rukama naznačit rohy, nebo činnost dojení. (s. 114), Lipsko – Jako každý roh vychází z hlavy krávy, tak musíme při zobrazování znaku rohů vycházet od jeho vlastní hlavy doprava a doleva a tvar rohů udělat značně delší. (s. 114), Mnichov – Kráva je označována znázorněním rohu na hlavě jednou rukou. (s. 115); Polska: Göslin – Naznačit rohy rukama na vlastní hlavě. (s. 110), Štětín – Označuje se podle rohů; pravá ruka popisuje pohybem paže do strany tvar rohu. (s. 112), Vratislav – Malí hluchoněmí napodobují, jako nejspíše všude dojení, starší naproti tomu rohy, které jsou (na rozdíl od vola) zobrazovány zavřenými pěstmi. U znaku VŮL se napůl otevírají, aby naznačili větší tloušťku rohů. (s. 113); Rakouska: Vídeň, Štýrský Hradec – Rohy a dojení. (s. 115–116); Ukrajiny: Lvov – Napodobení dojení, eventuálně ještě naznačení rohů. (s. 116); Maďarska: Budapešť – Ukazováček a prostředníček obou rukou v takovém postavení, jaké žák potřebuje při dojení. Pravá a levá paže na levé straně těla z oblasti ramen dolů tažená tak, že poloha levé ruky jde při dojení pod pravou. Prsty obou rukou leží paralelně nad sebou a nesmí se dotýkat těla. Vzdálenost obou rukou činí přibližně 5 centimetrů. Pohybem obou paží dolů bude kromě toho udělán známý znak, respektive známý pohyb sednutí (s. 117); Itálie: Milán – Činnost dojení se provede oběma rukama. (s. 118), Janov – Toto slovo se v naší znakové řeči označuje prostřednictvím stejného pohybu, jaký provádí sedlák při dojení. (s. 118); Belgie: Berchem Ste. Agathe – Rukama ukazujeme dva rohy tím, že vedeme jednu ruku na pravou a druhou na levou stranu čela, palce se dotknou čela. (s. 119); Nizozemí: Groningen – Oběma rukama se napodobí rohy na vlastní hlavě, poté následuje (většinou) znak dojení. (s. 120). Všechny znaky byly motivovány zobrazením rohů a/nebo dojení.

vůl podle svých rohů

Obrázek 8: Czech, 1836, tab. 2; s. 122.

VŮL (spojený s dojením = kráva).

Obrázek 9: Jarisch 1851, tafel XI., fig. 1.

TELE

• Naznačení malé výšky a sání krávy, které se napodobí jedním prstem na rtech. (Mücke, 1834, s. 113)
• [M]alý vůl. (Lambert, 1865, s. 384)
• Nízká výška zvířete a znak pro sání jedním prstem na rtech. (Reich, 1834, s. 52)
• Vůl a sání prstu = tele. (Jarisch, 1851, tafel XI)
• Po znaku rohy (vůl) napodobuje sání, vkládáním ukazováčku do úst. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 25)

Tabulka 6

Znaky pro vola/býka ve všech námi sledovaných jazycích jsou odvozeny primárně od typického rysu vzhledu tohoto zvířete – **rohů**. V českém, německém a rakouském jazyce je, stejně jako u kozla, doplněn znakem pro trkání, ve španělském znakovém jazyce je to pak vzhledem ke kulturnímu kontextu (býčí zápasy) napadení, tedy určitá souvislost s člověkem. Kráva se ve slovnících vyskytla spíše zřídka, od svého protějšku je však odlišena – stejně jako koza – prostřednictvím znaku pro dojení, případně v polském znakovém jazyce přidáním znaku ženského rodu. Tele je pak od býka odlišeno tím, že je malé a saje – znak je tedy motivován tím, jakým způsobem získává mláďe potravu. Stejně jako v mluvených jazycích je zde patrná snaha odlišit u těchto tradičních domácích užitkových zvířat samce od samice a od mláďete. Nejedná se však o jednoduché autonomní znaky, ale o znaky složené z důležitých charakteristik těchto zvířat.

• Údaj výšky, znázornění zobáku palcem a ukazováčkem před ústy, načež se ukazováčkem dotkneme rtu a přejedeme přes hlavu dozadu, abychom naznačili červený hřebínek. (Mücke, 1834, s. 114)
• Ruku vedeme na hlavu v pozici podobné té, kterou má hřebínek tohoto zvířete, a zároveň přijmeme jeho hrdý a zároveň žoviální vzhled. (Degérando, 1827 s. 96) • Hladíme si bradu ukazováčkem a prostředníčkem, potom napodobíme hřebínek, pravá ruka jde ze strany k středu hlavy; palec, vztyčený ukazováček a prostředníček dělají pohyby dozadu a dopředu. (Frères de Saint-Gabriel; 1853–1854/2006, s. 40) • [P]ták hřebínek nebo pták kikiriki, kterého naznačíme otevřením palce a ukazováčku na ústech jako zobák. (Lambert 1865, s. 179)
• Ukazuje se znak ptáka [...]. Ukazovák se dotkne rtů. Ruka se přiblíží k čelu a palec se opře o čelo, ostatní prsty jsou natažené a pohybují se rychle. (Villabrilie, 1856, s. 68)
• Po znaku ptáka, rodu mužského, napodobuje se pravým ukazováčkem zobání na levé dlani. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 82)

Tabulka 7

Obrázek 10:
Pélissier, 1856, Pl. VII., 4.

Obrázek 11:
Jarisch, 1851, tafel XI., fig. 9.

SLEPICE

- Znak pro VEJCE jako na straně 95. Údaj o výšce a zobáku slepice a napodobení zobání. (Mücke, 1834, 114)
- Slepice, pták, vejce. (Lambert, 1865, s. 315)
- Kromě výšky zvířete naznačení zobání. (Reich, 1834, s. 52)
- Ukáže se činnost rozklepnutí vejce. (Villabrille, 1856, s. 68)
- Po znaku pro ptáka, rodu ženském, pravým ukazovákem napodobuje zobání na levé dlani. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 95)

Tabulka 8

Přidat znak vejce a kladení.

Obrázek 12:

Lambert, 1865, s. 315, 5.

KOHOUT (bez e = slepice)

Obrázek 13:

Jarisch, 1851, tafel XI., fig. 9.

Ve většině sledovaných jazyků je nejdůležitějším znakem kohouta jeho **hřebínek**. Naproti tomu slepice hřebínek nemá, ale stejně jakou kohout (a ptáci všeobecně) má zobák. Důležitým znakem obou pak může být i zobání, pro odlišení slepice je v některých znakových jazycích používán i znak pro vejce.

- *Udáme velikost a oběma napřímenýma rukama na obou stranách hlavy znázorníme dlouhé uši. (Mücke, 1834, s. 113)*
- *Oběma rukama umístěnýma po stranách hlavy napodobit dvě dlouhé uši, trochu s nimi pohybovat. (Blanchet, 1850/2007 s. 35)*
- *Obě ruce s prsty u sebe dělají nad ušima pohyby oslích uší, pohnou se vícekrát. (Frères de Saint-Gabriel, 1853–1854/2006, s. 22)*
- *[N]a každý spánek umístit ruku otevřenou jako uši. (Lambert, 1865, s. 113)*
- *Ruce pěkně roztažené a natažené se zvednou a opírají se o spánky, pohybují se vpřed. (Villabrille, 1856, s. 22)*
- *[O]dvozuje se od dlouhých uší trčících nahoru, přikládajíce k uším obě zdvižené dlaně, ven odvrácené a lehce jimi pohybující. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 162)*

Tabulka 9

Obrázek 14:
Pélissier, 1856, Pl. VII., 1.

Obrázek 15:
Clamaron, 1873, A.

Obrázek 16:
Czech, 1836, tab. 2.

Obrázek 17:
Jarisch, 1851, Pl. XI., fig. 14.

Jednoznačnou motivací všech historických znaků jsou oslí **uši**; artikulační ruce většinou kromě tvaru uší naznačují i jejich pohyby.

PRASE

- Udáme výšku a oběma před ústy, podle délky rypáku drženými rukama, naznačíme rypák a rytí v zemi. (Mücke, 1834, s. 114)
- Pravá ruka s otevřenou dlaní dole jde pod bradu, vícekrát napodobuje pohyby při rytí. (Frères de Saint-Gabriel, 1853–1854/2006, s. 38)
- Výška, znak pro do špičky se sbíhající rypák pomocí před ústy rozevřeně drženými prsty, které se při vzdalování od pusy sbíhají, a napodobit mletí rypákem. (Reich, 1834, s. 52)
- Pusa je zavřená a protáhla do rypáku a pravá ruka jednou nebo vícekrát přejede po rýze mezi rty. (Villabril, 1856, s. 115)
- [P]ojmenování je odvozeno od jeho zapichování při zabíjení; to je, po znaku pro čtyřnohé zvíře, se udeří koncem ukazováčku pravé ruky na stranu krku, s dodáním znaku rodu ženského. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 310)

Tabulka 10

Rukou předstírat, že ryjeme v hnoji, jako prase rypákem.

Obrázek 18:

Pélissier, 1856, Pl. VII., 17.

Prase, prsty pravé ruky umístit pod bradu, představujeme hlavu prasete a přidáme lehký pohyb, který jakoby ryje před sebou.

Obrázek 19:

Lambert, 1865, s. 82, 164, 1.

Obrázek 20:
Jarisch, 1851, tafel XI., fig. 10.

Téměř ve všech sledovaných jazycích je znak motivován **prasečím rypákem** a jeho rytím v zemi. V polském znakovém jazyce je pak motivace odlišná, jedná se o zobrazení porážky prasete při zabíjačce, tedy o určitou spojitost užitečného zvířete s člověkem.

ZAJÍC/KRÁLÍK¹⁵

- *Údaj velikosti, načež dvěma na hlavě přiloženými prsty napodobíme dozadu ležící uši a strřízení. (Mücke, 1834, s. 114)*
- *Zajíc, Králík, a dlouhé uši, pole, svobodný. (Lambert, 1865, s. 273)*
- *Po levém předloktí směrem k rameni se pohybuje dlaň pravé ruky, která má zvednuté a pohyblivé dva prsty. (Villabrilie, 1856, s. 93)*
- *Po znaku pro čtyřnohé zvíře, šedý, vztyčeným ukazováčkem a prostředníčkem pravé ruky opřeným o ruku levou a drženým na straně hlavy, napodobuje pohybování ušima zajíce nahoru stojícími. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 411)*

Tabulka 11

Zajíc – přidat znak pro pušku. Pro znázornění králíka přidáme způsob jeho zabíjení tak, že mu zasadíme ránu do hlavy.

Obrázek 21:
Pélissier, 1856, Pl. VII., 16

Králík

Obrázek 22:
Clamaron, 1873, L.

¹⁵ Pokud není uvedeno jinak, jedná se o popis znaku ZAJÍC.

Obrázek 23:
Czech, 1836, tab. 2.

Obrázek 24:
Jarisch, 1851, tafel XI., fig. 5.

Vzhledem k tomu, že v některých slovnících se objevil znak KRÁLÍK, v jiných pouze ZAJÍC, zařadili jsme je pro jejich vzájemnou zaměnitelnou podobu oba. U obou jsou výrazným motivátorem **uši**, někdy vztyčené, někdy ležící. Někdy je zajíc od králíka odlišen přidáním znaku pro střelení, který vyjadřuje, že se jedná o lovnou zvěř. Ve francouzském znakovém jazyce byl naproti tomu králík odlišen způsobem jeho zabíjení člověkem.

JELEN

• Údaj výšky, načež s roztaženými, od hlavy dopředu a dozadu se pohybujícími prsty, naznačíme rozvětvené parohy. (Mücke, 1834, s. 114)
• [Z]nak zvíře, které rychle běhá, znak velký paroh do všech směrů (Ferrand, 1784/1897, s. 55)
• [Z]názorňujeme ho umístěním obou předloktí a prstů vzdálených od sebe po stranách spánků, jako parohy. (Lambert, 1865, s. 151)
• [P]řes znak pro čtyřnohé zvíře, hnědé s parohy (což se ukazuje oběma rukama nad hlavou s roztaženými prsty – přesouvajícími se do stran). (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 71)

Tabulka 12

Obrázek 25:
Pélissier, 1856, Pl. VII., 15.

Obrázek 26:
Czech, 1836, tab. 2.

3 prsty ve tvaru lopaty parohu,
které odbíhají pryč

Obrázek 27:
Jarisch, 1851, tafel XI., fig. 6.

Jeden z nejvýraznějších rysů jelena – **rozvětvené parohy** je motivátorem všech sledovaných znaků, velikost parohů je vykreslena pomocí pohybů příslušného tvaru ruky umístěného na hlavě.¹⁶

2.2 Znaky primárně motivované pohybem zvířete

Ve všech zkoumaných historických znakových jazycích byla prostřednictvím pohybu zobrazována stejná zvířata ze sledované skupiny.

MYŠ

- Napodobíme rychlý kličkující běh tak, že napřímeným palcem a ukazováčkem přejíždíme přes levou ruku v rozličných směrech. Naznačení malé výšky. (Mücke, 1834, s. 113)
- R z prstové abecedy umístíme pod nos s lehkým pohybem čichání doprava, doleva, napodobujeme čumák zvířete; můžeme přidat rukou: cupitání nebo úprk [...] (Lambert, 1865, s. 354)
- Ukážeme malou velikost (malinkost) a cupitavý rychlý běh tím, že ukazováčkem a prostředníčkem směrem k podlaze drženém rychle napůl sem a tam pobíhá. (Reich, 1834, s. 51)

¹⁶ Podobným způsobem je motivován i český znak SRNEC: „Údaj výšky, načež vzpřímenými palci, které držíme na obou stranách hlavy, naznačíme krátké parohy“ (Mücke, 1834, s. 114). Kromě polského však žádný z analyzovaných slovníků tento znak neobsahoval, proto se mu blíže nevěnujeme.

- *Pravá ruka je sevřená a ukazovák sám natažený: ten se mrská živě, ruka se pohybuje a opírá o zápěstí levé ruky. (Villabrille, 1856, s. 126)*
- *Vést pravý ukazováček od sebe po levé dlani, třást jím k napodobování rychlého běhu. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 118)*

Tabulka 13

způsob pohybu musí být rychle proveden

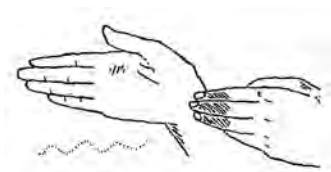
Obrázek 28: Jarrisch, 1851, tafel II.

Pro všechny popsané znaky je typické, že napodobují **rychlý běh, cupitání** myši.

RYBA

- *Na pravé paži naznačíme levou rukou délku ryby a pohybujeme přitom spojenými prsty pravé ruky doleva a doprava podle způsobu pohybu rybího ocasu při plavání. (Mücke, 1834, s. 115)*
- *Ruka, vnější hrana směrem dolů, se horizontálně přibližuje do předního prostoru, klikatí se; Napodobíme, jak jí držíme oběma rukama a odoláváme její síle. (Degérando, 1827, s. 93)*
- *1. Natažená ruka, vnitřní hrana natočená dolů; 2. Rukou v této pozici napodobit pohyby ryby, která plave. (Blanchet, 1850/2007, s. 99)*
- *Ukazováček se zdvihne do výše úst špičkou dopředu a v horizontálním postavení a takto se jím rozverně pohybuje směrem dopředu, jako by člověk napodoboval plavající rybku. (Fjlori, 1835, s. 199)*
- *Pravá ruka pěkně narovnaná a z profilu se hýbe ze strany na stranu přes konce prstů levé ruky a opírá se o vnitřní stranu zápěstí. (Villabrille, 1856, s. 116–117)*
- *[O]dvozuje se od plavání, třepající pravou rukou do stran, nataženou před sebe (s dlaní ve vertikální poloze) a udržovanou ve výšce nad loktem levé ruky. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 266)*

Tabulka 14

Obrázek 29:
Brouland, 1855/2004, pl. 11., 126.

Hýbat rukou, abychom reprezentovali rybu, která plave

Obrázek 30:
Pélissier, 1856, Pl. VIII., 9.

Ryba, pravou rukou napodobíme pohyb ve vodě.

Obrázek 31:
Lambert, 1865, s. 313, 10A.

Obrázek 32:
Jarrisch, 1851, tafel II., fig. 13.

Všechny znaky zobrazují pohyb ocasní ploutve potažmo celé ryby, motivací je zde tedy způsob pohybu – **plavání** ryby.

ŽÁBA

- Naznačíme velikost a potom oběma rukama naznačíme poskakování žáby pryč (od nás). (Mücke, 1834, s. 115)
- Žába, voda, a napodobit skok. (Lambert, 1865, s. 253)
- Po označení žáby pravým ukazováčkem na levé dlani, ukazováčkem a prostředníčkem pravé ruky (poněkud rozšířenými), napodobuje její skákání. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 266)

Tabulka 15

Obrázek 33: Jarrisch, 1851, tafel XI., fig. 15.

Přestože pro znaky ŽÁBA nemáme dostatečné podklady, je průkazné, že znak pro žábu je motivován způsobem jejího pohybu¹⁷ – **skokem**.

2.3 Znaky motivované vzhledem a pohybem zvířete

U výše uvedených znaků z prvních dvou skupin se vždy dala vysledovat převažující motivovanost vzhledem nebo pohybem zvířete. U znaků zařazených do této skupiny¹⁸ se obě motivace vyskytují napříč znakovými jazyky současně.

PTÁK

• Označení zobáku <i>palcem a ukazováčkem, načež oběma rychle zvednutýma rukama pohybujeme nahoru a dolů, znázorňujeme létání.</i> (Mücke, 1834, s. 115)
• 1. pažemi a rukama napodobíme pohyb křídel ptáka, který letí; 2. Špičkou ukazováčku ruky pohladit špičku ukazováčku druhé ruky, jako kdybychom chtěli napodobit dávání jídla malému ptákoví. (Blanchet, 1850/2007, s. 93) • Ukazováček a palec levé ruky se dotýkají svými konci, potom ukazováček pravé zvedne vícekrát ukazováček levé. (Degérando, 1827, s. 102) • Ukazováček levé ruky tvoří zobák, mívá palec, o který se opře, konec ukazováčku pravé ruky ho zvedá malými naráženími, napodobující chování malého ptáka, který chce jíst. (Frères de Saint-Gabriel, 1853–1854/2006, s. 108)
• Označení zobáku <i>palcem a ukazováčkem a zobrazení letu oběma rukama.</i> (Reich, 1834, s. 52)
• [U]kazováčkem se předvede tvar jeho zahnutého zobáku a oběma rukama mávání křídel. (Fjlori, 1835, s. 57)
• [P]odle jejich pohybu, případně s přidáním jednoho dalšího charakteristického znaku, jako např. zobáku při označování ptáků. (Czech, 1836, s. 122)
• Obecně se znak ptáka dělá poblíž pusy, ukazovák je ohnutý, orientovaný špičkou dolů napodobující zobák. Později se roztahují paže jako při létání. (Villabrilie, 1856, s. 23)
• Dlaněmi obou rukou zdviženými vzhůru a navzájem od sebe oddálenými mávat ve vzduchu, napodobujíc hýbání křídlů během letu. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 244)

Tabulka 16

- 17 Způsobem pohybu je motivován také znak pro žíhalu. V textu jej však neuvádíme, protože ho máme doložen pouze z francouzského a českého znakového jazyka: „Znak pro ČERVENÝ, údaj délky a tloušťky, zobrazení plazivého pohybu pravým ukazováčkem“ (Mücke, 1834, s. 115).
- 18 Do této skupiny náleží také znak ŠNEK, který je v českém, francouzském a polském znakovém jazyce charakterizován jednak svou podobou – růžky, ulitou – a pomalým pohybem: „Pravým ukazováčkem opíšeme na levé ruce ohyby šnečí ulity, načež vystrčíme levý ukazováček na hlavě poněkud dopředu a při dotyku s pravou rukou ho rychle stáhneme zpět, abychom znázornili stažení růžku při dotyku“ (Mücke, 1834, s. 115).

Levým ukazováčkem naznačíme zobák, který se pravý ukazováček snaží otevřít.

Obrázek 34: Pélissier 1856, Pl. VIII., 1-2.

Obrázek 35: Jarisch, 1851, tafel XI., fig. 7.

Velmi častou motivací pro znaky PTÁK je **zobák** a **způsob létání – mávání křídly**. Ve francouzském znakovém jazyce se objevuje ještě motivace nikoliv zobáku jako takového, ale krmení mláďat do zobáku.

Od znaku PTÁK, respektive od jeho části reprezentující zobák, jsou odvozeny také další znaky pro konkrétní druhy ptáků: HUSA, KACHNA, HOLUB, PÁV.¹⁹

„Někdy nepostačí pouze jedna známka, musí se přibrati ještě známka druhá, tak že první známka vyznačuje pojem všeobecný, druhá pak pojem zvláštní n. př. husa, kachna, labuť jsou ptáci se širokým zobákem. K všeobecnému pojmu pták se širokým zobákem musí se připojit ještě známka zvláštní, kterou se od sebe liší a sice: kachna rozeznává se od husy tím, že má chůzi kolíbavou, labuť pak, že má dlouhý ohnutý krk. Proto třeba znamenati: husa

¹⁹ Znak PÁV spadá do skupiny znaků motivovaných primárně vzhledem, jeho popis jsme však našli pouze pro český, francouzský a polský znakový jazyk, ve všech případech se jednalo o naznačení zobáku a velkého ocasu: „Naznačení výšky a zobáku, načež pravou rukou opišeme za sebou velký ocas“ (Mücke, 1834, s. 114).

= široký zobák, kachna = široký zobák a kolébavý chod, labuť = široký zobák a dlouhý, ohnutý krk“ (Huleš, 1891, s. 35).

HUSA

- Údaj výšky, načež znázorníme ukazováčkem a prostředníčkem levé ruky a nad ním drženým ukazováčkem a prostředníčkem pravé ruky široký zobák a oběma rukama kolébavou chůzi. (Mücke, 1834, s. 114)
- Husa, bílá, tučná kachna. (Lambert, 1865, s. 294)
- Výška zvířete, a rukama napodobit kolébavou chůzi. (Reich, 1834, s. 52)
- Po znaku pták, pravým ukazováčkem táhnout několikrát přes čelo, napodobuje způsob zabítí husy. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 53)

Tabulka 17

Obrázek 36: Jarisch, 1851, tafel XI., fig. 8.

KACHNA

- Stejný znak [jako kachna] s údajem menší výšky. (Mücke, 1834, s. 114)
- Kachna, pták, a ukázat tvar jejího zobáku palcem a ukazováčkem. (Lambert, 1865, s. 144)
- Stejný znak [jako husa], ale menší výška. (Reich, 1834, s. 52)
- Po znaku pták, ukazováčky a prostředníčky obou rukou drženými před sebou, napodobit kolébání na pravou a levou stranu, s přidáním znaku rodu ženského. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 74)

Tabulka 18

Podobně, jako je pro svou vnější podobu zaměňován zajíc a králík, může být zaměňována i husa s kachnou. Jejich znaky nebyly zřejmě v počátcích svého užívání zcela jasně vymezeny, obě byly charakterizovány placatým širokým zobákem a kolébavou chůzí, kachna byla často označována jako menší. V polském znakovém jazyce se objevuje také motivace způsobem zabíjení husy.

2.4 Znaky primárně motivované souvislostí s člověkem

PES

• <i>Napodobíme přivolání psa tak, že s příjemným obličejem a směřujícími se ústy vícekrát popláčáme roztaženými prsty na stehno, načež naznačíme výšku psa.</i> (Mücke, 1834, s. 115)
• <i>Pohybem jeho hlavy, když štěká, nebo předstíráme, že ho voláme.</i> (Degérando, 1827, tome 1, s. 93) • <i>Poklepat dlaní jedné ruky na stehno, abychom napodobili činnost přivolávání psa.</i> (Blanchet, 1850/2007, s. 48) • <i>Poklepeme si na stehno, jako pro přivolání psa.</i> (Frères de Saint-Gabriel, 1853–1854/2006, s. 36) • <i>[P]oklepat rukou na své koleno, jako kdybychom chtěli říct: přijď, přijď.</i> (Lambert, 1865, s. 158)
• <i>Přibližná výška zvířete, obě ruce nízko držené, hlava dopředu a naznačit štěkání.</i> (Reich, 1834, s. 51)
• <i>Pravá ruka se spustí podél těla a třemi prsty se předvádí jako by k sobě člověk přivolával psa.</i> (Fljori, 1835, s. 199)
• <i>[N]aznačením štěkání nebo způsobu, jak se přivolává.</i> (Czech, 1836, s. 122)
• <i>Po znaku pro čtyřnohé zvíře se napodobuje přivolávání psa k sobě, dlaň pravé ruky udeří na nohu, kam až dosáhne, a potom natáhne stejnou ruku s prsty u sebe, jako bychom mu chtěli podat jídlo.</i> (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 179)

Tabulka 19

Obrázek 37:

Pélissier 1856, Pl. VII., 21.

Všechny popsané historické znaky mají společnou motivaci, a tou je přivolávání psa poklepáním si na nohu. V některých případech se přidává naznačení štěkání psa, respektive napodobení pohybů jeho tlamy při štěkání, případně způsob podání jídla psovi. Jedná se o první znak, do kterého se nijak nepromítá vzhled zvířete. Domníváme se, že je to způsobeno existencí mnoha různých ras psů, tudíž není možné najít jeden společný signifikantní rys, pomocí kterého by bylo možno ho odlišit od ostatních zvířat. Kromě toho motivace znaku také naznačuje blízký a výjimečný vztah člověka s tímto zvířetem.

OVCE

• Ukážeme výšku a na sobě napodobíme vytrhávání a stříhání vlny. (Mücke, 1834, s. 115)
• Ovce, zvíře a stříhat, pokud je to třeba přidáme: samec. (Lambert, 1865, s. 288)
• Výška, vlna (jako když vytrháváme vlnu na paži) a stříhání, s formou bečení. (Reich, 1834, s. 52)
• Po znaku pro čtyřnohé zvíře, rodu ženského, napodobujeme ukazováčkem a prostředníčkem pravé ruky stříhání v okolí loktu levé ruky, s přidáním znaku pro bečení (otevřít ústa a zlehka udeřit rukou do hrudi). (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 167)

Tabulka 20

Činnost stříhání.

Obrázek 38:
Pélissier, 1856, Pl. VII., 4.

Obrázek 39:
Lambert, 1865, s. 288, 1A.

Všechny excerpané znaky jsou zobrazením **stříhání** či **vytrhávání vlny** ovci, jedná se tedy o určitou činnost, kterou vykonává člověk. Některé znaky jsou doplněny ještě znázorněním typického zvuku – bečení.

MOUCHA

• <i>Udáme velikost a napodobíme chycení napůl otevřenou a v blízkosti mouchy rychle zavřenou rukou.</i> (Mücke, 1834, s. 116)
• <i>Napodobíme vzetí mouchy na levé paži pravou rukou.</i> (Frères de Saint-Gabriel, 1853–1854/2006, s. 102)• <i>Moucha, chytit mouchu v letu do ruky.</i> (Lambert, 1865, s. 287)
• <i>Pravá ohnutá ruka přejde zešikma přes dlaň levé ruky a zůstane zavřená.</i> (Villabrille, 1856, s. 104)
• <i>Po znaku malosti a létání, napodobit pravou rukou chytání mouchy ve vzduchu.</i> (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 117)

Tabulka 21

Přidat znak pro křídla.

Obrázek 40: Péliissier, 1856, Pl. VIII., 15.

Znak pro mouchu se nám bohužel nepodařilo nalézt ve všech historických slovnících, ale ve všech objevených popisech je znak motivován **chycením mouchy do ruky**, tedy činností, kterou obvykle vykonává člověk ve vztahu k mouše.²⁰

KŮŇ

Znaky pro koně jsou jedinými znaky, které by bylo možno zařadit do všech vymezených skupin, téměř každý z námi sledovaných znakových jazyků si vybral jinou charakteristiku, jiný aspekt jako reprezentativní pro toto zvíře.

²⁰ Do této skupiny znaků bychom mohli zařadit i znak VČELA, i když zde se jedná spíše o souvislost opačnou, kdy včela působí na člověka – bodá ho, znak byl doplněn ještě znaky pro med a létání: „Znak pro MED tak, že držíme natažený vzpřímený malíček k označení ŽLUTÉ, potom se dotkneme rtů ukazováčkem a s příjemným výrazem přejíždíme plochou rukou po hrudi od shora dolů, abychom naznačili SLADKOST; označení velikosti a bodání a odlet včely pryč“ (Mücke, 1834, s. 115).

- Naznačení velikosti a svěšené hlavy koně tak, že sjedeme rukou od čela dolů v délce koňské hlavy, a pod hlavou zase vyjedeme nahoru, načež napodobíme držení opratí před hrudí. (Mücke, 1834, s. 113)
- Přírozený znak, nasednout na něj a cválat. (Ferrand, 1784/1897 s. 60)
- Mnozí ho chtějí charakterizovat prostřednictvím pohyblivosti jeho uší, někteří tím, že ukazováček a prostředníček pravé ruky obkročmo posadí na ukazováček druhé ruky; nemnozí tak, že dají prst do úst, aby zobrazili uzdu, zároveň napodobují osobu, která pobízí své zvíře, aby šlo kupředu. (Degérando, 1827, s. 93)
- Napodobit obě uši koně samotným nataženým ukazováčkem umístěným z každé strany hlavy nad oblastí spánků; 2. Hýbat s nimi k znázornění pohybu uší. (Blanchet, 1850/2007, s. 48)
- Ukazováček a prostředníček pravé ruky obkročmo nasednou na ukazováček levé ruky, která je umístěna před sebou (před tělem). Napodobujeme pohyby koně, který cválá. (Frères de Saint-Gabriel, 1853–1854/2006, s. 36)
- Kůň, s ukazováčkem a prostředníčkem pravé ruky, dosednout si obkročmo na ukazováček levé ruky, které dáme lehký pohyb klusu nebo cvalu, podle situace. (Lambert, 1865, s. 157)
- Naznačí se výška, dlouhá hlava a dlouhý ocas, a napodobíme držení opratí před hrudí. (Reich, 1834, s. 51–52)
- Dlaně obou rukou se zafatými a ohnutými prsty napodobují cval (skákání) koně. (Fljori, 1835, s. 199)
- Na ukazováku levé ruky obkročmo jezdí dva prsty pravé ruky ve tvaru V z prstové abecedy, ale orientace je vzhůru nohama. (Villabrille, 1856, s. 29)
- Po znaku pro čtyřnohé zvíře, ukazováčkem a prostředníčkem pravé ruky obkročujíc levý ukazováček, pohybovat jimi, napodobuje třesení při sezení na koni. (Hollak – Jagodziński, 1879/2011, s. 83)

Tabulka 22

Vtisknout rukám trhavé pohyby, jako bychom seděli obkročmo v klusu.

Obrázek 41:

Pélissier, 1856, Pl. VII., 2.

Obrázek 42:

Lambert, 1865, pl. 10, 19.

Obrázek 43:
Clamaron, 1873, C.

Obrázek 44:
Jarisch, 1851, tafel XI., fig. 11.

Z uvedených popisů vidíme, že se zde vyskytuje několik typů motivace: 1. vzhled zvířete: tvar hlavy, uši, uzda v ústech; 2. pohyb zvířete: cval; 3. souvislost s člověkem: člověk jedoucí na koni (klasifikátorová konstrukce), člověk držící opratě.

3. Domény pro kategorii zvíře

Podívejme se nyní na námi zjištěná fakta očima současné kognitivně-kulturní lingvistiky, která mj. zkoumá jazykový obraz světa a považuje jazyk za součást našeho poznávání, za prostředek, který se podílí na tom, jak rozumíme světu a jak ho kategorizujeme; vnímá tedy jazyk jako kolektivní obraz světa konkrétního jazykového společenství (Vaňková et al., 2005). V souvislosti s přirozeným jazykem se uvažuje především o tzv. naivním obrazu světa, který je opřený o náhled „prostého člověka“ a jeho „zdravý selský rozum“ (tamtéž, 2005, s. 57).

„Způsob, jakým člověk kategorizuje realitu, značně závisí na jeho mateřském jazyce“ (Šťastná, 2015, s. 14). V případě neslyšících se jedná o jazyk znakový, jehož utváření však mohlo být do určité míry a v určitých oblastech lexika ovlivněno mluveným jazykem většinové společnosti, která ho obklopuje, a to právě na úrovni vytváření jazykového obrazu světa. Neslyšící byli v ústavech pro hluchoněmé (viz poznámka č. 1 na s. 165) v každodenním kontaktu se svými slyšícími učiteli, kteří do svého výkladu promítali svoje zkušenosti se světem viděným prostřednictvím jejich přirozeného mateřského jazyka. V každém případě byl zvířecí svět nahlížen z lidské perspektivy – antropocentricky, prostřednictvím lidského těla a jeho smyslů. To potvrzuje i kapitola v knize o vyučování hluchoněmých (Czech, 1836, s. 345) nazvaná *Porovnání lidí a zvířat*, která pojednává o tom, co mají lidé a zvířata společného a co naopak rozdílného; zaměřuje se zejména na

stavbu a velikost jejich těla, jeho držení a způsob pohybu a výživy, možnosti jejich uplatnění při práci aj.

Obrázek 45: Czech, 1836, Tab. 41.

Podíváme-li se konkrétně na slovní zásobu pro oblast zvířat, pak v obou jazycích – mluveném i znakovém – je možno v rámci jazykového obrazu světa pohlížet na jedno zvíře z různých perspektiv. Šťastná (2015, s. 45) vymezuje ve své práci na základě studií Wierzbické (1985) a Piekarczykové (2004) přehled domén a subdomén pro kategorii zvíře v mluveném jazyce (češtině):²¹

doména 1: místo, kde zvíře žije

doména 2: fyzické vlastnosti

subdoména 2a: velikost zvířete

subdoména 2b: vzhled zvířete

doména 3: chování zvířete

subdoména 3a: způsob pohybu zvířete

subdoména 3b: zvuky, které zvíře vydává

subdoména 3c: způsob získávání potravy

subdoména 3d: rozmnožování a péče o mláďata

subdoména 3e: chování typické pro daný druh

doména 4: souvislost s člověkem.

Tyto domény vytvářejí obraz konkrétního zvířete, které je nahlíženo vždy z lidské perspektivy. Takto byly pravděpodobně koncipovány i prvotní popisy jednotlivých zvířat v rámci vyučování (viz výše). Odraz těchto domén však lze vypožorovat i u samotných znaků objevujících se ve slovnících znakových jazyků 19. století.

doména 1: místo, kde zvíře žije

V této doméně můžeme vyčlenit dvě základní místa, kde zvířata žijí, a to je přirozené prostředí a prostředí vytvořené člověkem. Tato motivace se v našem vzorku znaků objevila pouze jednou, a to v případě francouzského znaku pro holuba: „znázornit holubník, ptáka, který letí dovnitř“ (Lambert, 1865, s. 308).

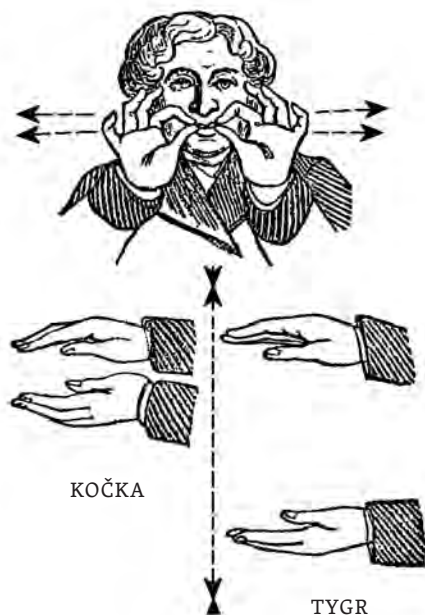
doména 2: fyzické vlastnosti

subdoména 2a: velikost zvířete

Jak jsme již zmínili výše, velikost zvířete byla velmi častou součástí původních znaků, v popisech však byla charakterizována pouze jako *naznačení, ukázání, udání, údaj velikosti*, přesná artikulace znaku není popisována (jako příklad uvádíme tedy obrázek francouzského znaku KOČKA a TYGR, které

21 Srov. také Šťastná, zde, s. 156–164.

jsou rozlišeny znakem pro velikost). Můžeme se tedy domnívat, že pokud to bylo fyzicky možné, šlo původně o ukázání reálné velikosti, později už spíše o hrubé rozlišení malý – velký.²² Velikost však také byla důležitým rozlišovacím prvkem při označování dospělého jedince a jeho mláděte (kráva – tele), nebo při označování podobných zvířat různé velikosti (husa – kachna).

Obrázek 46: Péliissier, 1856, Pl. VII., 18, 19.

doména 2: fyzické vlastnosti

subdoména 2b: vzhled zvířete

S doménou vzhled zvířete úzce koresponduje námi vymezená skupina znaků motivovaných vzhledem zvířete. Vzhled zvířete se nějakým způsobem promítá téměř do všech znaků sledovaných znakových jazyků, vždy se jedná o vybraný signifikantní rys konkrétního zvířete, který ho odlišuje jednak od ostatních zvířat, jednak od člověka: uši, rohy, parohy, ocas, rypák,

²² Wierzbická považuje deskripci velký – malý za jeden z univerzálních pojmů (jeden z prvních, které si osvojují děti), elementární sémantickou jednotku, která by mohla být i vrozená (srov. Vaňková et al., 2005, s. 40).

ulita aj. V souvislosti s touto subdoménou zmiňuje Šťastná (2015, s. 49) další fyzické vlastnosti, např. zápach – i s touto charakteristikou jsme se setkali, a to v případě znaku KOZEL.

doména 3: chování zvířete

subdoména 3a: způsob pohybu zvířete

Tato doména koresponduje s námi vymezenou skupinou znaků motivovaných pohybem zvířete: běh, cval, plavání, skákání, plazení, létání aj. Do podoby znaků se však určitým způsobem promítá kromě pohybu i tvar těla, tedy vzhled zvířete, což je dáno vizuálně-motorickým způsobem existence znakového jazyka a simultánní produkcí jednotlivých parametrů znaku. V tomto případě tvar ruky reprezentuje tělo zvířete nebo jeho část a pohyb ruky reprezentuje pohyb zvířete. Zobrazení reálného pohybu můžeme pozorovat i u některých znaků z první skupiny, zde se však jedná o volitelný pohyb pouze určité části těla (uší, tlamy, zobáku), nikoliv celého zvířete.

doména 3: chování zvířete

subdoména 3b: zvuky, které zvíře vydává

Pro tuto motivaci jsme nevydělili samostatnou skupinu znaků, nicméně je možno se s ní setkat. Konkrétně v našem vzorku se vyskytlo: pes – štěkání, ovce – bečení. Tato motivace se však neobjevuje příliš často, což je dáno skutečností, že pro neslyšící není sluch významným smyslem pro uchopování světa. Štěkání, objevující se i v některých současných znacích, je spíše napodobováním otevírání tlamy psa – je tedy reprezentován spíše jeho vizuální obraz než zvukový.

doména 3: chování zvířete

subdoména 3c: způsob získávání potravy

subdoména 3d: rozmnožování a péče o mláďata

I motivace způsobem získávání potravy se u námi sledovaných znaků vyskytla, jednalo se např. o zobání u slepice či holuba nebo o krmení psa člověkem; častěji však šlo o způsob, jakým mohou získávat potravu mláďata: tele – sání, pták – krmení do zobáku, což souvisí s doménou péče o mláďata. Určitým způsobem bychom sem mohli zařadit také vejce, které charakterizovalo slepici.

doména 3: chování zvířete

subdoména 3e: chování typické pro daný druh

I do znakového jazyka se promítají činnosti, které jsou typické pouze pro konkrétní druh zvířete či pro určitou skupinu zvířat. Mohli bychom sem zařadit rytí rypákem u prasete, nafouknutí hrdla u holuba, zastrkávání růžků šneka či trkání kozla, vola a krávy.

doména 4: souvislost s člověkem

K této doméně bychom mohli přiřadit znaky zařazené do skupiny motivované souvislostí s člověkem. Kdy člověk vykonává nějakou činnost vztahující se ke zvířeti, nebo naopak (zvíře koná ve vztahu k člověku): přivolávání, strhávání, zabíjení, jízda na zvířeti, bodání aj.

4. Závěr

Z původních znaků užívaných v 19. století, které byly většinou složené a odrážely více charakteristik zvířat, se postupem času staly znaky jednoduché (srov. např. *Spread the Sign*). Současné znaky pro námi sledovaná zvířata jsou tedy tvořeny buď jedním z původních znaků, nebo případně dvěma i více původními znaky, které se v průběhu času spojily v jeden na základě principu asimilace a plynulosti (srov. Frishberg, 1975, s. 707–711). Jedná se však o znaky, jejichž motivace – i přes historické proměny v jejich fonologické/morfologické struktuře – zůstala většinou transparentní,²³ a jak vyplynulo z našeho výzkumu, jednoznačně nejsilnější zastoupení má skupina znaků motivovaných vzhledem zvířete.

Motivace znaků pro zvířata jsou nápadně podobné ve všech sledovaných evropských znakových jazycích. Nabízí se otázka, proč tomu tak je. Můžeme samozřejmě uvažovat o jejich vzájemném ovlivňování a příbuznosti, není však vyloučeno, že podobné znaky vznikly zcela nezávisle na sobě; „prostřednictvím jazyka od dětství postupně vrůstáme do společenství svých blízkých, od nich se ho učíme, od nich přebíráme základní kontury rozumnění světa, brýle právě tohoto jazyka, právě této kultury. Potřebujeme však tyto brýle, abychom něco viděli? Sami přece – jakožto lidé [slyšící i neslyšící] máme fungující oči [...]“ (Vaňková at al., 2005, s. 37) a ty mohou vidět stejné signifikantní rysy označovaných zvířat bez ohledu na to, zda užíváme jazyk mluvený, znakový nebo žádný. Je však „nemožné určit s přesností, kde končí působnost očí a začínají fungovat brýle“ (tamtéž, s. 50).

23 Klima a Bellugiová (1979, s. 9–34) rozlišují na základě svého výzkumu tři skupiny znaků v souvislosti s jejich vizuální motivovaností: 1) znaky transparentní (vztah označovaného a označujícího je tak zřejmý, že význam znaku odhalí i lidé bez znalosti daného znakového jazyka), 2) znaky translucidní (podobnost mezi označujícím a označovaným je zřejmá až po odhalení významu znaku), 3) znaky neprůhledné (jejich význam je od jejich formy neodvoditelný), nazýváme je též znaky arbitrární.

Literatura

- Blanchet, A. (1850): *Petit dictionnaire usuel de mimique et de daktylogie à l'usage des médecins et des gens du monde* In: A. Blanchet, *La Surdi-Mutité traité philosophique et médical*. Tome I, 2e partie, Paris: Labé, nestránkováno.
- Blanchet, A. (2007): *Petit dictionnaire usuel de mimique et de daktylogie à l'usage des médecins et des gens du monde (1850)*. Introduction de Françoise Bonnal-Vergès. Limoges: Lambert-Lucas.
- Bonnal-Vergès, F. (2005): *Sémiogenèse de la langue des signes française : Étude critique des signes de la langue des signes française attestés sur support papier depuis le XVIIIe siècle et nouvelles perspectives de dictionnaires*. Thèse de doctorat, Université Toulouse.
- Brouland, Joséphine (1855): *Langage mimique Spécimen d'un dictionnaire des signes*. Paris. In: M. Renard – Y. Delaporte, *Aux origines de la langue des signes française Brouland, Pélissier, Lambert, les premiers illustrateurs 1855–1865*. Paris: Langue des Signes Edition Publication, 2004, s. 29–41.
- Clamaron, J. (1873): *Alphabet dactylogique : orné de dessins variés présentant deux exemples pour l'applicatin de chacun des signes dactylogiques*. Další údaje neuvědeny.
- Czech, F. H. (1836): *Versinnlichte Denk- und Sprachlehre mit Anwendung auf die Religions- und Sittenlehre und auf das Leben*. Wien: Gedruckt und in Commission der Mechitaristen-Congregations-Buchhandlung.
- Degérando, J. M. (1827): *De l'éducation des sourds-muets de naissance*. Paris: Chez Méquignon l'aîné père.
- Ferrand, A. J. (1897): *Dictionnaire à l'usage des sourds et muets*. In: *Dictionnaire des sourds-muets et precedé d'une préface par le Dr. J. A. A. Rattel*. Paris: J. B. Baillière et fils, s. 1–267.
- Ferrand, A. J. (2008): *Dictionnaire à l'usage des sourds et muets (ca 1784)*. Introduction de Françoise Bonnal-Vergès. Limoges: Lambert-Lucas.
- Fljori, V. (Флѣри) (1835): *Глухо-ньмые, размативаьмые въ отношеніи къ ихъ состоянію и къ способамъ образованія самымъ свойственнымъ ихъ природѣ*. Sankt-Petersburg.
- Frères de Saint-Gabriel (2006): *Iconographie de signes (1853–1854)*. Introduction de Françoise Bonnal-Vergès. Limoges: Lambert-Lucas.
- Frishberg, N. (1975): *Arbitrariness and Iconicity: Historical Change in American Sign Language*. *Language*, 51, 3, s. 696–719.
- Hollak, J. – Jagodziński, T. (2011): *Słownik mimiczny dla głuchoniemych i osób z nimi styczność mających (1879)*. Łódź : Polski Związek Głuchych.
- Huleš, K. (1891): *O vychovávání a vyučování hluchoněmých*. České Budějovice: J. Příbyl.
- Jarisch, H. A. (1851): *Methode für den Unterricht der Taub=stummen in der Laut=sprache im rechnen und in der Religion*. Regensburg: Verlag von G. Joseph Manz.
- Klima, E. – Bellugi, U. (1979): *The Signs of Language*. Cambridge: Harvard University Press.

- Kolář, J. (1897): *Návod ku předpravnému vyučování dítek hluchoněmých ve škole obecné*. Vídeň: Císařský královský školní knihosklad.
- Lambert, L. (1865): *Le langage de la physionomie et du geste*. Paris: Jacques Lecoffre.
- Malý, K. (1907): *Hluchoněmost*. Praha: Fr. A. Urbánek.
- Mücke, J. (1834): *Anleitung zum Unterrichte der Taubstummen in der Lautsprache nebst einigen Bemerkungen über die Geberdenzeichen der Taubstummen*. Prag: Druck un Papier von Gottlieb Haase Söhne.
- Okrouhlíková, L. (2015): Český znakový jazyk – pohled do historie. *Speciální pedagogika*, 25, 3, s. 278–298.
- Pélissier, P. (1856): *Iconographie des signes faisant partie de L'enseignement primaire des sourds-muets*. Paris: Imprimerie et Libraire de Paul Dupont.
- Piekarczyk, D. (2004): *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Piekarczyk, D. (2007): Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 45–57.
- Reich, C. G. (1834): *Der erste Unterricht des Taubstummen mit angefügten Declinations-, Conjugationstabellen und einer Zeittafel*. Leipzig: Verlag von Leopold Voß.
- Reuschert, E. (1909): *Die Gebärdensprache der Taubstummen und die Ausdrucksbewegungen der Vollsinnigen*. Leipzig: Kommissions-Verlag von H. Dede.
- Sicard, R. A. (1808): *Théorie des signes pour l'instruction des sourds-muets [...] Suivie d'une notice sur l'enfance de Massieu*. Paris: Imprimerie de l'Institution des Sourds-Muets.
- Spread The Sign* [online]. [cit. 2016-05-22]. Dostupné z: <http://www.spreadthesign.com>
- Šťastná, L. (2015): *Opozice „člověk – zvíře“ v jazyce. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Taub, S. F. (2001): *Language from the Body: Iconicity and Metaphor in American Sign Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J. (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Villabrille, F. F. (1851): *Diccionario usual de mimica y dactilologia*. Madrid: Imprenta del Colegio de Sordo-mudos y Ciegos.
- Wierzbicka, A. (1985): *Lexicography and conceptual analysis*. Ann Arbor: Karoma Pub.
- Wilcox, S. (2007): Signed languages and cognitive linguistics. In: *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, s. 1117–1125.
- Wysoczański, W. (2005): *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 21–87.

Kam čert nemůže, nastrčí bábu. Stará žena v tradičním obrazu světa

Anna Christou

Motto: „Slovo babička, bába je celý zlatodol poesie.“

(Jan Neruda: „Báby“ a „baby“, 1887)

1. Úvod

Do názvu této kapitoly jsme vybrali známé přísloví *Kam čert nemůže, nastrčí bábu* (SČFI). Toto přísloví má řadu variant (viz dále) a s nadsázkou o něm můžeme říci, že vystihuje obraz staré ženy v češtině, jemuž se zde budeme věnovat. Náš příspěvek je součástí širšího výzkumu jazykového obrazu ženy, v němž se zabýváme mj. také ženou z hlediska věku. Můžeme říci, že v žádné jiné z životních fází ženy se nesetkáme s takto výrazně převažujícím negativním stereotypem (srov. Christou, 2012). Obraz ženy v češtině je však celkově velmi mnohotvárný a pochopitelně ani obraz staré ženy není výhradně negativní, jak ukážeme dále, ovšem záporné hodnocení zde převažuje. Čím je to dáno a jak je stereotyp staré ženy utvářen, se pokusíme objasnit právě na následujících řádcích.

Obraz staré ženy zkoumáme především prostřednictvím lexému **bába/baba**¹ a jeho derivátů jako *babka*, *babička* ad., neboť jde o lexém v jazyce ex-

1 Hláskové varianty zkoumaného lexému *bába* a *baba* zasluhují vysvětlení. Zatímco v dnešní době je slovo *bába* hovorové a povětšinou hanlivé (srov. SSČ), dříve bylo běžným, nepříznakovým označením staré ženy či babičky v rodině (srov. PSJČ, Jung.) a v některých částech naší republiky tomu tak je stále (srov. *Český jazykový atlas*, 1992–2011). K vyjádření rozdílů významových odstínů a příznaku pejorativnosti se dříve využívalo právě rozdílu v kvantitě á/a: tvar *baba* byl expresivní, tvar *bába* neutrální („Náhle se mění „á“ v „a“, „poesie podzimu“ se pojednou zvrací na nepříjemně mrazivý dech, fičící z podzimního strniště – a z „báby“ se stává „baba“ se vším nechutným pojmem svým,“ napsal kdysi Jan Neruda ve své studii „*Báby*“ i „*baby*“). Tento rozdíl ve stylové platnosti je dnes částečně zastřen, někdy ale kvantita rozlišuje význam (např. *baba* ve významu zbabělec, spojení *máš babu* apod.).

ponovaný a frekventovaný, k němuž se váže kromě základního významu mnoho významů druhotných a bohaté konotace.

Zaměříme se zejména na vzhled staré ženy a na její typické vlastnosti a činnosti. Jako výzkumný materiál nám poslouží především slovní zásoba včetně frazeologie, lidové písně, říkadla, pohádky a klasická literatura. Z pohvy zkoumaného materiálu vyplývá, že půjde především o tradiční obraz staré ženy v češtině.

2. Stereotyp staré ženy

Pokud zkoumáme stereotyp staré ženy v češtině, zjistíme, že jedna jeho poloha souvisí s **ženstvím obecně** (bez ohledu na věk), kdežto druhá souvisí s (ženským) **stářím**. Stařenám jsou například přisuzovány jako typické vlastnosti pomlouvačnost či zbabělost, tedy vlastnosti chápány jako typické pro ženy obecně (srov. Christou, 2012). Zdá se však, že u starých žen je nacházíme přítomné v ještě intenzivnější, zesílené podobě, jak ukážeme dále. Výraz *baba* může označovat v některých kontextech i ženu mladou (srov. *baba* = holka, žena, SNČ; *babská práce* = ženská práce, PSJČ). Se stárnutím pak souvisejí zejména typické fyzické vlastnosti, odvíjející se od zestárlého ženského těla, jako je ztráta krásy (svěžesti), sešlost, ohnutí, pokroucené údy, omezená pohyblivost, vráscitost, ztráta schopnosti reprodukce aj.

2.1 Ženské stárnutí: pomíjející krása, sešlé tělo a ztráta schopnosti rodit děti²

V jazykovém obrazu světa je ženské stárnutí provázeno **ztrátou krásy a fyzické přitažlivosti**. *Baba* není jen pojmenováním staré ženy, ale je také výrazem pro ženu starou a ošklivou (SSJČ). O stárnoucí ženě, která ztrácí svou krásu, se říká, že *babovatí* nebo že *už je z ní bába*. O pomíjivosti ženské krásy mluví například přísloví *Kdo se žení pro krásu, ta trvá jen do času; kdo se žení pro statky, ty přichodí na zmatky; kdo se žení pro ctnost, ta trvá na věčnost* (Bitt.-Sch.) či *Škoda je pěkný ženy a pěknýho koně, když zestárnou* (Bitt.-Sch.).

2.1.1 Sešlé tělo staré ženy jako zdrojová metafora různých lidových pojmenování Ve stáří se mění postava, tělo se zmenšuje, ztrácí pružnost a pevnost, ohýbá se, vráskovatí, také vlasy přicházejí o svou původní barvu a šedivějí. Výrazy *bába*, *baba*, *babka* a jejich deriváty se tak objevují v lidových názvech pro rozličné předměty, rostliny, zvířata, přírodní útvary, pokrmy apod., které nějak, třeba i velmi vzdáleně, **připomínají tělo staré**

2 Bohatým zdrojem konotací spojených se stárnoucím ženským tělem je báseň F. Halase *Staré ženy*. Na pěti částech těla (oči, ruce, vlasy, klín a tváře) Halas metaforicky vykresluje úděl starých žen, opuštěných, neužitečných, zapomenutých, čekajících na smrt.

ženy. Je pro ně charakteristická nízkost či zakrslost, pokroucenost, ohnutí, kulatost, zvrásněnost či šedivost, tedy vlastnosti typické pro vzezření stařeny. V těchto lidových pojmenováních jde tedy vlastně o metaforu na základě podobnosti s tělem staré ženy.

Sehnutí starého těla zřejmě motivovalo pojmenování *bába/baba* pro mnohé kopce, hory a vyvýšeniny jak v českém prostředí (např. vrch *Baba* v Praze – Dejvicích), tak u dalších slovanských národů (srov. Profous, 1954).³ Slovo *bába* a jeho deriváty se objevuje také v pojmenování některých pokrmů, které buď přímo svým tvarem, nebo tvarem formy či pekáče, ve kterých se pečou, připomínají zakulacené, oblé tělo stařeny, např. *žemlová bába/zemlbába, bábovka* (původně vlastně forma na pokrm *bába, Rej.*), nářeční výraz pro koblihu *teplá bába* (*Byl zticha jako s teplou babou, PSJČ*). Určitá **neforemnost, rozložitost** starého těla motivovala zřejmě název *bába, babka* pro mrak (srov. Mach.). Podobnost s **nízkým tělem**, jež má **pokroucené údy**, nezapře *babka* – zakrslý strom, jenž *zababčel*, tedy zakrtněl,⁴ či *babka* – pařez. Kvůli **vrásčitosti** se dostalo pojmenování *babka* druhu chrousta se zvrásněnými krovkami či houbě s rozpraskaným kloboukem. Také o starých jablkách, která se scvrkávají a vráskovatí, se říká, že *babčí* (srov. Mach.). Název druhu sýkory *babka* poukazuje k jejímu šedavému zbarvení, byl tedy odvozen od **barvy vlasů** staré ženy.

Lidové názvy *bába, baba, babka* tedy označují denotáty, jež svým vzezřením připomínají **sešlé, ochablé, ohnuté, pokroucené a vráscité tělo stařeny s šedými vlasy**.

2.1.2 Vnitřní proměna stárnoucího ženského těla: přechod a ztráta schopnosti reprodukce U ženského těla dochází kromě změn viditelných, vnějších i k zásadním proměnám vnitřním – **klimakteriu a ustávání schopnosti reprodukce**. Český výraz pro toto období, *přechod*, naznačuje, že je vnímáno jako **hranice** mezi dvěma životními etapami – plodnou, mateřskou a neplodnou, stařeckou. Vyhasnutím plodnosti ženy podle tradičních představ ztrácely své zásadní životní poslání.⁵ Lidé v dřívějších dobách dokonce věřili, že ženy jsou po přechodu více vystaveny působení temných sil a začnou inklinovat ke zlu, což vedlo až k vytvoření negativního stereo-

3 Jedna z možností výkladu.

4 Z tohoto hlediska je zajímavý i název *babyka* pro druh javoru, který bývá zkřivený a má uzlovité, vráskovité dřevo. Pojmenování je tedy opět motivováno vzhledem staré ženy. Ve staré češtině (a dodnes v nářečí) mělo slovo podobu *babka*, tvar *babyka* vznikl pozdější změnou podle *osika* (srov. Holub – Kopečný, 1952, Svěrák, 1974).

5 Zajímavé je, že právě starší, zkušené ženy se dříve uplatňovaly jako pomocnice při porodu, tzv. porodní babičky (viz dále). Samy už nerodily, ale pomáhaly mladším ženám, protože porod a vše, co s ním souviselo, byl odjakživa doménou žen a měl ze sociálních, náboženských a pověrečných důvodů zůstat skryt před zraky muže (srov. Navrátilová, 2004, s. 61).

typu staré ženy jako zlé, škodící čarodějnice (srov. Navrátilová, 2010, s. 22, Velková, 2009, s. 205–206), o němž budeme mluvit níže.

Přechodem žena přestala naplňovat svůj reprodukční úkol, a starým ženám proto již **nepříslušelo vdávat se**. Na staré nevěsty se nahlíželo nesouhlasně, často s odsouzením a posměchem. S takovými nežádoucími a ostudnými nevěstami, které si jejich ženiši berou jen kvůli majetku (protože jinou hodnotu nemají), se setkáme v řadě českých přísloví a lidových písní (např. *Nepojímej baby pro peníze, milý brachu – ať z tebe lidé nemají posměchu*, Flajš.; *Starý muž a mladá žena – jisté děti; mladý muž a stará žena – jisté bití*, Bitt.-Sch.). V lidové písni *Baba nevěstou* se zpívá: *Vdávala se stará baba, / vdávala se babice: / měla sukni roztrhanou / a bez nártů střevíce* (Erben, 1987, s. 241). Ohavný, neupravený oděv zde ještě zintenzivňuje ošklivost starého těla a nepatřičnost celé situace – místo mladé nevěsty v krásných svatebních šatech je tu ohyzdná baba v roztrhaném oblečení.

3. Vlastnosti prisuzované starým ženám jako typické: schopnost škodit a schopnost pomáhat

Pokud zkoumáme vlastnosti připisované starým ženám jako typické, brzy si povšimneme, že tyto vlastnosti vytvářejí dva vyhraněné póly: na jedné straně je to jejich **silná schopnost škodit**, na straně druhé **schopnost pomáhat**. Staré ženy jsou v českém jazykovém obrazu světa obdařeny zvláštní schopností či silou, někdy i magickou, jíž mohou ovlivňovat osudy druhých lidí.⁶ Tak na jedné straně stojí pomlouvačná, klepavá baba přinášející smůlu, přátelící se s čertem a provozující temné čáry a na straně druhé moudrá stařena, která umí léčit rozličné nemoci, pomoci při porodech a poradit v nesnázích. Podívejme se na obě tyto polohy podrobněji.

3.1 Inklinace ke zlu, schopnost škodit

Při zkoumání typických vlastností starých žen zjistíme, že mnohé špatné vlastnosti prisuzované ženám obecně, bez ohledu na věk, se ve stáří ještě

6 S přesvědčením, že staré ženy jsou nadány nevšedními schopnostmi, souvisí také představa údajné **mocné staroslovanské bohyně Bábý**. Tato bohyně zřejmě ve skutečnosti nikdy nepatřila do pantheonu slovanských bohů, byla nejspíše důsledkem tvořivosti našich obrozenců, kteří mnohdy podléhali vlivu různých méně hodnotných prací a nekriticky přejímali různé starší fikce nebo je i sami vytvářeli (srov. Váňa, 1990, s. 20). Je však evidentní, že zde byla živná půda pro to, aby staré ženě bylo takto významné místo na základě jejich charakteristických vlastností přiřknuto. Proto se například v některých slovnících pod heslem *bába/baba* setkáme s uváděním mytologických bytostí jako *polední, zlatá, železná, žitná bába/baba* (srov. PSJČ, Jung.), s bohyní úrody či deštivého mračka *Bábou* apod. (srov. Holub – Kopečný, 1952; Lutterer – Šrámek, 1997; *Ottův slovník naučný*, 1996 aj.). Ke starým slovanským démonům prokazatelně patřila *baba Jaga*, jež byla zosobněním bouře (srov. Váňa, 1990, s. 118).

zintenzivňují. Čím to však je, že stará žena má být najednou „horší“ než mladá? Důvodů je více. Podíl na utváření negativního stereotypu měly zřejmě jak názory dřívější medicíny na fungování ženského těla po menopauze, tak různé lidové pověry a v neposlední řadě i sociální realita stáří v dřívějších dobách. Lidé věřili, že se při menopauze uvolňuje dříve potlačená negativní energie ženského těla, neboť ochabují tělesné funkce a žena ztrácí pozitivní plodivou sílu, což umožňuje průnik démonům (srov. Navrátilová, 2010, s. 22). Také dřívější medicína tvrdila, že se v těle ženy po přechodu hromadí škodlivá krev, která způsobuje hysterii či melancholii (srov. Velková, 2009, s. 205–206). Negativní stereotyp staré ženy však vyrůstal i z historické reality. Staré ženy, povětšinou vdovy bez mužského ochránce a živitele, bývaly ohroženy bídou a ocitaly se na okraji společnosti. Sešlé tělo deformované různými úrazy a nemocemi, hluchota, slepota, špatná hygiena, potrháný oděv, to vše přispívalo k negativnímu vnímání starých žen (srov. Lenderová et al., 2009, s. 154–156). Nejmarkantnějším projevem tohoto negativního stereotypu bylo kdysi ztotožňování staré ženy s čarodějnici ovládanou ďáblem, které vyústilo v Evropě 15.–17. století v hrůzné čarodějnické procesy (srov. Lenderová et al., 2009, s. 563).

V našem jazyce a kultuře je tento stereotyp silně zakořeněn především prostřednictvím frazeologie. *Bába/baba* zde bývá synonymem něčeho **špatného, nebezpečného, nevítaného** či **ohavného** a je spojována s **neštěstím, smůlou, nemocí** či s nějakou **příteží**: *Štír, had a žába, mnich, čert a bába, Němec, Žid a hovno – to vše jest sobě rovno* (Flajšh.); *Baba horší než žába* (Flajšh.); *Sto bab, sto nemocí* (Bitt.-Sch.); *Baba s vozu, kolům lehčeji* (Flajšh.).⁷ Obecně se dříve soudilo, že třeba už jen potkat stařenu přináší neštěstí (*potkat babu je smůla*, SSJČ). Její schopnost škodit je v našem jazyce koncentrována zejména v příslovích, v nichž se vyskytuje společně s **čertem**, jak o tom budeme mluvit níže. Podívejme se nyní na nejtypičtější špatné vlastnosti přisuzované starým ženám.

3.1.1 Pomlouvačnost a další související špatné vlastnosti **Pomlouvačnost, upovídánost, zvědavost, svárliivost**, to vše jsou vlastnosti považované za typické pro ženy obecně (srov. Christou, 2012). Ve stáří se však, jak jsme již zmínili, tyto vlastnosti jakoby ještě zesilují.

Ženy, zejména staré, svému okolí škodí pomluvami, **pomlouvačnost** je jejich charakteristickou vlastností (srov. frazém *babské drby/klepy*, SČFI či synonyma pro pomlouvačnou osobu *zlý (pomlouvačný, utrhačný) jazyk ženský (babský)*, *zlé jazyky ženské (bab, babské)*, *zlá (pomlouvačná utrhačná) ústa ženská, ženské (babské, zlé, pomlouvačné apod.) huby, klepavá (pomlouvačná,*

7 Srov. podobný frazém *to je táž baba na téměř voze* = „to je stejné, stejně špatné jako dříve“ (Zaor., původem z polštiny).

utrhačná, princmetálová) bába (baba, babizna), baba jedu, ježibaba, ČSVS). Pomlouvačnost, a především celková **zlovolnost** jako typická vlastnost staré ženy také vysvítá z frazému *baba jedu* či *jedová bába* (SČFI). Taková žena zlobně, jízlivě pomlouvá s cílem někomu ublížit nebo něco znemožnit. Synonymními výrazy jsou *klepna*, *drbna*, *jedubaba* či *stará čarodějnice* (srov. SČFI). Připomeňme ještě, že v české klasické literatuře je tento typ staré ženy zobrazen v jedné z *Povědek malostranských* Jana Nerudy, *Přivedla žebráka na mizinu*. Postava „baby miliónové“ odpovídá negativnímu stereotypu stařeny jako osoby zlolajné, pomlouvačné, nepřejícné, škodící. Tato stará žebračka svými pomluvami dokonce zmaří život člověka (srov. Neruda, 2012).

S pomlouvačností souvisí další vlastnosti jako přehnaná, nemístná **zvědavost** či **všetečnost** (srov. synonymum pro zvědavého člověka *zvědavá bába*, ČSVS; frazém *zvědavý jako stará bába*, SČFI) a **upovídánost** (srov. přirovnání *žvanivý jak stará bába*, Zaor.).

Pro *bábu/babu* je dále charakteristická **svárliivost** (srov. synonymum pro svárlivého člověka *baba (princ)metálová*, ČSVS; frazémy *baba jedu* či *jedová bába/jedubaba*, SČFI) a **pověřčivost** (srov. frazém *pověřčivý jako stará bába*, SČFI; *babské pověry*, SSJČ).

3.1.2 Zbabělost a přetvařování Řekli jsme, že v českém jazykovém obrazu světa je pro stařeny typická zvýšená schopnost škodit. Zřídka však škodí přímo, nepokrytě. Většinou se vyhýbají přímé konfrontaci a páchají zlo spíše potají, stranou, nějakým podlým způsobem (srov. *babské drby/klepy*). Například v pohádkách se mnohdy staví někým jiným (lepším), aby snáze dosáhly svého cíle (srov. např. *babu* v pohádce K. J. Erbena *Dvojčata*). Jako typické vlastnosti jsou jim proto přisuzovány **přetvařování** a **zbabělost**. Dodejme však, že zbabělost se přisuzuje i ženám obecně, bez ohledu na věk, neboť ženy jsou v opozici k mužům vnímány jako slabé, bázlivé a neenergické (srov. Christou, 2012, Římalová, 2001, Vaňková et al., 2005, s. 289–291). Ve stáří se tato vlastnost opět prohlubuje. Samotné lexémy *zbabělost*, *zbabělý*, *zbabělec*, *babský*, *babí* vyjadřující bojácnost, bázlivost jsou odvozené od pojmenování pro starou ženu *bába/baba*. Tuto vlastnost také najdeme v řadě frazémů, srov. *zbabělý jak baba* (Zaor.), (*mít*) *babské srdce* (SČFI) aj. Připomeňme, že jedním z významů lexému *baba/bába* je přímo „zbabělec“ (SSJČ).

Uvedme ještě jeden příklad ke zmíněnému přetvařování, pokrytectví. Objevuje se také ve frazému *svíčková* či *kostelní bába* (SČFI). Toto dříve nepříznačné označení pro starší ženy prodávající svíčky v kostele se postupně proměnilo ve frazém označující pobožnístkářského pokrytce (ženu i muže), který zbožnost jen předstírá.

3.1.3 Spojení s temnými silami Schopnost starých žen škodit je koncentrována v příslovích, v nichž se vyskytují spolu s **čertem** či **děblem**. Těchto přísloví je v češtině velké množství a je pro ně typické, že negativní vlastnosti stařen přímo hyperbolizují a ukazují je mnohdy v horším světle než samotného ďábla. Stařena zde totiž nebývá jeho nástrojem, většinou je mu doslova rovnocennou partnerkou v páchání zla, a někdy ho dokonce ještě předčí. Typické je v tomto směru dodnes živé přísloví *Kam čert nemůže, (tam) nastrčí bábu/ženskou* (SČFI), které připisuje nejen starým ženám, ale i ženám obecně větší schopnost škodit, mařit úsilí a dělat zle než čertu. Opět tu můžeme pozorovat, že špatná vlastnost (zde spíše koncentrace špatných vlastností) připisovaná ženám obecně se ve stáří ještě zintenzivňuje. Toto přísloví má totiž řadu obdobných variant, v nichž se vyskytuje již pouze žena stará (*baba*): *Kde sám čert nestačí, tam starou babu vstrčí* (Jung.); *Kam ďábel nemůže, tam babu pošle* (Bitt.-Sch.); *Co nemůže ďábel dovésti, to baba vše hledí svěsti* (Kr.). Podobný význam mají přísloví *Kde baba, tu netřeba čerta*. (Bitt.-Sch.); *S babou i čert soud prohrál* (Bitt.-Sch.); *Baba horší než čert(ice)* (Flajšh.); *V dvou babách vězí tři čerti* (Bitt.-Sch.) nebo *Křesťan skrze žida, jako čert skrze babu (bývá ošizen)* (Bitt.-Sch.). V těchto příslovích jsou stařeny horší než čert, v jiných zase má čert navrch a svádí baby ke špatnostem: *Trn v noze a myš v stoze, moucha v jšše a mol v drahém rouše, kozel v zahradě a nepřítel v radě, vlk mezi kozami, svárové mezi bratřími a čert mezi babami: kde to přebývá, tu dobře nebývá* (Flajšh.); *Neprosil se čert báby, ani já takové záby* (Jung.).

Baby a čerti tvoří v českém jazykovém obraze světa takřka nerozlučnou dvojici. Uvedme ještě další příklady. Rozhodnutí udělat něco přes všechny obtíže, děj se co děj, vyjadřuje frazém *udělám to, kdyby čert na babě jezdil* (SSJČ). O velmi špatné cestě se dříve říkalo, že *čert tamtudy svou babu vozil* (Zaorálek). V lidové písni *Čertova máti* se dokonce můžeme setkat s bábou jako s matkou čerta: *Kolíbala bába čerta / na pařeze vrbovým: / „Hajej, dadej, můj čertíku! / však já na tě nepovím“* (Erben, 1987).

3.1.4 Čarodějnictví Spojení starých žen s čerty, tedy nadpřirozenými temnými silami, ve výše uvedených příslovích nesymbolizuje pouze jejich špatné vlastnosti, ale poukazuje také na jejich spojování s různými **magickými praktikami** a **čarodějnictvím**.⁸ Staré ženy tedy neškodí v českém jazykovém obraze světa jen pomluvami, ale také svými čarami a napojením na zlé síly, jejichž nástrojem se stávají.

Výše jsme již rozebírali, v čem tkví původ nazírání na starou ženu jako na čarodějnici. Dodejme ještě, že typická čarodějnice má téměř vždy podobu

8 Magické schopnosti byly vždy přisuzovány ve větší míře ženám než mužům. Čarodějnicí, vědmou či léčitelkou se žena mohla stát bez ohledu na věk, důležité byly její schopnosti (srov. Nádaská, 2011, s. 177, 182).

ošklivé stařeny, je zlá a nebezpečná, alespoň tedy ta, již známe z mytologie a folkloru.⁹ Jako stará, ohyzdná baba například vypadají pohádková ježibaba či baba Jaga.¹⁰ Tato pojmenování vešla také do běžného užívání jako synonyma pro zlou, svárlivou, šerednou ženu (SSJČ, SČFI).

S literárním zpodobněním tohoto typu stařeny – čarodějnice se setkáme například v tvorbě Karla Jaromíra Erbena, tedy autora, jenž byl silně ovlivněn slovanskou mytologií a folklorem: *Na ohništi pod komínem / sedí babka svlečená; / podkuřuje sebe blínem, / maže nohy, ramena. // Baby čarodějnice. // Znáám já masti divných mocí: / namažu já se po těle, / sednu na chvostě o pŭlnoci / a hej komínem vesele!* (Erben, 1893).

K čarodějnictví starých žen odkazují i některá tradiční česká říkadla, v nichž se *bába* vyskytuje spolu s komínem či kominíkem (*Skočila baba přes rybník, / běžel za ní kominík: / Počkej, babo proklatá, / že jsi snědla kořata!*, Erben, 1984). Podle lidových pověr totiž komínem vylétávají čarodějnice na koštěti (srov. říkadlo *Dobrý den, bába letí komínem aj.*).

3.2 Schopnost pomáhat, moudrost, zkušenost

Vedle negativní polohy stereotypu staré ženy, která převažuje, existuje i ta pozitivní. V českém jazykovém obrazu světa staré ženy především léčí nemocné, pomáhají na svět dětem a také o ně v rámci rodiny pečují a vychovávají je.¹¹ Uplatňují při tom svoji moudrost a zkušenost. Všechny tyto činnosti jsou vlastně péčí o druhé, jež je obecně považována za doménu žen, a nejinak je tomu i ve stáří. Můžeme tedy říci, že v našem obrazu světa jsou hlavními kladnými vlastnostmi starých žen **schopnost pomáhat, moudrost a zkušenost**.

3.2.1 Pomoc v nemoci a v nesnázích Jak jsme již uvedli, staré ženy jsou v českém jazykovém obrazu světa nadány určitým charizmatem a zvláštními schopnostmi. Víme, že v dřívějších dobách často fungovaly jako **lidové léčitelky, vědmy a rádkyně**. Vyznaly se v bylinách (odtud názvy bylin *babí ucho, babí hněv, babí zub aj.*), dovedly léčit (lidový lékař = *baba, babka kořínkářka, kořenářka, mastičkářka, pomahačka aj.*, ČSVS, spojení *babské léky, SSJČ*) a poradit v obtížných situacích (srov. spojení *babské rady, SSJČ*; frazém *babo*

9 Srov. poněkud odlišné konotace slova *čarodějka*.

10 Připomeňme ještě, že pohádkové a mytologické postavy starých žen jako ježibaba, baba Jaga, sudička či polednice mají vždy magické schopnosti.

11 Je však třeba připomenout, že také u stařeny jako léčitelky, pomocnice při porodu nebo babičky v rodině se můžeme setkat s vnímáním ne zcela pozitivním. Baby kořenářky, které se vyznaly v bylinách, léčení a zaříkávání, uměly nejen pomoci, ale i uškodit. Porodní babičky, které pomáhaly při porodu, někdy zároveň prováděly pokoutné potraty a například církev proti nim brojila jakožto proti „pověrečným babám“. Také zestárlé babičky, které opustily síly, se mnohdy staly z perspektivy rodiny spíše přítěží.

rad', SSJČ; frazém však ty si s bábou poradíš; Zaorálek). Lidé si jich proto vážili a zároveň se jich obávali, věřili, že jim báby mohou pomoci (např. v nemocech, milostném trápení nebo i zaříkáváním při neúrodě, suchu apod.), ale také velmi uškodit (uřknout, přivodit nemoc, neštěstí, ba i smrt).

Tento typ stařeny jako léčitelky, vědmy a rádkyně najdeme v české literatuře např. v Erbenově básni Vrba: *Sedí babka při ohnisku, / měří vodu z misky v misku, // dvanáct misek v jedné řadě. / Pán u baby na poradě. // „Slyšíš, matko, ty víš mnoho: / víš, co potkati má koho, // víš, kde se čí nemoc rodí, / kudy smrtná žena chodí. // Pověz ty mi zjevně nyní, / co se s mojí paní činí?* (Erben, 2013).

3.2.1.1 Pomoc při porodu Starší, zkušené ženy se dříve uplatňovaly také jako **pomocnice při porodu**, tzv. *porodní báby/babičky*. Samy už většinou nerodily, ale pomáhaly při porodu ostatním ženám.¹² Porodní báby byly odedávna nositelkami a udržovatelkami tradičních obyčejů spojených s narozením (srov. Navrátilová, 2004, s. 61).

Kromě označení *porodní bába* se těmto porodním asistentkám říkalo také *paní bába*, (*paní*) *babička*, *babíci bába*, *babivá bába*, *babka*, *babicula*, *přísežní bába* (ČSVS) či *pupkořezná bába* (Jung.). Běžné byly dříve také mnohé deriváty lexému *bába* v tomto významu, například zastaralé sloveso *bábiti* znamenalo pomáhat dětem na svět, jako *babič* byl označován porodní lékař, *umění babické* bylo porodnictví aj. (srov. Jung.).

Tento zastaralý význam lexému *bába* dokládá frazém *bába ho koupala v příliš horké vodě* (o prchlivém člověku, Zaor.) a snad i přísloví *Mezi mnohými bábami i dítě se ztratí*. (Jung.).

3.2.2 Pomoc v rodině Pozitivní stereotyp bývá spojen se starou ženou jako **babičkou v rodině**. O její důležité roli v rámci rodinného kruhu svědčí skutečnost, že z etymologického hlediska je *bába* dětské žvatlavé slovo, jedno z prvních slov, která se děti naučí říkat (srov. Mach., Rej.). Dětské žvatlavé slovo dostalo v češtině právě tento význam, protože *babička* je osobou, která je dítěti nablízku – typicky se významně podílí na péči o ně a na jeho výchově. Je jednou z osob dítěti nejbližších a zpravidla má v rodině své nezastupitelné místo.

Pro *babičku* ve významu „matka jednoho z rodičů“ existují v češtině pozitivní synonyma jako *babi*, *babča*, *bábinka*, *bábrlinka*, *stařenka* (Kl.).

Připomeňme ještě, že velmi pozitivní stereotyp *babičky* jako dobré, moudré, laskavé a všemi milované a respektované ženy zobrazila v české literatuře Božena Němcová.

12 V průběhu let se věk pomocnic při porodu snižoval spolu se zvyšujícími se nároky na jejich kvalifikaci, nešlo tedy vždy nutně o staré ženy (srov. Lenderová et al., 2009, s. 417). Označení *bába*, *babička* však napovídá, že původně šlo o ženy starší, zkušené.

4. Závěr

V této kapitole jsme rozebrali stereotyp spojený se starou ženou v češtině. Ukázali jsme, že jeho součástí jsou jednak vlastnosti považované za typické pro ženy obecně (jež jsou však u staré ženy mnohdy přítomné v ještě intenzivnější podobě), jednak vlastnosti spojené s ženským stárnutím. V centru stojí především schopnost škodit na straně jedné a schopnost pomáhat na straně druhé jako vlastnosti prototypové, přičemž negativní poloha stereotypu převažuje. Důležitým aspektem jazykového obrazu staré ženy jsou tělesné změny ve stáří. Ukázali jsme, že staré, sešlé, ohnuté a pokroucené tělo funguje jako zdrojová metafora pro mnohá pojmenování. Tělu stařeny chybí dva klíčové ženské atributy – krása a plodnost. Od těchto proměn ženského těla ve stáří byly v dřívějších dobách odvozovány také negativní vlastnosti duševní, jak jsme ukázali výše. Z tohoto pohledu se stará žena jeví jako osoba zlá, škodící, či dokonce čarodějnice spojená s temnými silami. V jiné perspektivě ji ovšem můžeme nahlížet jako bytost moudrou, zkušenou a pomáhající, s výjimečnou schopností pečovat o druhé a léčit, tedy jako rádkyni, vědmu, léčitelku či milující babičku.

Prameny

- Český jazykový atlas (1992–2011). Praha: Academia.
- Bittnerová D. – Schindler F. (2003): *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století*, Praha: Karolinum.
- Erben, K. J. (1893): *Kytice z básní Karla Jaromíra Erbena*. Praha: Alois Hynek.
- Erben, K. J. (1987): *Prostonárodní české písně a říkadla (4). Písně a říkadla svatební. Obecné písně svatební a manželské*. Praha: Panton.
- Erben, K. J. (2013): *Kytice – České pohádky*, Brno: Česká knižnice.
- Flajshans, V. (2013): *Česká přísloví. Sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská*. Mokienko, V., Stěpanova, L. (eds). Olomouc: Univerzita Palackého v Olouci.
- Haller, J. (1974): *Český slovník věcný a synonymický II*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Holub, J. – Kopečný, F. (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic.
- Hugo, J. (ed.) (2009): *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. Praha: Maxdorf.
- Jungmann, J. (1989–1990): *Slovník česko-německý*. Petr, J. (ed.). Praha: Academia.
- Klégr, A. (2007): *Tezaurus jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kraus, K. (1931): *Česká přísloví*, Praha: Aventinum.

- Machek V. (1997): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Neruda, J. (1887): „Báby“ a „baby“. Praha: F. Topič.
- Neruda, J. (2012): *Arabesky / Povídky malostranské*. Brno: Host.
- Ottův slovník naučný. *Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí* (díl 3, B – Bianchi) (1996). Praha – Litomyšl – Polička: Argo – Paseka.
- Příruční slovník jazyka českého (1935–1957). Praha: Státní nakladatelství – Školní nakladatelství – Státní pedagogické nakladatelství.
- Rejzek, J. (2012): *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky 1–4 (2009). Praha: Leda.
- Zaorálek, J. (2000): *Lidová rčení*. Praha: Academia.

Literatura

- Christou, A. (2012): Silné a slabé pohlaví? Stereotypy spojené s ženami a muži v češtině. In: A. Mikołajczuk, K. Waszakowa (eds.), *Odkrywanie znaczeń w języku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 200–209.
- Lenderová, M. – Kopiczková, B. – Burešová, J. – Maur, E. (eds.) (2009): *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Lutterer, I. – Šrámek, R. (1997): *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Havlíčkův Brod: Tobíáš.
- Nádaská, K. (2011): Fenomén ženy – bosorky a muža – bosoráka v stredoeurópskom priestore (v ľudových predstavách). In: R. Habartová – M. Holubová (eds.), *Svět mužů a žen. Muž a žena ve svědectvích lidových tradic*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti.
- Navrátilová, A. (2004): *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- Navrátilová, A. (2010): K ritualizaci nahého těla v české obřadní kultuře. In: L. Tarcalová (ed.), *Tělo jako kulturní fenomén*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, s. 17–28.
- Profous, A. (1954): *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny*. (Díl I. A – H). Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Římalová, L. (2001): Silný a slabý v češtině. In: I. Vaňková (ed.), *Obraz světa v jazyce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 88–95.
- Svěrák, F. (1974): K původu jména babyka. *Naše řeč*, 57, 4, s. 222–223.
- Váňa, Z. (1990): *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha: Panorama.
- Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J. (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Velková, A. (2009): Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století. In: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (eds.), *Vetché stáří, nebo zralý věk moudrosti?* Praha: Academia, s. 204–224.

Zkoumání etnických stereotypů v českém znakovém jazyce

Lucie Břínková

1. Úvod

Etnickým stereotypem v češtině se již česká lingvistika zabývala, a to v různých kontextech (srov. Filippovová, 2005; Nekula, 1999; Uhlíková, 2001 aj.). Nikdo se však (pokud je nám známo) nepokusil o formulaci komplexní kognitivní definice daného stereotypu, jaká bývá výstupem zkoumání stereotypu polské etnolingvistické školy Jerzyho Bartmińskiego (2010, s. 61). Bartmiński stereotypy popisuje podle specifického modelu; při tom zkoumá jazyková, textová a empirická data vztahující se ke konkrétnímu stereotypu a na základě jejich analýzy dospívá k určitému zobecnění, zformulovanému v podobě tzv. kognitivní definice.

V našem prostředí se stereotypy národností a jejich artikulací v češtině zabýval zejm. Nekula (1999). Ten popisuje stereotypy jako „pevné kognitivní struktury, jakýsi petrifikovaný ‚společenský názor‘ na určitou věc, resp. etnikum, který se utvořil výběrovou registrací určitých vlastností – v našem případě určitých (někdy jen údajných) vlastností určitého etnika. Soubor těchto kladně nebo záporně hodnocených vlastností (obsah stereotypu) určuje jeho celkové vyznění (tzv. kladný nebo záporný stereotyp)“. Dále dodává, že „etnické stereotypy se v jazyce nejen petrifikují, ale stále znovu se v obrazu cizího aktualizují, proměňují nebo utvrzují v promluvách“ (s. 65).

Na Nekulu ve svém zkoumání stereotypu Němce navazuje Filippovová (2005). Ta se však ještě dříve (Filippovová, 2002) pokusila o představení stereotypu Poláka v češtině, tehdy primárně na základě dat z Českého národního korpusu.¹ Téma stereotypů národností v češtině tedy úplnou novinkou není, co se však týče jejich zkoumání českém znakovém jazyce (ČZJ), pak však rozhodně ano. Prvním pokusem o popsání etnických stereotypů v českém znakovém jazyce je práce *Stereotypy národností a znaky*

1 V rámci seminární práce na oboru čeština-maďarština na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy vznikl popis stereotypu Maďara v češtině (Bradáčová, 2003). Jedná se o drobnější práci, která nebyla publikována.

pro národy v českém znakovém jazyce, ze které tato kapitola vychází (Břínková, 2016).

2. Etnický stereotyp

Jelikož budeme v této kapitole pracovat i s termíny, které jsou značně negativní a politicky nekorektní, je namístě připomenout myšlenku Bartmiňského (2010), že stereotypy obvykle prozrazují víc o tom, kdo je vytvořil, než o tom, ke komu nebo k čemu se vztahují.

Ve 20. a 30. letech 20. století se polští badatelé začali zabývat výzkumem vztahů mezi různými etnickými skupinami, a to na základě opozice MY – ONI (jde o skupiny podle kmene, národa či státu). Stereotyp je totiž konstruován na základě rozdílu mezi vlastní skupinou lidí (autostereotyp) a cizí skupinou (heterostereotyp), staví tedy do kontrastu „naše/moje“ a „jejich“.

Uhlíková (2001, s. 50) uvádí ve své práci komentáře H. H. Hahna z roku 1995, který vysvětluje, že „etnický stereotyp vzniká tehdy, když jeho objekt i subjekt mají v celku určitou kulturní a etnickou totožnost a když mezi dvěma skupinami není izolace, ale kontakty nejsou tak živé a všestranné jako mezi členy skupiny vnitřní“. Uhlíková dodává, že etnické stereotypy vycházejí z našeho pozorování, které nám přináší určité obrazy, díky nimž si formujeme vlastní představu o dané skutečnosti, a přispívají tak k formování a udržování kolektivní identity. Dále Uhlíková v souladu s Hahnem upozorňuje na to, že ke vzniku stereotypů přispívají etnické konflikty, kulturní a ekonomické krize, útlak a strach z ohrožení aj.

Podobně uvažuje Ivankovičová (2006): „Nejvíce stereotypů existuje o národech sousedních a poměrně často se vyskytuje několik nekompatibilních obrazů toho druhého (tedy nejčastěji souseda), používaných k různým příležitostem (například v období konfliktu fungují stereotypy, které se po jeho skončení stahují do pozadí). I když během času obsahově udržují stabilitu, stereotypy se takto mohou přizpůsobovat historickým změnám a přetrvávat“ (s. 156–157).

I v této kapitole, věnované stereotypům ukotveným v českém znakovém jazyce, se tedy zaměřujeme především na národnosti, s nimiž jsou čeští Neslyšící² v nějakém kontaktu a/nebo vztahu. Pro výzkum tak bylo zvoleno následujících deset národů či národností, resp. etnických skupin (jejich historickou či kulturní důležitost pro české Neslyšící se pokusíme stručně specifikovat):³

2 K velkému N ve slově Neslyšící viz Ediční poznámku na s. 273.

3 Jedná se o výběr autorky založený na vlastním uvážení.

Francouz: Historicky zásadní je zavedení institucionalizovaného školství ve Francii v roce 1770; jednalo se o první institut pro Neslyšící v Evropě, ve kterém žáci mohli při výuce používat znakový jazyk (Hrubý, 2007).

Ital: Na Milánském kongresu v roce 1880 bylo odhlasováno, že znakový jazyk vymizí ze školních zařízení pro Neslyšící a výuka bude probíhat výhradně orálně. Pro Neslyšící tak začala „doba temná“ (Hrubý, 2007).

Američan: V USA byla v roce 1864 založena první vysoká škola pro Neslyšící. Dnes tato instituce nese název Gallaudetova univerzita a je označována jako Mekka Neslyšících.

Němec, Rus: Obě národnosti jsou spojeny s okupací a událostmi 2. světové války. S nehumánními činy, které se během ní odehrály, jsou samozřejmě nejvíce spojeni Němci, respektive Adolf Hitler a nacisté, kteří k Neslyšícím a obecně k „postiženým“ přistupovali podobně jako k Židům.

Slovák: Kromě skutečnosti, že Slováci jsou národ Čechům nejbližší, který s námi žil ve společném státě, je z nedávné minulosti pro české Neslyšící významné i to, že v únoru 2011 měla ve slovenských Tatrách proběhnout zimní olympiáda Neslyšících, tzv. deaflympiáda, ale vinou nedokonalé organizace a zpronevěry dotací poskytnutých na náklady této akce se nakonec neuskutečnila.

Polák, Rakušan: Podobně jako u Slováků jde o nejbližší sousedy České republiky – a stereotypy můžeme očekávat v souvislosti s představiteli sousedních zemí, jak uvádíme v textu.

Vietnamec: V České republice se lze dennodenně setkat s cizinci/imigranty, resp. s představiteli jiných národností, Češi (slyšící i Neslyšící) žijí v kontaktu především s Vietnamci, Ukrajinci, Číňany, Araby aj. Zde budeme věnovat pozornost stereotypu Vietnamce, protože s tímto etnikem se i Neslyšící dostávají do kontaktu zřejmě nejčastěji (při návštěvě vietnamských tržnic či obchodů s potravinami).

Rom: Vzhledem k tomu, že jsme se v této práci rozhodli používat termín etnický stereotyp, tedy nahlížet na jednotlivé národní skupiny jako na skupiny etnické, můžeme zde pojednat i o stereotypu Roma. Navíc i v komunitě Neslyšících žije poměrně velké procento neslyšících Romů, proto považujeme za důležité se o tomto stereotypu také zmínit.

3. Model J. Bartmiňského pro zkoumání stereotypů v úpravě pro český znakový jazyk

J. Bartmiňski (2010) pracuje při výzkumu stereotypů se třemi typy dat: jazykovými, textovými a empirickými (viz také zde, Vaňková – Macurová – Hynková Dingová, s. 131–155). Tento model jsme v upravené verzi použili i pro zkoumání etnických stereotypů v českém znakovém jazyce. Vzhledem k rozdílné povaze obou jazyků (mluveného a znakového) bylo třeba některé části modelu upravit tak, aby korespondovaly se strukturou a fungováním českého znakového jazyka, a to takto:

3.1 Jazyková data⁴

Na rozdíl od mluvených jazyků je stereotyp ve znakových jazycích viditelný již ve formě daného znaku, tedy v parametrech znaku (tvar ruky, umístění znaku, pohyb, orientace dlaní a prstů). Právě jazyková data přináší nejduležitější informace o stereotypu dané národnosti v českém znakovém jazyce. Empirická data, jak uvidíme níže, tento stereotyp potvrzují.

V rámci jazykových dat můžeme zkoumat následující skutečnosti:

3.1.1 Původ znaku, resp. jeho motivace⁵ Znaky pro jednotlivé národy lze na základě jejich motivace dále kategorizovat do skupin. Kuchařová (2006) pro dělení choronym (tj. názvů států, krajů a oblastí) používá dělení Supallovo, které se primárně vztahuje ke klasifikaci jmenných znaků. Stejnou klasifikaci používá i Faltínová (2005); ta ji vztahuje ke jmenným znakům v českém znakovém jazyce. Jedná se o dělení na znaky **arbitrární** (mezi formou znaku a označovaným objektem není žádný přímý vztah, forma znaku je založena jen na konvenci) a **deskriptivní** neboli popisné (vycházející z určité charakteristiky označovaného objektu). Pro naše potřeby však přidáváme ještě třetí typ znaku, a to znak **inicializovaný**, který

4 K této analýze byly primárně užity znaky, které byly získány při rozhovorech s Neslyšícími (srov. níže v oddíle Empirická data). Ty jsou ověřeny na práci Lucie Kuchařové *Znaky států Evropy v českém znakovém jazyce* (2006), která doposud nejlépe zpracovala oblast znaků pro jednotlivé evropské státy a uvádí v souvislosti s nimi i jejich motivaci, pokud je známa. Znaky pro Američana, Vietnamce a Roma jsou ověřeny v internetovém slovníku *Spread the Sign* (dostupné online z: <https://www.spreadthesign.com/>), ve *Slovníku znakové řeči* (Gabrielová – Paur – Zeman, 1988) a ve *Všeobecném slovníku českého znakového jazyka* (Potměšil, 2002, 2004). Seznam všech získaných znaků je k dispozici v obrazové příloze této kapitoly.

5 Jelikož je český znakový jazyk zkoumán poměrně krátkou dobu, nemůžeme postupovat tak, jak jsme zvyklí u mluvených jazyků, neboť nemáme k dispozici etymologický slovník ani jiné relevantní slovníky. Musíme se tedy omezit pouze na lidovou etymologii. Dále bylo nutno rozhodnout, který ze shromážděných znaků je znakem neutrálním. Za neutrální znaky považujeme takové, které jsou u respondentů nejfrekventovanější a kterých lze užít v oficiálním diskurzu.

je odvozen od prvního písmena psané podoby výrazu v daném národním jazyce, v našem případě tedy v češtině.⁶

Příkladem arbitrárního znaku může být znak⁷ pro označení Poláka na obr. 44 POLÁK 2 – vztah mezi znakem a označovaným objektem zde nelze vypořádat. Deskriptivní znak je např. na obr. 5 ITAL 1, kde je viditelná souvislost s tvarem území státu, jež Italové obývají, nebo na obr. 41 SLOVÁK 1, kde vidíme souvislost znaku se slovenským národním krojem – konkrétně se realizuje odkazem ke klobouku. Příkladem inicializovaného znaku je znak pro označení Vietnamce (obr. 55 VIETNAMEC 5), kde tvar ruky představuje písmeno V, tj. počáteční písmeno českého slova *Vietnamec*.

3.1.2 Synonyma Za synonyma základních, resp. neutrálních znaků (jak je vymezujeme v poznámce 5) považujeme znaky méně frekventované, tedy např. znaky starší, znaky přejaté z jiných znakových jazyků či mezinárodního znakového systému nebo znaky inicializované, které většinou stojí na periférii znakové zásoby, jelikož jsou odvozeny z mluvených jazyků. Nezastíráme, že některá řazení jsou sporná, neboť bez možnosti ověřování jazykových dat ve slovnících se tyto klasifikace vytvářejí velmi obtížně (srov. pozn. 5).

a) Etnonyma derivovaná od neutrálního etnonyma

První skupinou synonym jsou etnonyma, která vycházejí z neutrálního pojmenování dané národnosti. V mluvených jazycích jsou vytvořena doplněním expresivního sufiku k danému slovnímu základu, čímž dochází např. ke vzniku významu zdvořilého (např. sufikem *-ek* vznikne deminutivum *Němeček*), pejorativního (př. sufikem *-our* vznikne expresivní výraz *Němčour*) ap. Ve znakovém jazyce nacházíme analogii u etnonym, která se vytvářejí modifikací parametru pohybu – jedná se o výrazně nápadnější a větší pohyb; zároveň může být přidán negativní morfém realizovaný mimikou (svraštělé obočí, přimhouřené oči).

Příkladem je synonymum pro označení Itala na obr. 6 ITAL 2, Němce na obr. 22 NĚMEC 2, Američana na obr. 12 AMERIČAN 2 aj.

b) Etnonyma přejatá do ČZJ z jiných národních znakových jazyků

Znaky, jež zde uvádíme, bychom mohli označit za ekvivalenty českého znaku, jde snad tedy o tzv. úplná synonyma,⁸ která nestojí v centru znakové

6 Supalla (1992) inicializované znaky zařazuje mezi znaky arbitrární. My je budeme pro účely této práce vydělovat zvlášť, neboť je v nich viditelný vliv českého jazyka. Tyto znaky jsou pak pro formulování stereotypu dané etnické skupiny naprosto nerelevantní, k žádnému stereotypu neodkazují.

7 Soubor všech zde uváděných znaků je v obrazové příloze na konci kapitoly.

8 Synonyma úplná (totální, absolutní, striktní) jsou ta, u kterých panuje naprostá shoda ve všech rysech, a lze je volně zaměnit ve všech kontextech (Karlík – Nekula – Rusínová, 1995, s. 80).

zásoby českého znakového jazyka, ale vlivem kontaktu se zahraničními komunitami Neslyšících při různých mezinárodních setkáních se do zásoby ČZJ dostávají, ale tam se ocitají na její periferii. Kdybychom tyto znaky interpretovali, museli bychom zvážit, nakolik jde o autostereotyp a nakolik o heterostereotyp (tj. jaká je perspektiva, z níž je daná národnost nahlížena). Příkladem je obr. 1 FRANCOUZ 1, obr. 51 VIETNAMEC 1 aj.

c) Etnonyma motivovaná psanou podobou českého ekvivalentu

Český znakový jazyk a český jazyk jsou spolu v kontaktu (srov. Macurová – Nováková, 2008) a jedním z kontaktních prostředků je tzv. inicializace, tedy vytváření znaků, ve kterých tvar ruky odpovídá nějakému písmenu českého slova, většinou prvnímu. Inicializace je americkými lingvisty vnímána jako metonymie (Wilcox, 2007) a užívá se především pro jména osobní (srov. jmenné znaky, Faltínová, 2005), místní, v americkém znakovém jazyce např. i pro dny v týdnu aj. Co se týče etnonym, vliv podoby českého ekvivalentu můžeme vidět u znaku pro Vietnamce na obr. 55 (VIETNAMEC 5) (viz také výše – inicializované znaky).

d) Etnonyma motivovaná vzhledovými, povahovými či kulturními rysy

U znaků, které jsou popisné, můžeme často rozlišit, zda je znak motivován nějakým vzhledovým, povahovým či kulturním rysem označovaného objektu. Tímto způsobem jsou motivována i některá neutrální etnonyma. Zde však uvádíme příznaková synonyma, která jsou nejčastěji vytvářena na základě kontaminace dvou znaků (AMERIČAN a TLUSTÝ, viz obr. 16 AMERIČAN 6) nebo kontaminací znaku a mluvního komponentu (VŮŽ a mluvní komponent *Cikán*, viz obr. 62 ROM 4), popřípadě změnou jednoho nebo více parametrů původního neutrálního etnonyma, např. obr. 42 SLOVÁK 2, nebo přejatého etnonyma z jiných národních jazyků, např. obr. 23 NĚMEC 3).

e) Etnonyma motivovaná událostí v komunitě Neslyšících spojenou s danou národností

Dalším fenoménem při zkoumání stereotypů znakového jazyka je změna alespoň v jednom parametru neutrálního znaku pro danou národnost (nejčastěji změna tvaru ruky). Jedná se o případy v proměně stereotypu, k níž dojde vlivem události, již komunita Neslyšících hodnotí jako negativní. Příkladem takového znaku je znak SLOVÁK, k jehož proměně (směrem k negativnímu vnímání) došlo kvůli zpronevěře peněz a neúspěšné organizaci deaflympiády na Slovensku (viz obr. 42 SLOVÁK 2).

f) Etnonyma spojená s událostí obecně známou

Pokud se jedná o obecně známou, v tomto případě negativní událost, okupaci a 2. světovou válku, projevuje se i v podobě znaků pro označení německé národnosti. Nejčastěji se jedná o kontaminaci nějakého znaku s negativním významovým prvkem a mluvnickým komponentem určujícím danou národnost. U označení Němce jde např. o kontaminaci znaku FAŠISTA (obr. 28 NĚMEC 8) nebo GESTAPO (obr. 31 NĚMEC 11) nebo též HITLER (obr. 29 NĚMEC 9) atp. s mluvnickým komponentem *Němec*.

3.1.3 Jmenné znaky Stejně jako v mluvených jazycích se i v jazycích znakových objevují propria vzniklá z apelativ, která pak pojmenovávají konkrétní osoby a dávají tak vzniknout jmennému znaku. Tento proces se zatím podařilo zaznamenat jen u znaků označujících Roma – obr. 65 ROM 7 – jedná se o znak v komunitě Neslyšících velmi frekventovaný. Předpokládáme, že jeho rozšířenost je důvodem, proč byl užít v této situaci. Jde o pojmenování neutrálním znakem ROM někoho, kdo sice Rom není, ale je nositelem podobných vlastností, které jsou obecně Romům připisovány. Předpokládáme, že při podrobnějším šetření jmenných znaků bychom mohli objevit i jiné jmenné znaky, které vycházejí z původních apelativ označujících dané etnikum, a došlo u nich k přechodu k propriím. Jiná data však zatím k dispozici nemáme.

3.1.4 Nepřímá pojmenování a typické kolokace Další oblastí dokládající výskyt stereotypů, jak se ukázalo dle našeho výzkumu, by mohla být nepřímá pojmenování⁹ nebo typické kolokace s pojmenováním pro danou národnost spojené (Bartmiński, 2010).

Nepřímé pojmenování jsme zaznamenali v souvislosti s etnonymem ITAL. To je často spojováno s nepřímým pojmenováním KREV. Tento znak v přeneseném významu může mimo jiné znamenat „být určitého temperamentu“ (Nováková 2009, s. 183). Toto nepřímé pojmenování se užívá v konstrukci znaků KREV + ITAL + JEHO + TYP, což by v překladu znamenalo, že daný člověk má italskou krev, tedy že je temperamentní, divoký, spontánní, vznětlivý, používá mnoho gest (Nováková, tamtéž). O tomto nepřímém pojmenování by se dalo uvažovat i v souvislosti s etnonymem NĚMEC, v této kombinaci by odkazovalo k povaze Němců, tedy k jejich pořádkumilovnosti a přesnosti.

9 Nováková (2009, s. 39) ve své práci charakterizuje nepřímá pojmenování takto: „V mluveném jazyce vznikne přenesením významu slovo, které má stejnou formu a u kterého se mění jen jeho význam. V případech znakových jazyků dochází vedle těchto případů ještě k případům, kdy se kromě významu pozmění i forma znaku, např. v pohybu artikulace znaku (např. NEMOC). Pevnou součástí nepřímého pojmenování NEMOC je také mluvnický komponent NEMOC.“

3.2 Textová data

Textová data jsme získávali pouze z internetového serveru *Paměť národa*.¹⁰ V rámci tohoto projektu vzniklo i pět rozhovorů s neslyšícími pamětníky, které jsou částečně zveřejněny i v českém znakovém jazyce. Z těchto videoklipů čerpáme informace, které nám však posloužily jen jako doplnění informací k datům jazykovým (pokud se v rozhovorech tyto konkrétní znaky objeví) a k ověření výskytu jednotlivých znaků pro dané národnosti v přirozené promluvě. Relevantnější informace z tohoto zdroje bohužel získat nemůžeme, jelikož se jedná o promluvy, které jsou tematicky a žánrově omezené.¹¹

3.3 Empirická data

Empirická data byla čerpána z rozhovorů s neslyšícími respondenty. Rozhovory byly vedeny se sedmnácti Neslyšícími mladší, střední i starší generace. Respondenti se vyjadřovali k deseti etnickým skupinám. Každý respondent odpovídal u jednotlivých národností na tři otázky: 1) *Jaké znáte znaky pro tento národ?* 2) *Čím jsou tyto znaky motivovány?* 3) *Jaký je typický člověk této národnosti? Jak se chová? Co dělá?* Atd. U třetí otázky bylo tedy vyžadováno volné vyprávění respondentů.

Pokud respondenti neuvedli všechny znaky, které se pro označení dané národnosti používají, ověřovali jsme, zda znají i ty, které jsme elicitací získali u jiných respondentů. Nejvýraznější stereotypy (tj. s takovými charakteristikami, na nichž se shodlo nejvíc respondentů) popisujeme níže, viz 3.5.

3.4 Shrnutí – kognitivní definice?

I v kontextu znakových jazyků (konkrétně ČZJ) by snad měla být výstupem zkoumání stereotypu tzv. kognitivní definice (viz výše), tj. taková, která ukazuje stereotyp daného národa na základě popsaných jazykových, textových i empirických dat. Protože však jiné práce na toto téma zatím nejsou k dispozici a tato práce je prvním uvažováním o stereotypech ve znakových jazycích na základě kognitivního přístupu k jazyku (Bartmiński, 2010, s. 67),

10 Cílem tohoto projektu je vytvořit rozsáhlou sbírku výpovědí pamětníků z celé Evropy. Dostupné online: <http://www.pametnaroda.cz/category/detail/id/144>.

11 Jako další zdroj, obrovská databáze přirozených výpovědí, pro získání textových dat by mohl sloužit Facebook, respektive uzavřená facebooková skupina s názvem *Zábava pro neslyšící v České republice*. Nepřehlednost, obrovské množství dat, kterých každý den v této skupině přibývá, nemožnost vyhledávání konkrétních informací dle zadaného parametru, a především také nemožnost citace těchto dat, nám zabránily použít tento zdroj jako relevantní materiál k výzkumu. Jinou možností by bylo získávat data z dostupných výukových DVD či webových stránek, které jsou přeloženy do znakového jazyka. Jelikož se však jedná o překlad, ne o přirozený projev, nebyl tento materiál do výzkumu zařazen.

a v neposlední řadě také proto, že máme zatím k dispozici pouze omezený vzorek dat, pokusíme se pouze o několik poznámek, jež by k budoucím kognitivním definicím spojeným s jednotlivými etniky mohly přispět.

3.5 Ukázky několika stereotypů zakotvených v českém znakovém jazyce

Z výzkumu vedeného s neslyšícími respondenty vyplývají zjištění, která ještě nelze považovat za konečná. Některé stereotypy jsou v ČZJ zakotveny relativně silně, některé však vůbec ne. Tak např. **Francouz** nejvíce evokuje národní symbol kohouta. **Ital** je divoký a horkokrevný, je komunikativní a gestikuluje, užívá si života. Stereotyp Američana je založen na představě, že **Američan** je tlustý, jindy také, že přišel o dvě vysoké budovy či že je hrdý na to, že je uživatelem amerického znakového jazyka, dále že je hloupý, falešný či že se přetvařuje. **Němec** je v očích českých Neslyšících stále spojen s druhou světovou válkou (Hitler, fašismus, gestapo), jde o necitlivou a hrubou bytost, která šikanuje a rozkazuje, dále je chladný a přísný, namyšlený, sobecký a hloupý, bohatý či nepřátelský. Typický **Rus** pak je alkoholik, pije vodku, je hrubý, přísný diktátor, je spojen s okupací a komunismem a je vystaven kruté zimě. **Slovák** je spojen s Jánošíkem (resp. tradičním slovenským krojem, především kloboukem) a čeští Neslyšící se od něj distancují (neboť je zloděj a neschopný organizátor – to v souvislosti s nevydařenou deaflympiádou, viz výše). **Polák** je silně věřící. **Rakušan** je spojen s vídeňskou kávou. Typický **Vietnamec** má šikmé oči, je dotěrný obchodník, který zákazníky pronásleduje, obtěžuje a nutí k nákupu, často dává slevu, jeho obchod často zapáchá, legračně a nesrozumitelně mluví. Poslední stereotyp vypovídá o romském etniku. **Rom** je kočovník, ženy nosí velké náušnice, je muzikant a „cirkusák“, který má na obličeji jizvu, krade, je špinavý, líný a nepracuje a nechodí do školy. Nesmíme zapomenout ani na důležitou reflexi některých našich respondentů, že **neslyšící Rom** je jiný – má „stejnou krev“ jako ostatní Neslyšící, komunikace s ním funguje bez problémů.

4. Zjištění

Zjistili jsme, že za ideálních podmínek, tedy především při dostatečném množství dat z českého znakového jazyka, bychom výše zmíněnou metodu mohli s drobnými úpravami aplikovat i na jazyky znakové. Neobejde se to však bez určitých problémů, které během sestavování modelů k jednotlivým národnostem vyvstaly – např. český znakový jazyk (jak je to v jiných znakových jazycích, neumíme říci) rozlišuje mezi znaky pro označení státního území a označení příslušníka národnosti pouze kontextově; znak pro národnost (př. **NĚMEC**) i pro území/stát (př. **NĚMECKO**) vypadá stejně.

Dále se ukazuje, že nejsilnějším stereotypem ve znakových jazycích je zřejmě **stereotyp slyšícího** (vyplývá to z předběžných výzkumů studentů Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy), proto vymezení vůči ostatním skupinám (etnickým) není tak výrazné. V úvahu je třeba vzít i skutečnost, že současnou tendencí Neslyšících je snaha vytvořit pomyslnou světovou komunitu Neslyšících („držet pospolu“ napříč národy) a nevymezovat se vůči ostatním národnostem.

Závěrem představíme některá zjištění, která vyplývají z výzkumu všech deseti etnických stereotypů.

a) Je patrné, že se etnické stereotypy vyskytují i v komunitě českých Neslyšících. Ne všechny však jsou stejně silně ukotveny. Z našeho výzkumu vyplývá, že **nejsilnější stereotyp** je svázán s **Němcem, Američanem, Vietnamcem a Romem**. Naopak **nejslabší stereotyp** je spojen s **Francouzem, Polákem, Slovákem a Rakušanem** (podrobně Břinková, 2016).

b) Od **Neslyšících mladé generace** se nám podařilo získat mnohem více dat než od generace starší. Vysvětlujeme si to tím, že se jedná o uživatele znakového jazyka, kteří jsou oproti starší generaci Neslyšících zvyklí pracovat s vlastním mateřským jazykem kreativněji, jsou jazykově emancipovanější, a protože mají možnost být v kontaktu i s ostatními národy, jsou schopni formovat si vlastní stereotypové soudy. Starší Neslyšící odkazovali jen ke stereotypům spojeným s druhou světovou válkou (stereotyp Němce a Rusa), individuálně pak ke stereotypu Rakušana či Roma.

c) **Etnické stereotypy** v českém znakovém jazyce jsou **vázány na určité skupiny mluvčích** – na ty, které jsou v úzkém kontaktu, tedy např. navštěvují stejnou školu, žijí ve stejném městě, pracují ve stejné firmě atd., a sdílejí tak stejná témata a stejné jazykové prostředky. Z toho vyplývá, že téměř všechny stereotypy jsou značně (teritoriálně i sociálně) rozrůzněné, a je možné, že by se kognitivní definice daného stereotypu v každé takové jazykové enklávě poněkud lišily.

d) Znaky se stereotypovými charakteristikami, které nově vznikají, opravdu vždy reagují, tak jak jsme předpokládali, buď na nějakou obecně známou **událost, která ovlivňuje i komunitu Neslyšících** (např. druhá světová válka), nebo případně na událost, která je přímo spojena s komunitou Neslyšících (např. deaflympiáda na Slovensku), nebo na nějaký typický vzhledový, povahový či kulturní rys daného etnika (např. Rom, Vietnamec).

e) Etnické stereotypy v českém znakovém jazyce (ale předpokládáme, že i v jiných znakových jazycích) jsou velmi často **viditelné již ve formě samotného znaku, tedy v jeho parametrech** (tvar ruky, umístění, pohyb, orientace dlaní a prstů). Nejčastěji jsou motivovány tím, jak lidé daného etnika vypadají, co nosí na sobě, jaká je jejich typická činnost. Jiné znaky jsou také motivovány vyobrazením státu na mapě – tvarem území daného státu (má-li etnikum stát) – nebo podobou státní vlajky.

f) Stereotyp může být viditelný **i ve změně některého parametru v neutrálním znaku nebo jeho synonymech**. Tedy právě jazyková data přinášejí nejdůležitější informace o daném etnickém stereotypu v českém znakovém jazyce (viz níže).

4.1 Etnické stereotypy realizující se prostřednictvím parametrů znaku pro příslušníka dané etnické skupiny

Jak jsme předpokládali a jak se nám potvrdilo, etnické stereotypy ve znakových jazycích opravdu mohou být viditelné již ve formě samotného znaku. Povahou znakového jazyka, respektive tím, že se informace v něm sdělované neřetězí lineárně, ale probíhají simultánně, a tedy že i každý samotný znak má simultánní povahu, zde často navíc vzniká prostor pro vytváření stereotypových charakteristik „uvnitř“ samotného znaku změnou jednoho nebo více jeho parametrů. Níže si popíšeme tyto změny na fonologické rovině:

4.1.1 Stereotypová charakteristika realizující se v parametru tvaru ruky: Na příkladu utváření stereotypu Slováka, Němce, Američana můžeme pozorovat, jakým způsobem se stereotyp odráží přímo v realizaci znaku. Změnou tvaru ruky (ostatní parametry oproti původnímu znaku zůstávají stejné) získáváme příznakové označení pro danou národnost. Podíváme-li se blíže na strukturu těchto znaků, mohli bychom vysledovat, že **znaky artikulované původně tvarem ruky D¹² mají tendenci ke změně tvaru ruky v hrubé gesto** – pěst se vztyčeným prostředníčkem (např. Němec – obr. 24 NĚMEC 4, Slovák – obr. 42 SLOVÁK 2). K prozkoumání by se nabízel ještě znak RUS, který je ve své neutrální podobě také artikulován tvarem ruky D, ale tuto tendenci jsme u něj nezaznamenali.

4.1.2 Stereotypová charakteristika realizující se v parametru pohybu a v mimice: Tato tendence také souvisí s příznakovými etnonymy, která vycházejí z neutrálního pojmenování dané národnosti. V mluvených jazycích jsou vytvořena doplněním sufixu s významem pejorativním, příp. deminutivním (Nekula, 1999) – např. Němčour, Němčík, Amerikán, Amíček, Talián, Rusák aj. Ve znakovém jazyce se tato etnonyma vytvářejí modifikací parametru pohybu – jedná se o výrazně nápadnější a více prostoru zabírající pohyb. Nutně se s tím pojí **přidání negativní složky znaku realizované mimikou**. Tento typ utváření stereotypové charakteristiky vidíme např. u znaků NĚMEC (obr. 22 NĚMEC 2), ITAL (obr. 6 ITAL 2), AMERIKAN (obr. 12 AMERIKAN 2), RUS (obr. 33 RUS 2). Zda je tato tendence univerzální a funguje i u ostatních znaků, by se muselo prověřit.

Další tendence se týká substituce mluvních komponentů a kontaminace některých znaků.

12 Viz Tabulku tvarů ruky českého znakového jazyka na s. 274.

4.1.3 Realizace stereotypové charakteristiky na základě substituce mluvního komponentu: Nejvíce stereotypových znaků se však utváří použitím **manuální části znaku pro jiný znak s jiným významem, jehož mluvní komponent je substituován** mluvním komponentem souvisejícím s výrazem po označení dané národnosti v češtině. Pak se význam znaku mění podle nového mluvního komponentu. Tato tendence se zdá být univerzální (alespoň v rámci našeho výzkumu), objevuje se u všech silně zakotvených etnických stereotypů. Příkladem je NĚMEC (obr. 26 NĚMEC 6, obr. 31 NĚMEC 11), ITAL (obr. 9 ITAL 5), nebo ROM (obr. 63–65 ROM 5–7) aj. Tento typ znaků bychom mohli označit jako znaky založené na metonymii.

4.1.4 Stereotypová charakteristika na základě kontaminace dvou znaků: Jiný způsob tvorby stereotypu jsme zaznamenali ve znaku AMERIČAN (obr. 16 AMERIČAN 6), kdy dochází ke **sloučení dvou znaků** – TLUSTÝ a AMERIČAN (obr. 13 AMERIČAN 3). Místo artikulace a pohyb jsou vypůjčeny ze znaku TLUSTÝ, tvar ruky a orientace dlaní zůstávají původní ze znaku AMERIČAN. Tento typ vytváření znaku vystihující stereotypové vlastnosti nositele jsme zaznamenali jen u jednoho znaku. Je třeba dále prověřit, zda se jedná o produktivní způsob formální realizace stereotypu, nebo jde jen o jeden specifický příklad.

Způsoby, které zde popisujeme, jsou specifické při realizaci stereotypů v českém znakovém jazyce a snad i jazycích znakových vůbec. Mluvené jazyky vytvářejí stereotypy mnohem více na rovině textu, stereotypy obsažené ve formě jednoho slova se v mluvených jazycích obvykle nevyskytují – výjimkou jsou příznakové výrazy odvozené od neutrálních etnonym.

5. Témata k diskuzi

Jak upozorňuje i Kuchařová (2006, s. 7), znakové jazyky jsou specifické mimořádnou vnitřní rozrůzněností: „V souvislosti se znakovými jazyky se nejčastěji hovoří o teritoriální (regionální) rozrůzněnosti, generační rozrůzněnosti a samozřejmě i o individuální rozrůzněnosti, jež je dána „stylem“ znakování jedince. Tato rozrůznění se ve znakových jazycích nejpatrněji projevují na rovině lexikální.“ Je tedy třeba se zamyslet, zda můžeme zachytit nějaký jednotný stereotyp daného etnika v českém znakovém jazyce, jež lze zformulovat do jedné kognitivní definice. Na tuto otázku zatím nemůžeme odpovědět, ale pokud bychom získali mnohem více dat, možná bychom mohli určit, zda má smysl se o formulaci jedné kognitivní definice pokoušet nebo např. popsat její varianty vzhledem k teritoriálnímu rozrůznění zkoumaných stereotypů.

Jako jsou v kontaktu český jazyk a český znakový jazyk, jsou i česká kultura a kultura českých Neslyšících spojeny natolik, že se i v utváření stereotypů ovlivňují? Prozatím se můžeme vyjádřit pouze ke stereotypu

Němce, kde snad jisté vlivy z kultury slyšících Čechů vysledovat můžeme. Vezmeme-li např. stereotypové tvrzení „Němec je puntíčkář“, nelze říci jednoznačně, zda se jedná o vliv slyšící české společnosti, nebo o „přirozený“ stereotyp, se kterým se komunita Neslyšících nejen ztotožňuje, ale vytvořila si ho i sama na základě své zkušenosti. Tento aspekt stereotypů by stál také za další prozkoumání.

Vyvstává zde i otázka, jak často jsou které znaky (především z okruhu příznakových synonym) obsahující stereotypové charakteristiky používány a v jakých situacích. I o tomto tématu by mohlo být v budoucnu pojednáno.

Závěr

Výše jsme velmi stručně popsali metodu vhodnou k využití pro výzkum etnických stereotypů v českém znakovém jazyce (resp. ve znakových jazycích vůbec), upozornili jsme na určitá úskalí výzkumu i na specifika projevu stereotypů v českém znakovém jazyce. V závěru popisujeme jednotlivá zjištění, která pokládáme v přístupu ke zkoumání stereotypů v tomto kontextu za klíčová, tedy taková, která mohou sloužit jako možná báze i pro zkoumání jinak zaměřených stereotypů.¹³

Prameny

- Gabrielová, D. – Paur, J. – Zeman, J. (1988): *Slovník znakové řeči*. Praha: Horizont.
- Paměť národa* [online]. [cit. 1. 10. 2015]. Post bellum 2008–2016. Dostupné na: <http://www.pametnaroda.cz/category/detail/id/144>.
- Potměšil, M. (2002): *Všeobecný slovník českého znakového jazyka. I. díl*. Praha: Fortuna.
- Potměšil, M. (2004): *Všeobecný slovník českého znakového jazyka. II. díl*. Praha: Fortuna.
- Spread the sign* [online]. Leonardo da Vinci projekt 2008–2010 [cit. 1. 10. 2015]. Dostupné na: <https://www.spreadthesign.com/>.

Literatura

- Bartmiński, J. (2010): *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London: Equinox. Dostupné také [online] z: <http://site.ebrary.com/lib/natl/Doc?id=10871860>.

13 Podrobnější analýza jednotlivých znaků etnik, které jsou součástí přílohy tohoto textu, jsou k dispozici ve větších pracích autorky k tomuto tématu (Břínková, 2016). Tento text představuje pouze výběrově to, co bylo ve výše popsaném výzkumu zjištěno.

- Bradáčová, P. (2003) *Jazykový obraz Maďara v češtině a maďarštině*. Písemná práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Břínková, L. (2016): *Stereotypy národností a znaky pro národy v českém znakovém jazyce*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Faltínová, R. (2005): *Propriálně jmenovací akty v českém znakovém jazyce*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Filippovová, D. (2002): *Obraz Poláka na základě materiálů Českého národního korpusu*. In: *InterFaces: Obraz vzájemných vztahů Čechů, Poláků a Němců v jejich jazycích, literaturách a kulturách*. = *Obraz wzajemnych relacji Czechów, Polaków i Niemców w ich języku, literaturze i kulturze*. = *Gegenseitige Wahrnehmungen von Tschechen, Polen und Deutschen auf den Gebieten Sprache, Literatur und Kultur*. Praha: Univerzita Karlova, 2002, s. 9–17.
- Filippovová, D. (2005): *Příznaková synonyma neutrálního etnonyma Němec*. In: *Úvahy o jazyce a literatuře*. Praha: Univerzita Karlova, s. 77–92.
- Hrubý, J. (2007): *Velký ilustrovaný průvodce neslyšících a nedoslýchavých po jejich vlastním osudu*. Praha: Federace rodičů a přátel sluchově postižených.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Ivankovićová, K. (2006): *Stereotypy o Čechách a české kultuře a recepcie české literatury 20. století v Chorvatsku*. In: S. Fedrová (ed.), *Hodnoty a hranice: svět v české literatuře, česká literatura ve světě: sborník příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky, Praha 28. – 3. 7. 2005*. Svazek 1, *Otázky českého kánonu*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, s. 155–164.
- Kuchařová, L. (2006): *Znaky států Evropy v českém znakovém jazyce*. Bakalářská práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Macurová, A – Nováková, R. (2008): *Poznáváme český znakový jazyk. Český znakový jazyk v kontaktu. Speciální pedagogika*, 2008, 18, 4, s. 278–298.
- Nekula, M. (1999): *Etnické stereotypy a jejich artikulace v češtině (a v němčině)*. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. Brno: Masarykova Univerzita, s. 65–75.
- Nováková, R. (2009): *Nepřímá pojmenování v českém znakovém jazyce*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Supalla, S. J. (1992): *The Book of Name Signs*. Berkeley, Calif.: Dawn Sign Press.
- Uhlíková, L. (2001): *Několik poznámek ke vzniku a zániku etnických stereotypů*. In: *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů*. Brno: Etnologický ústav AV ČR Brno, s. 49–54.
- Wilcox, S. *Signed languages*. In: D. Geeraerts – H. Cuycknes. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 1113–1136.

Příloha: Znaký pro národnosti a jejich motivace

Obr. 1: FRANCOUZ 1

Znak uvedlo 17 respondentů.

Motivace:

5 respondentů se domnívá, že znak je motivován vizuální podobou kohouta, 2 respondenti si myslí, že se jedná o podobu holuba, 1 vidí motivaci v nošení šály a 1 za motivaci považuje límeček krále Ludvíka. Ostatní motivaci neuvádí.

Obr. 2: FRANCOUZ 2

Znak uvedlo 12 respondentů.

Motivace:

3 respondenti se domnívají, že se jedná o motivaci na základě vizuální podoby vojenské přilby. Ostatní motivaci neuvádí.

Obr. 3: FRANCOUZ 3

Znak uvedli 3 respondenti.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že se jedná o znak inicializovaný.

Obr. 4: FRANCOUZ 4

Znak uvedli 2 respondenti.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že jde o motivaci znakem pro Paříž.

Obr. 5: ITAL 1

Znak uvedlo 17 respondentů.

Motivace:

17 respondentů se domnívá, že jde o motivaci vizuální podobou tvaru území daného státu na mapě.

Obr. 6: ITAL 2

Znak uvedl 1 respondent.

Motivace:

1 respondent se domnívá, že se jedná o negativní variantu odvozenou od neutrálního znaku na obr. 5 ITAL 1.

Obr. 7: ITAL 3

Znak uvedlo 12 respondentů.

Motivace:

4 respondenti se domnívají, že se jedná o inicializovaný znak, ve kterém je aktivní i pasivní ruka ve tvaru písmene I z české dvouruční prstové abecedy.

Obr. 8: ITAL 4

Znak uvedl 1 respondent.

Motivace:

1 respondent se domnívá, že se jedná o inicializovaný znak, realizovaný tvarem ruky pro písmeno I z české dvouruční prstové abecedy.

Obr. 9: ITAL 5

Znak uvedli 2 respondenti, 3 respondenti znak neznají, ale připadá jim funkční.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že se jedná o motivaci jiným znakem s významem „hlupák/idiot / ten, který to nepochopí“.

Obr. 10: ITAL 6

Znak uvedlo 7 respondentů.

Motivace:

7 respondentů se domnívá, že se jedná o znak motivovaný znakem s primárním významem „krize/chaos“.

Obr. 11: AMERIČAN 1

Znak uvedlo 17 respondentů.

Motivace:

4 respondenti se domnívají, že se jedná o motivaci spojenou se znakem pro orla – národní symbol USA, 2 respondenti se domnívají, že jde o znak inicializovaný – realizovaný písmenem U, 2 respondenti se domnívají, že se jedná o motivaci znakem, který nese význam „vykašlat se na ně“.

Obr. 12: AMERIČAN 2

Znak uvedli 2 respondenti.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že se jedná o negativní variantu odvozenou od neutrálního znaku na obr. 11 AMERIČAN 1.

Obr. 13: AMERIČAN 3

Znak uvedlo 17 respondentů.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že se jedná o znak motivovaný vizuální podobou dřevěných srubů, 2 respondenti se domnívají, že se jedná o motivaci vycházející ze symbolu propojenosti amerických států, 2 respondenti vidí ve znaku určitou propojenost, ale nejsou si jisti, k čemu odkazuje. Ostatní respondenti motivaci neuvodli.

Obr. 14: AMERIČAN 4

Znak uvedlo 6 respondentů.

Motivace:

6 respondentů se domnívá, že jde o inicializovaný znak realizovaný tzv. pomocnými artikulačními znaky, konkrétně písmenem M.

Obr. 15 a, b, c: AMERIČAN 5

Znak uvedlo 10 respondentů.

Motivace:

10 respondentů uvedlo, že se jedná o znak složený ze tří částí. Každá část symbolizuje jedno písmeno z trojice „U“, „S“, „A“ – jedná se o jazykovou hru založenou na použití

prstové abecedy, 3 respondenti přidávají, že pokud se artikuluje s výraznou mímikou, znak vyjadřuje opovrhování a nafoukanost Američanů.

Obr. 16: AMERIČAN 6

Znak uvedlo 5 respondentů.

Motivace:

5 respondentů se domnívá, že jde o kontaminaci dvou znaků: TLUSTÝ a AMERIKA, znak evokuje stereotyp, že Američan je tlustý.

Obr. 17: AMERIČAN 7

Znak uvedlo 6 respondentů.

Motivace:

6 respondentů se domnívá, že motivací je skutečnost zřícení dvou vysokých budov v New Yorku, což je realizováno schováním palce v původním tvaru ruky 5, který je použit ve znaku na obr. 13 AMERIČAN 3.

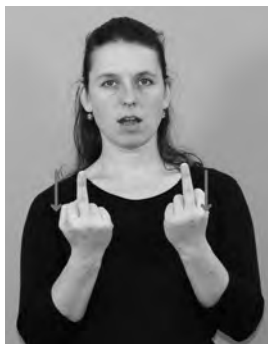

Obr. 18: AMERIČAN 8

Znak uvedlo 7 respondentů.

Motivace:

7 respondentů se domnívá, že motivací je skutečnost zřícení dvou vysokých budov v New Yorku, což je realizováno změnou orientace dlaně tvaru ruky 5, který je použit ve znaku na obr. 13 AMERIČAN 3.

Obr. 19: AMERIČAN 9

Znak uvedl 1 respondent.

Motivace:

1 respondent uvedl, že se jedná o motivaci událostí pádu dvou vysokých budov.

Obr. 20: AMERIČAN 10

Znak uvedl 1 respondent.

Motivace:

1 respondent uvedl, že se jedná o motivaci znakem pro označení hnutí hippies.

Obr. 21: NĚMEC 1

Znak uvedlo 17 respondentů.

Motivace:

7 respondentů se domnívá, že jedná o motivaci znakem pro označení Adolfa Hitlera, 2 respondenti se domnívají, že jde o motivaci na základě vizuálního vjemu: pohyb úst při výslovnosti v německém jazyce. Ostatní respondenti si motivací nejsou jisti.

Obr. 22: NĚMEC 2

Znak uvedlo devět respondentů.

Motivace:

9 respondentů se domnívá, že se jedná o negativní variantu odvozenou od neutrálního znaku na obr. 21 NĚMEC 1.

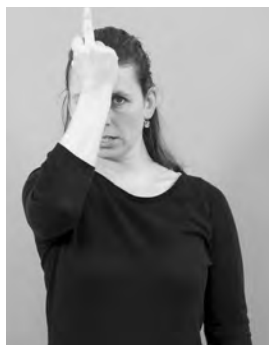

Obr. 23: NĚMEC 3

Znak uvedlo 16 respondentů.

Motivace:

10 respondentů uvádí, že se jedná o motivaci vizuální podobou vojenské přilby německých vojáků. Ostatní motivaci neuvádějí.

Obr. 24: NĚMEC 4

Znak uvedli 3 respondenti.

Motivace:

3 respondenti se domnívají, že se jedná o znak odvozený od znaku na obr. 23 NĚMEC 3, který užitým gestem vyjadřuje určitou distanci a negativní postoj vůči Němcům.

Obr. 25: NĚMEC 5

Znak uvedli 4 respondenti.

Motivace:

4 respondenti uvedli, že se jedná o znak odvozený od znaku HLUPÁK.

Obr. 26: NĚMEC 6

Znak uvedli 4 respondenti.

Motivace:

4 respondenti uvedli, že se jedná o motivaci odvozenou od znaku KOCHLEÁRNÍ IMPLANTÁT.

Obr. 27: NĚMEC 7

Znak uvedli 4 respondenti.

Motivace:

4 respondenti uvedli, že se jedná o motivaci spojenou se znakem pro metodu výuky, tzv. ORÁLNÍ METODA – ORALISMUS.

Obr. 28: NĚMEC 8

Znak uvedlo 13 respondentů.

Motivace:

13 respondentů uvedlo, že se jedná o souvislost se znakem FAŠISTA/HITLER.

Obr. 29: NĚMEC 9

Znak uvedlo 13 respondentů.

Motivace:

13 respondentů uvedlo, že se jedná o motivaci spojenou se znakem HITLER.

Obr. 30: NĚMEC 10

Znak uvedlo 6 respondentů.

Motivace:

6 respondentů uvedlo, že se jedná o motivaci spojenou se znakem HITLER.

Obr. 31: NĚMEC 11

Znak uvedlo 12 respondentů.

Motivace:

12 respondentů uvedlo, že se jedná o motivaci odvozenou od specifického znaku s významem HRUBÝ/OŠKLIVÝ/ŠIKANUJÍCÍ/NEHUMÁNNÍ/UBLIŽUJÍCÍ.

Obr. 32: RUS 1

Znak uvedlo 17 respondentů.

Motivace:

5 respondentů se domnívá, že jde o odkaz na červený nos z požívání alkoholu, 6 respondentů vidí motivaci v červeném nosu zbarveném od mrazu, 1 respondent si myslí, že je znak motivován skutečností, že Rus je zvědavý.

Obr. 33: RUS 2

Znak uvedli 2 respondenti.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že se jedná o negativní variantu odvozenou od neutrálního znaku na obr. 32 RUS 1.

Obr. 34: RUS 3

Znak uvedli 2 respondenti.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že se jedná o negativní variantu odvozenou od neutrálního znaku na obr. 32 RUS 1, znak je motivovaný nateklým nosem opilců.

Obr. 35: RUS 4

Znak uvedli 2 respondenti.

Motivace:

1 respondent se domnívá, že se jedná o znak motivovaný červenou barvou, 1 respondent nedokázal motivaci určit.

Obr. 36 a, b, c, d: RUS 5

Znak uvedlo 11 respondentů.

Motivace:

11 respondentů se domnívá, že se jedná o inicializovaný znak odkazující k ruské zkratce bývalého názvu Ruska (CCCP).

Obr. 37 a, b, c, d: RUS 6

Znak uvedlo 11 respondentů.

Motivace:

3 respondenti se domnívají, že se jedná o modifikaci znaku předchozího, který odkazuje k srpku a kladivu, tedy k národním symbolům Ruska. Ostatní respondenti motivaci neuvedli.

Obr. 38: RUS 7

Znak uvedli 2 respondenti.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že se jedná o spojitost se znakem PYŠNÝ.

Obr. 39: RUS 8

Znak uvedli 3 respondenti.

Motivace:

3 respondenti se domnívají, že se jedná o motivaci pozicí rukou v ruském národním tanci.

Obr. 40: RUS 9

Znak uvedli 4 respondenti.

Motivace:

4 respondenti se domnívají, že znak je odvozen od znaku KOMUNISMUS.

Obr. 41: SLOVÁK 1

Znak uvedlo 17 respondentů.

Motivace:

12 respondentů uvádí jako motivaci Jánošíkův klobouk, případně klobouk národního slovenského kroje, 1 respondent se domnívá, že tento znak je odvozen od znaku BRATISLAVA.

Obr. 42: SLOVÁK 2

Znak uvedlo 12 respondentů.

Motivace: 12 respondentů uvádí spojitost s hrubým gestem, které vypovídá o určité distanci ke Slovákům.

Obr. 43: POLÁK 1

Znak uvedlo 16 respondentů.

Motivace:

3 respondenti se domnívají, že by se mohlo jednat o spojitost s gestem, symbolem křesťanství „křížování se“ zleva doprava, 1 respondent se domnívá, že jde o odvozeninu polského znaku označujícího město Warszawu a 2 respondenti navrhuji, že motivací by mohl být symbol jakéhosi oplocení.

Obr. 44: POLÁK 2

Znak uvedlo 12 respondentů.

Motivace:
Motivace neznámá.

Obr. 45: POLÁK 3

Znak uvedlo 15 respondentů.

Motivace:
Motivace neznámá.

Obr. 46: POLÁK 4

Znak uvedlo 9 respondentů.

Motivace:
3 respondenti se domnívají, že jde o motivaci na základě vzhledu Poláka, který pracuje manuálně a je tedy silný. Jiné motivace se nám nepodařilo zjistit.

Obr. 47: RAKUŠAN 1

Znak uvedlo 17 respondentů.

Motivace:

11 respondentů se domnívá, že znak je spojen s orlem vyobrazeným na erbu Rakouska, 3 respondenti uvedli, že se jedná o motivaci znakem pro kostru.

Obr. 48: RAKUŠAN 2

Znak uvedlo 15 respondentů.

Motivace:

3 respondenti se domnívají, že jde o motivaci spojenou s vídeňskou kávou, 1 si myslí, že se jedná o motivaci na základě pohybu při vaření čokolády, 1 respondent zde vidí souvislost s rakouským národním tancem, 1 respondent tvrdí, že kruhový pohyb vymezuje rozsáhlost území bývalého Rakouska-Uherska, 1 respondent uvádí, že znak původně vznikl z tvaru ruky písmene R, ale ten se již dnes proměnil.

Obr. 49: RAKUŠAN 3

Znak uvedli 2 respondenti.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že se jedná o spojitost s pohybem při pletení housek.

Obr. 50: RAKUŠAN 4

Znak uvedli 3 respondenti.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že znak je spojen s kulturním rysem bohatého Rakouska-Uherska, kdy se bohatí pánové dobře najedli a pak si hladili břicha. 1 respondent přesnou motivaci nezná.

Obr. 51: VIETNAMEC 1

Znak uvedlo 16 respondentů.

Motivace:

12 respondentů uvedlo, že se jedná o motivaci vizuální podobou klobouku, který Vietnamci nosí při sbírání rýže na poli, 4 respondenti motivaci neznají.

Obr. 52: VIETNAMEC 2

Znak uvedlo 17 respondentů.

Motivace:

17 respondentů se shoduje, že motivací je vzhled Vietnamců, konkrétně to, že mají „šikmé oči“.

Obr. 53: VIETNAMEC 3

Znak uvedlo 8 respondentů.

Motivace:

8 respondentů se domnívá, že se jedná o znak s negativním významem, který je odvozen od znaku na obr. 52 VIETNAMEC 2. Motivací je i zde vizuální podoba Vietnamce, konkrétně „šikmé oči“.

Obr. 54: VIETNAMEC 4

Znak uvedl 1 respondent.

Motivace:

1 respondent se domnívá, že se jedná o domorodý znak, přesnou motivaci nezná.

Obr. 55: VIETNAMEC 5

Znak uvedl 1 respondent.

Motivace:

1 respondent se domnívá, že se jedná o inicializovaný znak – tvar ruky písmene V.

Obr. 56: VIETNAMEC 6

Znak uvedl 1 respondent.

Motivace:

1 respondent se domnívá, že se jedná o motivaci typickým rysem Vietnamek – dlouhým copem.

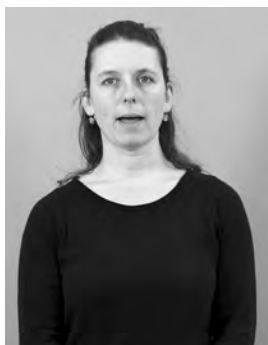

Obr. 57: VIETNAMEC 7

Znak uvedlo 5 respondentů.

Motivace:

5 respondentů uvedlo, že znak je motivovaný zkušeností, že pokud zákazník vstoupí do vietnamského obchodu či tržnice, dotěrný vietnamský prodavač jej ihned pronásleduje a začíná ho nutit k nákupu.

Obr. 58: VIETNAMEC 8

Znak uvedli 2 respondenti.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že znak odkazuje k roztočilému, ale naprosto nesrozumitelné češtině Vietnamců žijících u nás.

Obr. 59: ROM 1

Znak uvedlo 17 respondentů.

Motivace:

3 respondenti se domnívají, že by mohlo jít o spojitost se znaky ŠTÍTIT SE a NEVLASTNÍ. Ostatní motivaci neznají.

Obr. 60: ROM 2

Znak uvedlo 15 respondentů.

Motivace:

3 respondenti se domnívají, že by mohlo jít o spojitost se znaky ŠTÍTIT SE a NEVLASTNÍ. Ostatní motivaci neznají.

Obr. 61: ROM 3

Znak uvedlo 10 respondentů.

Motivace:

10 respondentů se domnívá, že se jedná o negativní variantu znaku na obr. 59 ROM 1.

Obr. 62: ROM 4

Znak uvedlo 5 respondentů.

Motivace:

5 respondentů uvedlo, že znak odkazuje ke skutečnosti, že se jedná o kočovné etnikum, proto je označení zastoupeno znakem označujícím vůz.

Obr. 63: ROM 5

Znak uvedlo 11 respondentů.

Motivace:

1 respondent vidí spojitost s nepřímým pojmenováním spojeným se znakem HOUSLE, které znamená „dlouze mluvit naprázdno (i nesmyslně), mlátit prázdnou slámu (při předsevzetí)“ (Nováková 2009, s. 92), 10 respondentů si myslí, že toto pojmenování odkazuje ke vztahu Romů k hudbě.

Obr. 64: ROM 6

Znak uvedlo 12 respondentů.

Motivace:

12 respondentů se domnívá, že se jedná o motivaci na základě toho, co nosí ženy Romky – velké kruhové náušnice.

Obr. 65: ROM 7

Znak uvedli 4 respondenti.

Motivace:

4 respondenti se domnívají, že motivací tohoto znaku je znak s významem „cirkus“, příp. i „jizva“, který odkazuje ke skutečnosti, že Rom je „cirkusák“, možná také ten, který má jizvu.

Obr. 66: ROM 8

Znak uvedli 2 respondenti.

Motivace:

2 respondenti se domnívají, že znak je odvozen od znaku KRÁST a odkazuje k tomu, že Rom je zloděj.

Obr. 67: ROM 9

Znak uvedl 1 respondent.

Motivace:

1 respondent se domnívá, že znak je derivován od znaku RAPPER a odkazuje k tomu, že Rom je rapper.

Obr. 68: ROM₁₀

Znak uvedl 1 respondent.

Motivace:

1 respondent se domnívá, že znak je derivován od znaku ČERNOCH a odkazuje k tomu, že Rom je černý.

Jazykový obraz Čecha u francouzských studentů

Zuzana Wildová

1. Úvod

Kapitola se zabývá stereotypem Čecha z perspektivy francouzsky mluvících studentů. Shrnuje výsledky výzkumu, který probíhal mezi studenty na univerzitě ve francouzském Perpignanu během akademického roku 2015/2016. Při výběru výzkumného vzorku, sestavování i vyhodnocování dotazníků a následných rozhovorech jsme vycházeli z teorie a metod spojených se zkoumáním jazykového obrazu světa, který bývá chápán jako „v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované“ (Bartmiński, 1990, cit. dle Vaňková et al., 2005, s. 52).

V této práci jsme si zvolili jako předmět výzkumu slovní zásobu spojenou s obrazem Čecha, češství a České republiky, chápanou prizmatem kognitivnělingvistických věd jako výraz konceptualizace světa uložené v jazyce. Výsledky dotazníkového šetření doplněného položeným rozhovorem ukazují, jakým způsobem rodilí Francouzi i studenti s jiným mateřským jazykem hovořící francouzsky a žijící ve Francii subjektivně vnímají Čecha a češství. Z výzkumu vyplývají stereotypy, resp. heterostereotypy¹ přirozeně se vážící k české národnosti. V tomto kontextu jsme zjišťovali kolokabilitu a kontext užití lexémů *Čech* a *český* a metaforicko-metonymické významy spojené s orgány nebo částmi těla korespondující v představě respondentů s Čechy a Českou republikou.

2. Charakteristika prostředí výzkumu

Výzkum probíhal v prostředí L'Université de Perpignan Via Domitia (dále UPVD), ve francouzském regionu Languedoc-Roussillon. Francie zažila za

1 Jde o stereotypizované představy, které má určitá skupina o jiné skupině. Liší se od auto-stereotypů, představ, které má určité společenství o sobě samém.

dobu své existence několik velkých migračních vln, souvisejících jednak s její polohou a jednak s historickým vývojem země. Poslední velká vlna migrace nastala po rozpadu francouzského koloniálního impéria, kdy do Francie přicházelo mnoho migrantů zejména z Alžírska, Maroka a francouzské Indočíny (Noin, Chauviré, 2004, s. 158–165). „Michèle Tribalat odhadoval v roce 1986, že do Francie imigrovalo nebo zde mělo rodiče či prarodiče imigranty 14 milionů lidí, šlo tedy o 20 procent celkové populace“ (De Luca Barrusse, 2010, s. 195–196).

Právě region Languedoc-Roussillon byl jednou z oblastí, kam velké vlny migrací směřovaly. Je ale navíc specifický tím, že se dotýká hranic se Španělskem a je součástí oblasti s převahou obyvatel katalánské národnosti. Perpignan hrál v minulosti roli pohraničního města, měl funkci vojenskou, což působilo jeho rozvoj, ale byl také městem zastávkovým, průjezdním na cestě ze Španělska, kterému sloužil během období frankismu také jako město přijímající uprchlíky (Estienne, 1998, s. 240–250).

Univerzita v Perpignanu, stotisícovém městě ležícím pouze 30 km od španělských hranic, tedy v podstatě už v katalánské oblasti, je typická svou otevřeností pro zahraniční studenty. Přijímá nejen evropské studenty v rámci programu Erasmus, ale také studenty z Asie, Afriky a Severní i Jižní Ameriky. V akademickém roce 2012/2013 zde studovalo 28 % zahraničních studentů, tedy cca 2600 z celkového počtu 9600 studentů. Celkově zde tedy dlouhodobě dochází k mísení mnoha kulturních a jazykových vlivů.

3. Respondenti

Výzkumný vzorek se skládal ze studentů a vyučujících vysoké školy UPVD. Vzhledem ke specifičnosti národnostního složení, o níž jsme hovořili výše, jsme respondenty rozdělili do dvou skupin: ve skupině 1 jsou zařazeni ti, jejichž jediným mateřským jazykem je francouzština. Skupina 2 zahrnuje studenty simultánně bilingvní a ty, u nichž je francouzština až druhým jazykem, a jsou tedy sekvenčně bilingvní. Všichni zařazení ve skupině 2 však žijí ve Francii – jejich odpovědi jsou tak ovlivněny tamním sociokulturním prostředím (Abdelilah-Bauer, 2006, s. 24–30). Jako svůj mateřský jazyk nejčastěji uváděli angličtinu, španělštinu, katalánštinu, arabštinu, kabylištinu nebo berberštinu. Studenti s krátkodobým pobytem ve Francii dotazování nebyli. Výzkumu se zúčastnilo 40 % mužů, 60 % žen. Věk respondentů se pohyboval v rozmezí 20–29 let, průměrný věk respondentů činil 23,7 let.

4. Dotazníkové šetření

Dotazník byl dobrovolný a anonymní. Předcházel mu motivační rozhovor, který respondenty orientoval v problematice a při němž bylo objasněno, že se

nejedná o sociologický, nýbrž lingvistický výzkum. Dotazníkové šetření bylo dále doplněno polořízenými rozhovory k odstranění nejasností v odpovědích nebo k objasnění motivace k dané odpovědi. Vše probíhalo ve francouzštině.

Otázky v dotazníku lze rozdělit do tří kategorií, a to: 1) otázky zaměřené na získání základních údajů o respondentech (1–3), 2) základní otázky týkající se kontaktů s Čechy a Českou republikou (4–6) a 3) vlastní výzkumné otázky, z nichž byly 4 otázky otevřené a 1 doplňovací (7–11).

1.	Věk
2.	Pohlaví
3.	Mateřský jazyk
4.	Znáte osobně nějakého Čecha?
5.	Byli jste někdy v České republice?
6.	Znáte nějaké české výrazy?
7.	Popište, co to je být typický Čech.
8.	Napište 3 vlastnosti, které se vám vybaví ve spojitosti s Čechem.
9.	Jací Češi rozhodně nejsou – co je podle vás opakem toho být Čech?
10.	Doplňte: On/ona ... (verbem) jako Čech.
11.	Kdybyste si měli představit Evropu jako lidské tělo, kterou jeho částí by byla Francie, jakou Anglie a jakou Česká republika?

Tabulka 1: Dotazník.²

4.1 Otázky týkající se kontaktů s Čechy a Českou republikou

Pouze jeden z respondentů se nikdy osobně nesetkal s žádným Čechem. Ostatní respondenti nějakého Čecha znají, většinou se s ním však setkali mimo Českou republiku, ve Francii. Ačkoliv 40 % respondentů z první i 40 % respondentů z druhé skupiny navštívilo Českou republiku, jako turisté zde do přímého osobního styku s Čechy nepřišli. Tato fakta mohou zkreslit výsledek výzkumu, neboť Češi, jež respondenti z Francie znají, jsou studenti zahraničního studijního programu Erasmus. Ti tvoří v rámci českého národa specifickou skupinu, protože sám program, stejně jako cizí kulturní a jazykové prostředí, ovlivňuje povahu kontaktů.

Otázka zaměřená na znalost českých slov byla spíše orientační. 60 % respondentů francouzské skupiny (skupiny 1) odpovědělo, že české slovo zná. Jako příklady uvádíme nejčastější: *pivo*, *voda*, *udbu*. Poslední z příkladů respondent navíc přeložil jako *une musique*, jde tedy o hudbu, francouzský

² Otázky byly respondentům položeny ve francouzském jazyce, zde překlad. Respondenti ve francouzštině také odpovídali; v textu uvedené odpovědi jsou překladem ZW.

fonetický systém v tomto případě ovlivnil grafickou podobu českého slova. 30 % respondentů skupiny 2 (skupiny cizinců) znalo česká slova, jednalo se například o slova *Nasravi!*, které je zkomoleným přáním *Na zdraví!*, či *spéssa*, u něhož ani sám respondent nedokázal určit význam.

4.2 Výzkumné otázky č. 7–11

Otázka č. 7: Popište, co to je být typický Čech.

V centru pozornosti je tedy chápání toho, jak zdejší francouzské kulturní společenství přemýšlí o Čechách a češtví, jak je chápe a jaký k nim má vztah, tedy jaký je jazykový obraz Čecha u těchto cizinců. První otázka byla zaměřena na definici pojmu Čech. Záměrně byla položena tak, aby neimplikovala odpověď v duchu klasické definice, která je užívána spíše ve strukturní lingvistice, ale tak, aby vyžadovala zapojení vlastních subjektivně utvořených konotačních složek s pojmem Čech spojených a akcentovala je.

Skupina 1

U skupiny 1 je možné odpovědi na tuto otázku rozdělit do tří skupin podle toho, na co se zaměřují. První typ odpovědi vychází zejména z **povědomí o geografické poloze**, případně definuje státní příslušnost, odkazuje tedy na denotační význam slova, např. *člověk žijící v České republice; obyvatel České republiky, bývalého Československa; soused Němců a Poláků*. Druhý typ odpovědi klade důraz na **typické charakterové vlastnosti** příslušníka české národnosti, např. *součást soudržné komunity, která je patriotická, ráda pije, ale je tolerantní k ostatním; člověk vždy připravený se bavit, ale nezapomínající na to podstatné; je milý a ochotný, vždy vstřícný³ k ostatním*. Třetí typ odpovědi spojuje češtví s pro Čechy **typickými zájmy**, např. *rád slaví; hraje lední hokej; miluje chlad, miluje zimu*.⁴

Skupina 2

Také u druhé skupiny lze odpovědi rozdělit do tří skupin podle typu: jednotlivá zaměření se však liší. Někteří respondenti této skupiny uváděli jako svůj mateřský jazyk arabštinu, berberštinu či kabylištinu, jejich původ je tedy mimoevropský. To bylo pravděpodobnou příčinou akcentování **fyzických vlastností** při odpovědi na otázku, koho si představí jako typického Čecha. První typ odpovědi totiž uváděl fyzické vlastnosti pro Čechy typické

3 Sloveso *tourner* je překládáno podle kontextu do češtiny mnoha výrazy, např. *otočit se, obrátit se, zahrnout, obejít* nebo *mísit*. V tomto případě ve spojení s předložkou *vers* vyjadřuje význam „obrátit se na někoho“ a zároveň „být otevřený“, příp. „vstřícný“.

4 Polysémní výraz *zima* je přeložen z francouzského *l'hiver*, označuje tedy v tomto případě roční období. Na rozdíl od češtiny existují ve francouzštině pro vyjádření ročního období a pocitu chladu dva různé výrazy.

např. je bílý a vysoký; je velmi velký a silný. Odpovědi druhého typu byly, stejně jako u skupiny 1, zaměřeny na **typické charakterové vlastnosti**, např. Češi jsou milí a společenší, milují večírky s přáteli, ale také přírodu, mají hodně dobrých vlastností a málo špatných; jsou sympatičtí a otevření; z našeho pohledu se podobají Polákům (které známe jako většinové imigranty v Británii) a Rusům (které známe hlavně ze špionážních filmů z období studené války). V odpovědích třetího typu respondenti opět spojovali češství s **typickými zájmy nebo činnostmi** Čechů, např. jedí o Vánocích kapra, kterého předtím chovají ve vaně; pijí hodně (dobrého a velmi silného) piva; musí snášet hodně cizinců, kteří přijíždí do Prahy pít na mládeňských večírcích.

Otázka č. 8: Napište 3 vlastnosti, které se vám vybaví ve spojitosti s Čechem.

Stejně jako předešlá otázka i tato vyžaduje zapojení subjektivních představ, a tedy i konotací, které si Francouz a cizinec s češtvím spojuje. Z dotazníku vyplývá, že obě skupiny vycházejí z osobní zkušenosti s Čechy, a to většinou z univerzitního prostředí. Respondenti skupiny Francouzů v 60 % odpovědí uvedli, že Čechy charakterizují jako milovníky alkoholu. Stejná charakteristika se vyskytovala i u skupiny dvě, avšak pouze v 35 %. U této skupiny obsahovalo 75 % odpovědí hodnocení *sympatický*. Skupina 1 také uváděla ve 40 % odpovědí, že Češi milují zimu. Z dotazníku i dodatečných rozhovorů vyplynulo, že respondenti vycházejí ze zkušenosti s Českou republikou, kterou navštívili v zimě, kdy bylo počasí oproti standardním teplotám v tomto ročním období v regionu Languedoc-Rousillon velmi chladné. (Jejich odpověď tedy neměla spojitost s tím, že by Českou republiku zaměňovali s Ruskem.) Respondenti skupiny 2 tuto odpověď neuváděli v takové míře, neboť oproti jejich zemi původu je klima celkově chladnější i ve Francii, nevidí tedy v této skutečnosti výrazný rys pro Čechy. Skupina 2 akcentovala vzhledem ke svému složení složitost českého jazyka a disciplinovanost českého národa.

Skupina 1	Skupina 2
milující alkohol a party 60 %	sympatičtí 75 %
milující zimu 40 %	pijící alkohol 35 %
milí 25 %	velmi odlišný jazyk, složitý jazyk 25 %
vtipní 25 %	disciplinovaní, organizovaní, zodpovědní
otevření	společenská, otevření, mající otevřeného ducha

Tabulka 2: Tři vlastnosti spojené s Čechem.

Dále uvádíme ojedinělé, avšak zajímavé odpovědi:

- Skupina 1: *ochotný, přirozený, velkorysý, lidský, zvědavý, krásné dívky, Rusko*
- Skupina 2: *tolerantní, hokej, Slováci, guláš, bývalý východní blok; Češi a Slováci jsou schopni si vzájemně rozumět bez potíží, ale nemluví o ničem jiném než o sportu; v jejich zemi je sníh po celý rok; žijí ve stalinistických věžících.*

Otázka č. 9: Jací Češi rozhodně nejsou – co je podle vás opakem toho být Čech?

Otázka č. 9 byla doplněním k otázce po hlavních vlastnostech, které respondenti spojují s češtvím. U obou skupin se potvrdila platnost odpovědí na otázku předešlou.

Skupina 1	Skupina 2
uzavření	nemají rádi pivo
nepřívětiví, nepřátelští, nezdvořilí	je lehké rozumět jejich jazyku
zlí, hrubí, krutí	nezodpovědní, nepořádní, nestarající si o své zdraví
vážní	Slováci
zimomřiví	být horkokrevný nebo temperamentní jako Jihoevropan, rozmazlený a pompézní jako Západoevropan, exotický nebo „pikantní“ jako Jamajčan, nespolehlivý.

Tabulka 3: Co je opakem toho být Čech?

Otázka č. 10: On/ona... (verbum) jako Čech.

Otázka č. 10 byla zaměřena na zjištění kolokací spojovaných s pojmem Čech. Odpovědi všech respondentů byly v tomto případě poměrně jednotné, uvádíme proto v tabulce všechny příklady. Obě skupiny primárně doplnily do uvedeného spojení sloveso *boire* (pít), a to v souvislosti s konzumací alkoholu. To vychází jednak z osobní zkušenosti, opět z univerzitního prostředí, ale také z návštěvy České republiky, jednak podle respondentů z obrazu Čecha v médiích. Kromě dalších odpovědí bez jasné motivace (*sportuje*) uváděli respondenti také sloveso *parler* (mluvit). To se vztahuje k českému jazyku v jeho specifičnosti a složitosti, příp. nesrozumitelnosti.

Skupina 1	Skupina 2
pije 40 %	pije 40 %
jí	sportuje
baví se	mluví
mluví	

Tabulka 4: On/ona... (verbum) jako Čech.

Otázka č. 11: Evropa jako lidské tělo

Otázka směřovala ke zjištění, jaké metaforicko-metonymické významy spjaté s orgány nebo částmi těla si respondenti spojují s jednotlivými národy. Inspirací pro zařazení této otázky do dotazníkového šetření se stala publikace Yanko Tsvetkova *Atlas předsudků*⁵ (2013/2014; překlad názvu ZW), která obsahuje stylizované mapy zobrazující svět očima předsudků jednotlivých národů. Respondenti měli vyjádřit svoji představu o třech státech, Francii, Velké Británii a České republice, jako o částech spojitého lidského těla. Tato otázka musela být kvůli kulturním odlišnostem respondentů doplněna do-datečnými rozhovory. Nejčastěji přiřazovali respondenti orgán těla ke státu z hlediska jeho funkce v organismu. V tabulkách uvádíme některé příklady.

Evropa jako lidské tělo – funkce orgánu / části těla

Skupina 1

Francie	Velká Británie	Česká republika
druhý mozek (s Německem)	vlasý, které se chtějí odtrhnout od hlavy	ruce, které tvrdě pracují
ruce	mozek	nohy
mozek	oči	uši

Tabulka 5: Evropa jako lidské tělo podle funkce orgánu / části těla – skupina 1.

Skupina 2

Francie	Velká Británie	Česká republika
oči	hlava	ruce
srdce	mozek	játra
žaludek	ústa	játra

Tabulka 6: Evropa jako lidské tělo podle funkce orgánu / části těla – skupina 2.

5 Anglický originál *Atlas of Prejudice* existuje ve francouzském překladu, do češtiny publikace zatím přeložena nebyla.

V následujících tabulkách jsou uvedeny nejčastěji jmenované orgány v souvislosti s jednotlivými zeměmi. Podle respondentů skupiny 1 jsou tedy Francie a Velká Británie orgánem řídícím (mozek), Česká republika pak orgánem zastávajícím manuální práci (ruce/paže). Odpovědi skupiny 2 vyjadřují individuální zkušenost s Francií jako místem, kde je velmi významnou součástí života jídlo, s Velkou Británií, která „řídí Evropu“; Českou republiku respondenti spojují s konzumací alkoholu (játra).

Skupina 1

Francie	Velká Británie	Česká republika
mozek	mozek/hlava	ruce/paže

Tabulka 7: Evropa jako lidské tělo podle funkce orgánu / části těla – nejčastější odpovědi – skupina 1.

Skupina 2

Francie	Velká Británie	Česká republika
žaludek	mozek	játra

Tabulka 8: Evropa jako lidské tělo podle funkce orgánu / části těla – nejčastější odpovědi – skupina 2.

Evropa jako lidské tělo – poloha orgánu / části těla

Představa o Evropě jako o lidském těle vycházela v druhém typu odpovědi z polohy daného orgánu (části těla) vzhledem k tělu jako celku. U skupiny 1 se tato představa vyskytla pouze jednou a podle dodatečných rozhovorů nevycházela z ničeho jiného než geografické polohy států. U skupiny 2 byla tato tendence častější. Česká republika byla spojována s orgánem směřujícím ven, případně na východ: uši, ruce, prst (namířený na východ).

Skupina 1

Francie	Velká Británie	Česká republika
krk	hlava	ramena

Tabulka 9: Evropa jako lidské tělo podle polohy orgánu / části těla – skupina 1.

Skupina 2

Francie	Velká Británie	Česká republika
oči	hlava	prst (namířený na východ)
nos	hlava	uši
ústa	vlasý	ruce

Tabulka 10: Evropa jako lidské tělo podle polohy orgánu / části těla – skupina 2.

5. Závěr

U obou skupin respondentů je jazykový obraz Čecha velice pozitivní. Jsme si však vědomi toho, že u jiné věkové skupiny, jiného sociálního i geografického prostředí by se tento jazykový obraz mohl lišit. Liší se ostatně i mezi oběma skupinami.

Skupina 1, tj. francouzská skupina, vytváří svůj prototyp Čecha a spojuje s ním konotace související hlavně s kulturním, geografickým a politickým kontextem Evropy. Podobný obraz spoluvytvářejí také francouzská média. Skupina 2, tj. skupina respondentů bilingvních či s jiným mateřským jazykem než francouzským, akcentuje v jazykovém obraze Čecha fyzické vlastnosti lišící se od vlastností typických právě pro národy obsažené v této skupině a vychází zejména z přímé zkušenosti s Čechy.

Významné postavení v jazykovém obraze Čecha má v obou skupinách konzumace alkoholu. U skupiny 1 je tato odpověď uváděna vedle vlastností, jako je otevřenost a přátelskost, u skupiny 2 nejčastěji vedle disciplinovanosti a zodpovědnosti. Obě skupiny spojují Čechy se zimou jako ročním obdobím, chladem obecně, někdy v kontrastu k vřelé povaze.

Otázka o „opaku Čecha“ potvrdila u obou skupin vyjádření k otázkám formulovaných kladně.

U otázky zaměřené na metaforicko-metonymickou představu Evropy jako lidského těla se francouzská skupina uchýlovala více k představě funkce v celku těla s analogií k celku Evropy, skupina cizinců využívala oproti skupině 1 více představu geografické polohy. U této otázky odpovědi francouzské skupiny nekorespondovaly s předchozími tvrzeními, skupina cizinců naopak i u této otázky zdůraznila obraz Čecha jako pijáka piva. Obě skupiny reflektovaly výjimečnost a složitost českého jazyka.

U obou skupin existuje jazykový obraz Čecha jako člověka bavícího se, zábavného, milého, přátelského a otevřeného, ale také organizovaného a milujícího pořádek.

Literatura

- Abdelilah-Bauer, B. (2006): *Le défi des enfants bilingues*. Paris: La Découverte.
- De Luca Barrusse, V. (2010): *Démographie sociale de la France (XIXe – XXIe siècle)*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Estienne, P. (1998): *Les régions françaises. Tome 2*. Paris: Armand Colin.
- Noin, Daniel, Chauviré, Y. (2004): *La population de la France*. Paris: Armand Colin.
- Tsvetkov, Y. (2013/2014): *Atlas des préjugés*. Paris: Les Arenes.
- Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J. (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.

Stereotypy měst: česká toponyma v perspektivě kognitivní etnolingvistiky

Jakub Marek

1. Úvod

Výzkumy, které využívají metod a poznatků kognitivně a kulturně orientované lingvistiky,¹ se obvykle zabývají obecnými jmény (apelativy). To je ostatně patrné i z většiny textů v této publikaci, v nichž se autoři zamýšlejí nad kognitivním významem somatismů, opozicí ČLOVĚK – ZVÍŘE v jazyce, snaží se definovat stereotypy národností či formulovat, jaká je v tradičním obraze světa žena. Zřetelně se však ukazuje, že perspektivou kognitivní lingvistiky či etnolingvistiky lze se zajímavými výsledky nahlédnout i na materiál vlastních jmen (proprií). Jeden ze způsobů, jak k propriím z tohoto hlediska přistupovat, představuje i tato kapitola.

Myšlenka, že i vlastní jména (a pojmy s nimi spojené) lze podrobit kognitivnělingvistickým analýzám, ovšem není nikterak inovativní. Již Laura Janda (2004) ve svém textu o budoucích perspektivách oboru možný výzkum proprií zmiňuje. V posledních letech však získávají tyto teze reálné obrysy. Kognitivnělingvisticky orientované výzkumy toponym jsou navíc atraktivní tím, že sémantice zeměpisných vlastních jmen nebyla až donedávna v toponomastických pracích věnována takřka vůbec pozornost. Žádoucí změnu přináší právě vstup kognitivně orientované lingvistiky do diskurzu onomastiky. Milan Harvalík dokonce v této souvislosti hovoří o postupném formování „kognitivní onomastiky“ (2010, s. 22).

Tento text vychází z práce, v níž se autor zabýval výzkumem stereotypů tří českých měst: Jihlavy, Pacova a Pelhřimova (Marek, 2016), a snaží se představit možné způsoby výzkumu stereotypů spojených s vlastními jmény zeměpisnými. Důraz je zde přitom kladen na jednu ze tří oblastí vý-

1 Máme zde na mysli kognitivně a kulturně orientované jazykovědné přístupy, a to bez ohledu na to, jak jednotliví autoři tyto směry nazývají (kognitivní lingvistika, antropologická lingvistika, kulturní lingvistika, etnolingvistika apod.). Podstatné je pro nás to, co je takto nazývaným směrům společné – akcentování propojenosti jazyka, lidské mysli a kultury daného společenství. Zmiňované názvy tak chápeme víceméně synonymně, vždy máme přitom na mysli přístup k jazyku založený na této relaci.

zkumu (viz dále v odd. 3), tj. na textová data, která autor považuje v daném typu výzkumu za zcela zásadní.

2. Význam toponym

2.1 Tradiční pojetí

Dle tradiční strukturně orientované jazykovědy je význam dán místem slova v lexikálním systému jazyka. Ústřední složkou významu je v tomto tradičním pojetí význam lexikální (popř. též věcný, denotační), který je spojován s lexikálními morfémy (kořeny, slovotvornými sufixy). Obvykle se o (lexikálním) významu uvažuje především v souvislosti s obecnými jmény.

František Čermák ve své monografii o lexikologii a sémantice píše, že významem disponují všechna apelativa, „zatímco propria význam nemají“ (2010, s. 42). Jistý význam či obsah je však bezpochyby zřetelný i u proprií. Čermák v souvislosti s významem spojuje s vlastními jmény jen jisté „neopodstatněné asociace“ a jako příklad uvádí příjmení *Neústupný*, které podle něj může vyvolávat asociaci, že nositel tohoto jména je skutečně neústupný, což samozřejmě nemusí být pravda. Tato teze však spojuje význam jen s formou slova, s apelativním lexémem, který je základem propria.

2.2 Specifičnost propriální sféry

Propria je však nutno brát jako **specifickou kategorií disponující také vlastním, specifickým významem**, ačkoliv tento význam není zřetelný z formy slova. S tím souvisí i poznatek Willyho Van Langendoncka (2009), který nespojuje vznik vlastních jmen s procesy gramatikalizace² či lexikalizace³ apelativ, ale tvrdí, že je každé proprium třeba pojímat jako výsledek specifického procesu proprializace/onymizace.

2.3 Denotace a konotace

V souvislosti s významem vlastních jmen můžeme uvažovat také o dvojici pojmů denotace⁴ a konotace.

2 Gramatikalizací míníme proces změny původně autonomní lexikální jednotky v prostředek vyjádření nějaké gramatické kategorie (např. změna výrazu v *důsledku* v sekundární předložku). Srov. Campbell – Janda, 2001.

3 Hladká (2002, s. 68) definuje lexikalizaci jako „přeměnu morfémů či slov v ustálený komplex s jednotným významem, v jednotku lexikonu“ (např. lexikalizace slova *pijan* jako upevnění jeho vztahu s označovaným pojmem „alkoholik“, nikoliv „člověk, který pije“).

4 Jsme si vědomi, že by zde vzhledem k materiálu vlastních jmen byla v mnoha ohledech výstižnějším pojmem spíše „reference“. Avšak s ohledem na to, že uvažujeme zejména o opozici denotace/reference – konotace, uvádíme i pojem denotace, abychom nemísili pojmy ze dvou různých terminologických kontextů.

Denotačí/referencí míníme přímý vztah mezi vlastním jménem (v našem případě toponymem) a konkrétní mimojazykovou entitou (reálným topografickým objektem, např. městem). Jedná se tedy o jádro významu dané lexikální jednotky, kterým se tato jednotka vyznačuje bez ohledu na kontext, v němž je jí užito – o význam obsažený v daném slově jakožto solitérní lexikální jednotce jazykového systému. Formulací této základní složky významu dostáváme jistou definici pojmu, která by měla odpovídat např. definici označovaného objektu ve výkladovém slovníku.⁵

Pokud bychom však např. v případě konkrétního jména *Pardubice* vzali v úvahu pouze tuto denotační/referenční složku významu, museli bychom význam slova omezit na definici, která by v podstatě odpovídala ukázání daného města na mapě: *Pardubice* = město na východě Čech, na soutoku řek Labe a Chrudimky.

Dané jméno se ale v českém jazykovém obraze světa pojí s celou řadou konotací,⁶ které jsou k tomuto slovu pevně připoutány. Pro naprostou většinu rodilých mluvčích češtiny jsou Pardubice spojeny s perníkem, neboť jeho výroba má ve městě dlouhou tradici a je všeobecně známa, nebo třeba s dostihovým sportem, to zase díky slavnému a populárnímu závodu Velká pardubická, který se zde pravidelně koná. Obdobně nelze v kontextu českých rodilých mluvčích říci o Plzni pouze to, že je to město na západě Čech. V českém jazykovém obraze světa je to totiž zároveň významné město piva.

Je tak zcela evidentní, že vedle objektivně definovatelné a nezpochybnitelné denotační/referenční složky významu je třeba v případě toponym počítat i s významnou **složkou konotativní**.

2.4 Kognitivní pojetí

Právě konotace stojí v centru zájmu kognitivně orientovaných výzkumů významu slov. I pro výzkum, z něž vychází tento příspěvek, je tak podstatná **otevřená definice významu / explikace** (Tokarski, 2007), která zahrnuje výklady významu vycházející z konotací (ty jsou ve strukturním přístupu k jazyku spíše na periferii zájmu). Kognitivní lingvistika jako specifický komplexní přístup k jazyku nezkoumá význam objektivisticky, ale akcentuje jako jeho podstatnou složku zkušenostní realismus / experiencialismus (Vaňková, 2009, s. 245). Položíme-li si totiž otázku, co pro nás jednotlivá slova našeho jazyka znamenají v běžné každodenní komunikaci, s denotativní/referenční složkou jejich významů si nevystačíme, popř. pro

5 K referenční složce významu viz zejm. Šrámek, 1999.

6 Konotace úzce souvisí s pojmem asociace – psychologickým jevem, při němž se v recepci jedné jazykové formy vybavuje člověku forma jiná. Zatímco asociace mohou být zcela individuálním a situačně podmíněným jevem, konotace bývají kolektivně sdíleny členy daného jazykového společenství. Jejich existenci a zmiňovanou sdílenost pak lze mnohdy doložit (alespoň v případě nejsilnějších konotací) i jejich ukotveností v systému daného jazyka.

nás může být denotace/reference v této perspektivě někdy dokonce zavádějící – viz např. slovo *vráska*, jehož denotační význam je „rýha v kůži vzniklá jejím scvrknutím“.⁷ V každodenní komunikaci si s tímto významem nevystačíme, neboť *vráska* je pro rodilé mluvčí češtiny spojena s dalšími konotačními významy, jako jsou např. stáří/stárnutí, starosti, problémy, stres apod. Pokud bychom brali v úvahu jen denotační význam, nebyli bychom schopni porozumět výpovědím typu „Ekonomům dělá vrásky současná cena ropy“ (z Českého národního korpusu). Obdobně srov. i příklady toponym *Plzeň* a *Pardubice* výše.

3. Hledání stereotypů

Zkoumání významu v kognitivním pojetí zahrnuje především **odhalování, formulace a verifikace konotací a rekonstrukci stereotypů** spojených se strukturami daného jazyka (Vaňková, 2009, s. 248).

V případě výzkumu, z něž vychází tato kapitola, se jednalo o hledání a formulaci stereotypů tří českých měst (tedy odhalování jednotlivých konotací, které tvoří komplex jejich stereotypu). Jako hlavní předmět výzkumu bylo vybráno toponymum *Pelhřimov*. Abychom mohli uvažovat o obecných principech stereotypů měst, byla k *Pelhřimovu* přidána další toponyma – *Jihlava* a *Pacov*. Ve všech třech případech se jedná o jména měst, která v současnosti náleží k administrativnímu celku Kraje Vysočina.

Cílem tohoto výzkumu bylo 1) formulovat **konkrétní stereotypy tří vybraných měst**; 2) sledovat a formulovat některé **obecné rysy týkající se stereotypů měst**, včetně formulace **profilů**,⁸ o nichž lze v souvislosti s procesem utváření stereotypů měst uvažovat; 3) formulovat, jak se stereotypy měst nejčastěji ukazují v jazykových projevech (textech) a na základě toho doplnit **metodologii zkoumání stereotypů** s akcentem na specifčnost oikonymického materiálu.

Sdílené konotace vybraných toponym jsme zjišťovali na základě tří zdrojů: jednalo se o 1) **data obsažená přímo v jazyce jako systému** (např. přenesené významy, významy derivátů, frazeologie apod.), 2) **textová data** (s jakými konotacemi se sledovaná jména pojí v textech různých

7 Srov. heslo *vráska* v SSJČ (1989) a SSČ (2005).

8 J. Bartmiński označuje proces vzniku stereotypu termínem „profilování“ – jedná se o „vytvoření obrazu daného předmětu, a to prostřednictvím jeho uchopení z hlediska určitých aspektů, jako je například původ, vlastnost, vzhled, funkce, události, prožitky apod., a to v kontextu vědomí určitého typu v souladu s požadavky určitého hlediska“. Tyto obecné aspekty, skrze které lze uchopit daný pojem, nazývá autor profily. Viz Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2007, s. 315.

typů, žánrů, autorů apod.) a 3) **empirický výzkum** (data získaná z dotazníku distribuovaného mezi rodilé mluvčí češtiny).⁹

Jazyková data, s nimiž si kognitivní lingvisté zkoumající apelativa obvykle vystačí, se v případě propriální sféry ukázala jako zcela nedostatečná. V centru našeho zájmu tak zákonitě musela být data textová.

V následující části této kapitoly se proto soustředíme výhradně na textová data. Bude se jednat o nástin metodologie analýzy textových dat při zkoumání stereotypů měst – výčet zobecněných textových exponentů, kterými se v textech různého typu projevují konotační významy spojené v češtině se jmény měst.

Zmiňované textové exponenty budeme uvádět na konkrétních příkladech z excerpovaných korpusů. Pro přehlednost uvádíme příklady dokládající tři vybrané konotace – od každého zkoumaného města jsme vybrali pouze po jedné (dle autorova subjektivního názoru nejzajímavější a pro účely této kapitoly nejproduktivnější) konotaci (ač má stereotyp každého z měst dle našeho výzkumu komplexní charakter a zahrnuje vícero dílčích konotací) – viz níže.

4. Práce s textovými daty

4.1 Vybrané konotace pro uvádění textových příkladů

4.1.1 Pelhřimov = město rekordů a kuriozit Město Pelhřimov je sídlem *Agentury Dobrý den*, organizace, která eviduje data o českých rekordech z nejrozličnějších oblastí lidské činnosti (včetně rekordů bizarních či kuriózních), pravidelně vydává *Českou knihu rekordů*, v Pelhřimově provozuje Muzeum rekordů a kuriozit a také ve městě každoročně pořádá multižánrový festival *Pelhřimov – město rekordů*. Činnost této organizace započala na počátku 90. let 20. století (první ročník zmíněného festivalu proběhl v Pelhřimově v roce 1991) – od této doby tak lze hovořit o postupném konstituování sledované konotace a její fixaci k toponymu *Pelhřimov*.¹⁰

9 Stereotypy mohou být realizovány i jinými, nejazykovými kódy (např. kresbou). Součástí zmiňované práce (Marek, 2016) tak je pro srovnání s naším výzkumem, který byl zaměřen jazykově, i příloha, v níž uvádíme i několik případů výtvarného ztvárnění sledovaných stereotypů.

10 Komplexní stereotyp **Pelhřimova** můžeme na základě provedeného výzkumu formulovat takto: „Pelhřimov je bránou do Českomoravské vysočiny. Jeho symbolem je poutník, neboť jeden bájný poutník město založil a podle něj dostalo město i své jméno. Na základě toho je také postava poutníka v městském znaku a Poutník se jmenuje i zde vyráběné pivo. Pelhřimov je také městem rekordů a kuriozit – často se zde nějaké rekordy překonávají, po celém městě jsou k vidění rekordní a kuriózní předměty, funguje zde Muzeum rekordů a kuriozit a rekordy se v Pelhřimově také zapisují a evidují. Město je dále známé svým kremato-

4.1.2 Jihlava = město, kde se těžilo stříbro Tato sémantická oblast, z níž se rekrutují konotace pojící se s Jihlavou, vychází z faktu, že se v minulosti v okolí tohoto města těžilo stříbro. Ve 13. století byla v blízkosti dnešní Jihlavy nalezena bohatá ložiska stříbra a v návaznosti na to pak bylo poblíž těchto nalezišť založeno horní město (asi roku 1240). Jihlava, v té době osídlená zvláště německým obyvatelstvem, poté díky těžbě stříbra rychle zbohatla a stala se významným centrem hornictví (tzv. jihlavské horní právo převzala řada dalších hornických měst nejen v Čechách a na Moravě, ale např. i v Německu; Jihlava byla také sídlem vrchního horního soudu). Na základě toho je součástí dnešního stereotypu Jihlavy výrazná sémantická oblast, která zahrnuje konotace spojené se stříbrem a hornictvím, ale také s bohatstvím, slávou či mocí města.¹¹

4.1.3 Pacov = město spjaté s básníkem Antonínem Sovou V Pacově se narodil český básník Antonín Sova, významný představitel české literární moderny. Pacov je i místem, kam se Sova celoživotně vracel a kde i zemřel a je pochován.¹²

4.2 Metodologie analýzy textových dat

Na základě našeho výzkumu jsme vysledovali následující jevy – tj. principy výstavby textu / oblasti, kterých si je při výzkumu stereotypů měst vhodné

riem, neboť lékař ve známém filmu *Vesničko má středisková* radil svému pacientovi, aby se ho jel prohlédnout, aby věděl, do čeho jde.

- 11 Komplexní stereotyp **Jihlavy** můžeme na základě provedeného výzkumu formulovat takto: „Jihlava se nachází přesně na pomezí Čech a Moravy, v polovině cesty mezi Prahou a Brnem po dálnici D1 – proto se také jedná o významnou křižovatku cest. Je také oficiálním sídlem Kraje Vysočina. V tomto kraji je nejdůležitějším a největším městem a platí za jeho přirozené centrum. V minulosti se zde těžilo stříbro, a proto bývalo město bohaté, významné a krásné – tyto rysy si přitom město částečně uchovává dodnes. Pod Jihlavou se nachází rozsáhlá síť podzemních chodeb. Zdejší krásné náměstí hyzdí nevzhledná budova obchodního domu Prior, která byla postavena v době socialismu a nyní je pro město ostudou. Symbolem Jihlavy a pro město typickým zvířetem je jezelek, podle kterého bylo také město pojmenováno. Ve městě se nachází zoologická zahrada a také psychiatrická léčebna zvaná Kopeček. Každý rok se zde koná významný festival dokumentárních filmů, a proto je Jihlava také významným místem pro tvůrce dokumentů. Část života zde strávil hudební skladatel Gustav Mahler. Jihlava je také hokejovým městem – sídlí zde slavný hokejový klub Dukla a působila zde řada známých hokejistů.“
- 12 Komplexní stereotyp **Pacova** můžeme na základě provedeného výzkumu formulovat takto: „Pacov je město, kterým prochází 15. poledník. Na základě této skutečnosti je také místem přesného středoevropského času. Pacovský poledník je také název místního každoročního kulturního festivalu. Ve městě se narodil, pobýval i zemřel básník Antonín Sova, který o Pacovu a jeho okolí také psal ve svých básních. Pacov je také městem významným pro motocyklový sport. Hrál důležitou roli při založení Mezinárodní motocyklové federace, odehrály se zde první motocyklové závody u nás a dodnes se zde nachází trať, na které se pravidelně konají motokrosové závody.“

v textových zdrojích všimnout, neboť mohou potvrzovat a dokládat existenci nějaké konotace / polohy stereotypu daného pojmu.

Níže uvádíme tyto jednotlivé „textové exponenty“ s doplněným komentářem a několika příklady, které dokládají některou z výše uvedených konotací stereotypů zkoumaných měst.¹³

4.2.1 Synonymické varianty

- o obvykle víceslovná slovní spojení, která jsou v textech užívaná synonymně jako zástupný tvar daného toponyma. Tato sousloví pak bývají často používána také jako **přístavková doplnění** tvořící připojením k toponymu komplex větných členů spojených sémantickým vztahem apozice¹⁴ (tato slovní spojení se často vyznačují jistým potenciálem stát se ustálenými frazémy), např.:
 - „Stežka vás dovede zpět do historického centra města rekordů.“
 - „Městem stříbra protéká řeka Jihlava“
 - „Ve městě básníka Antonína Sovy bude do měsíce otevřeno nové turistické informační centrum.“
 - „Jihlava, nejstarší horní město českých zemí, leží uprostřed rozsáhlé kopcovité, lesnaté a rybníčné krajiny Českomoravské vrchoviny.“
 - „Tohle družstvo přijelo z Pelhřimova, z města rekordů.“
 - „Dnešní tip na výlet zavede návštěvníka do rodného města básníka Antonína Sovy, malebného Pacova na Pelhřimovsku.“

4.2.2 Explicitní vyjádření spjatosti jména s danou konotací

- o autor textu doslovně vyjadřuje sepětí města s některou jeho charakteristikou – např.:
 - „K Pelhřimovu patří rekordy.“
 - „Stříbro k Jihlavě vždy patřilo.“
 - „Antonín Sova je s Pacovem spjat přímo osudově.“

4.2.3 Výroky s toponymickým podmětem a verbonominálním predikátem se slovesem být

- o konotaci může dokládat neslovesná část verbonominálního predikátu se slovesem *být* a její další rozvíetí; zde máme na mysli zejm. výroky, které do jisté míry připomínají matematickou rovnici – např.:

13 Příklady pocházejí z Českého národního korpusu a z autorova vlastního korpusu textů (blíže Marek, 2016).

14 Tímto komplexem větných členů rozumíme spojení alespoň dvou výrazů, jež mají stejnou větněčlenskou funkci a existuje mezi nimi sémantický vztah totožnosti (oba výrazy označují tutéž skutečnost) – např. ve větě „Honza, můj spolužák ze střední školy, se oženil.“ plní složky *Honza* i *můj spolužák ze střední školy* funkci podmětu a obě tyto složky označují téhož člověka; obdobně např. „Byl jsem v Plzni, městě piva.“ (srov. Hirschová, 2002).

- „Pelhřimov je městem rekordů.“ (Tj. „Pelhřimov = město rekordů“.)
- „Jihlava je městem, kde se těžilo stříbro.“
- „Pacov je rodištěm Antonína Sovy.“

4.2.4 Časté kolokace¹⁵

- časté spojování zkoumaného jména a jeho derivátů se slovy sémanticky vyjadřujícími danou konotaci – např.:
 - „pelhřimovská redakce knihy rekordů“
 - „stříbrná Jihlava“
 - „Sovův Pacov“

4.2.5 Výroky implikující kolektivní sdílenost

- autor textu implicitně vyjadřuje své přesvědčení o všeobecné znalosti konotace – např.
 - „Pelhřimov bývá označován jako město rekordů.“
 - „Jihlava je město, které si kdekdo spojí s někdejší těžbou stříbra.“
 - „Město Pacov je veřejnosti známé jako rodiště básníka Antonína Sovy.“

4.2.6 Výpovědi s obrazným vyjádřením

- v těchto výpovědích je dané toponymum tématem, ohnisko pak akcentuje sledovanou konotaci. Jedná se často o metonymickou personifikaci města či jeho konceptualizaci jako nádoby – např.:
 - „Pelhřimov se od počátku 90. let 20. století věnuje sbírání kuriózních rekordů.“; „Město Pelhřimov rekordy přímo žije.“; „Smršť rekordů zažil o víkendu Pelhřimov.“
 - „Pelhřimov je město plné rekordů a kuriozit.“

4.2.7 Propria označující objekt spojený s daným místem, která jsou motivována danou konotací

- pokud se pojmenovává něco souvisejícího s daným městem, často se sahá po jménech motivovaných konotací, s níž je toto město spojeno – např.:
 - urbanonyma „nábřeží Rekordů a kuriozit“ (Pelhřimov); „Stříbrná ulice“ (Jihlava); „park Antonína Sovy“ (Pacov)
 - limitovaná edice pelhřimovského piva „Poutník Českou knihou rekordů“;¹⁶ „turnaj O stříbrný míč města Jihlavy“; pacovské mateřské centrum „Sovička“

15 Kolokací rozumíme kombinaci/spojení několika slov v jednom lineárním řečovém řetězci, přičemž tato slova spolu nesouvisí jen gramaticky, ale také sémanticky (viz Hladká, 2008; srov. též Suchá, 2012).

16 Poutník je jméno piva, které se vyrábí v Pelhřimově.

4.2.8 Textová ozvláštnění založená na dané konotaci

- stereotyp může také ovlivnit výběr jazykových prostředků, zdrojových oblastí metafor, prostředků humoru, ironie apod.; na základě existence stereotypních významů Pelhřimova jako města rekordů a Jihlavy jako města stříbra vznikly např. následující výroky:
 - „Pelhřimov – město rekordních úřednických absurdit.“
 - „I my sami jsme se stali svědkem nechtěného rekordu. Těsně po příjezdu [do Pelhřimova] nám vypověděly službu baterie ve fotáku a ani záložní sadu jsme nepřemluvili k činnosti.“
 - „Jihlava je pořád středem království. Chrastí stříbrňáky na radnici i v měštanských domech.“

5. Závěr

V této kapitole jsme se snažili poukázat na to, že perspektivou kognitivně a kulturně orientované lingvistiky lze nahlížet i na materiál vlastních jmen. Tuto tezi jsme demonstrovali na příkladu výzkumu vlastních jmen tří měst (*Pelhřimov, Jihlava, Pacov*).

Na základě výsledků našeho výzkumu zaměřeného na stereotypy je zcela zřejmé, že i v případě vlastních jmen hrají velmi významnou roli konotační složky významu – podobně jako u apelativ si ani u proprií nevystačíme se základní denotační/referenční složkou. To, jak města vypadají v našem jazykovém obraze světa, totiž zcela zásadně ovlivňují i konotace.

V rámci našeho výzkumu jsme se snažili odhalit, formulovat a verifikovat konotace a rekonstruovat stereotypy spojené se strukturami českého jazyka. Na základě výsledků našeho bádání můžeme říci, že stereotypy různých měst vykazují jisté podobnosti – ať už v procesu profilování, anebo i v tom, jak se projevují v rozličných textových zdrojích. Právě textová data byla hlavním stavebním kamenem našeho výzkumu, neboť se ukázalo, že data jazyková (systémová) nejsou pro zkoumání vlastních jmen v kontextu kognitivní etnolingvistiky zcela dostačující.

S oporou o výzkum konotací spojených s proprií *Pelhřimov, Jihlava a Pacov* jsme proto představili návrh vlastní metodologie analýzy textových dat. Jedná se o výčet obecných textových exponentů, které mohou potvrzovat (a zároveň i posilovat) konotace spjaté s danými jazykovými strukturami. Dle našeho názoru by mělo být možné využít navrženou metodologii i při dalších obdobných kognitivnělingvisticky orientovaných výzkumech zaměřených na konotace spojené se zeměpisnými vlastními jmény (nabízela by se pak např. možnost vytvoření celého slovníku stereotypů měst).¹⁷

17 Při práci na zmiňovaném slovníku by bylo ovšem nutné vzít v úvahu, že různá města mají z hlediska výzkumu stereotypů velmi různý potenciál – to se ostatně prokázalo i při výzkumu stereotypů měst *Jihlava, Pelhřimov a Pacov*.

Domníváme se, že by bylo možné tuto metodologii aplikovat i na další typy proprií (např. na antroponyma či chrématonyma). Jistě by však bylo třeba tuto tezi podpořit konkrétním výzkumem, který by ověřil, zda či naopak lze v textových zdrojích uvažovat o navržených textových exponen- tech (o synonymických variantách, výrocích implikujících kolektivní sdí- lenost konotací ad.) i v souvislosti s vlastními jmény osobními, se jmény lidských výtvorů apod.

Prameny

- Křen, M. – Čermák, F. – Hlaváčová, J. – Hnátková, M. – Jelínek, T. – Kocek, J. – Kopřivová, M. – Novotná, R. – Petkevič, V. – Procházka, P. – Schmiedtová, V. – Skoumalová, H. – Šulc, M. (2014): *Korpus SYN, verze 3 z 27. 1. 2014*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, dostupný z <<http://www.korpus.cz>>.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2005). Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého* (1989). Praha: Academia.

Literatura

- Bartmiński, J. – Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2007): Profily a subjektová interpre- tace světa. *Slovo a smysl*, 6, 8, s. 310–321.
- Campbell, L. – Janda, R. (2001): Introduction. Conception of grammaticalization and their problems. *Language Sciences*, 23, s. 93–112.
- Čermák, F. (2010): *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Harvalík, M. (2010): K metodám zkoumání vlastních jmen. In: J. Hladký – I. Valen- tová (eds.), *Lexika slovenskej onymie. Zborník materiálov zo 17. slovenskej onomastic- kej konferencie Trnava 12. – 14. 9. 2007*. Bratislava, VEDA, s. 21–26.
- Hirschová, M. (2002): Apozice. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyk- lopedický slovník češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, s. 43–44.
- Hladká, Z. (2002): Lexikalizace. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Ency- klopedický slovník češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, s. 242–243.
- Hladká, Z. (2008): Lexikologie. In: P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová (eds.), *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 65–108.
- Janda, L. (2004): Kognitivní lingvistika. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 9–58.
- Langendonck, W. (2009): Proper Names, Grammaticalization and Lexicalization. In: M. Harvalík – E. Minářová – J. M. Tušková (eds.), *Teoretické a komunikační aspekty proprií. Prof. Rudolfa Šrámkovi k životnímu jubileu*. Brno: Masarykova univerzita, s. 89–102.

- Marek, J. (2016): *Česká toponyma v perspektivě kognitivní etnolingvistiky*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Suchá, K. (2012): Kolokace. *Encyklopedie lingvistiky* [online]. Cit. 22. 1. 2016. Dostupné z WWW: <<http://oltk.upol.cz/encyklopedie/index.php5/Kolokace>>.
- Šrámek, R. (1999): *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita.
- Tokarski, R. (2007): Konotace – prototypy – otevřené definice. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 13–25.
- Vaňková, I. (2009): Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech. In: D. Krámský (ed.), *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Nakladatelství Bor, s. 243–256.

O autorech

Barbora Bendíková | barbora.bendikova@seznam.cz

Studentka bakalářských oborů Německý jazyk a literatura a Český jazyk a literatura na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Kromě studia kinogramů zkoumá osvojování jazyka u dětí (zejm. metaforické a metonymické přenosy významu).

Lucie Břinková | lucie.brinkova@gmail.com

Absolventka magisterského oboru Čeština v komunikaci neslyšících v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Realizovala výzkum etnických stereotypů v českém znakovém jazyce na základě etnolingvistických metod. Pracuje jako tlumočnice českého znakového jazyka, je spoluzakladatelkou tlumočnické a překladatelské agentury pro neslyšící Deaf Friendly.

Nad'a Hynková Dingová

Vyučující a tlumočnice českého znakového jazyka v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a doktorandka Ústavu českého jazyka a teorie komunikace tamtéž. Působí jako tlumočnice na nejrůznějších úrovních (tlumočení/překlady v umělecké oblasti, tlumočení v médiích, soudní tlumočení, konferenční tlumočení, tlumočení komunitní, a především tlumočení ve vzdělávání). Odborně se zabývá analýzou simultánního tlumočení z češtiny do českého znakového jazyka a chyb, které v tomto procesu vznikají.

Barbora Gardelková | barbora.harvankova@gmail.com

Absolventka magisterského oboru Čeština v komunikaci neslyšících v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Zabývá se konceptualizací emocí v českém znakovém jazyce. Pracuje jako tlumočnice českého znakového jazyka, především v oblasti vzdělávání.

Anna Christou | anna.christou@seznam.cz

Doktorandka Ústavu českého jazyka a teorie komunikace na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Věnuje se zejména výzkumu jazykového obrazu ženy v češtině. Působí dlouhodobě v oboru čeština pro cizince, vyučuje v Jazykové škole hlavního města Prahy a spolupracuje na tvorbě jazykových zkoušek.

Alena Macurová | alena.macurova@ff.cuni.cz

Vyučující v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, bohemistka, zakladatelka odborného studia českého znakového jazyka a komunikace českých neslyšících, autorka četných lingvistických prací, zejm. z oblasti komunikačně chápáné stylistiky, teorie textu, lingvistiky znakových jazyků a psaného projevu neslyšících.

Jakub Marek | jakubmar@seznam.cz

Absolvent magisterského oboru Učitelství českého jazyka a literatury pro střední školy na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zabývá se stereotypy spojenými s českými městy a aplikací metod kognitivně a kulturně orientované lingvistiky na výzkum toponym.

Anna Moudrá | an.moudra@gmail.com

Absolventka magisterského oboru Čeština v komunikaci neslyšících v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Autorka práce o výzkumu představových schémata (zejména schématu CESTA) v českém znakovém jazyce. Působí jako tlumočnice českého znakového jazyka.

Tereza Nakaya | tereza.nakaya@upol.cz

Asistentka na Katedře asijských studií Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci (vyučující japonského jazyka) a doktorandka na Katedře obecné lingvistiky tamtéž. Věnuje se rekonstrukci jazykového obrazu japonského mentálního prostoru KOKORO a kognitivnělingvisticky zaměřené analýze japonské slovní zásoby a frazeologie.

Lenka Okrouhlíková | lenka.okrouhlikova@ff.cuni.cz

Vyučující v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Vystudovala obory Učitelství francouzštiny – dějepis a Čeština v komunikaci neslyšících; doktorské studium absolvovala v oboru Speciální pedagogika. Publikuje práce zejména z oblasti notace, lexikografie a historie znakových jazyků.

Romana Petráňová | romy.petran@gmail.com

Externí vyučující v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Podílela se na projektu *Bible bez hranic* – překlad 90 biblických kapitol do českého znakového jazyka. Věnuje se také překladu liturgických textů do českého znakového jazyka a tlumočení pro věřící.

Karla Pokorná | karlapokorna@gmail.com

Studentka bakalářského studia oborů Český jazyk a literatura a Čeština v komunikaci neslyšících na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Věnuje se výzkumu představového schématu NÁDOBA v českém znakovém jazyce.

Lucie Sedláčková Půlpánová | lucie.sedlackovic@gmail.com

Absolventka magisterského oboru Čeština v komunikaci neslyšících v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Věnuje se překladům českých textů do českého znakového jazyka (jehož kurzy také příležitostně vede). Zaměřuje se zejména na překlad biblických textů, vedla překladatelský tým v rámci projektu *Bible bez hranic*.

Lucie Šťastná | lucie-stastna@seznam.cz

Absolventka oboru Český jazyk a literatura na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a doktorandka tamtéž. Věnuje se zkoumání kategorií a stereotypů v přirozeném jazyce, zejména s ohledem na český jazykový obraz zvířat.

Irena Vaňková | irena.vankova@ff.cuni.cz

Vyučující v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, bohemistka. Zabývá se především etnolingvistikou a kognitivně a kulturně orientovanou lingvistikou, kterou u nás jako první začala rozvíjet, též fenomenologicky založenou filosofii jazyka a interpretací uměleckého textu.

Veronika Vodrážková (roz. Čurdová) | veru.curdova@gmail.com; vodrazkova@ujc.cas.cz

Doktorandka Ústavu českého jazyka a teorie komunikace na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Věnuje se výzkumu somatismů, představových schémat a konceptuálních metafor v češtině. Působí také v lexikografickém týmu Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., a podílí se na připravovaném Akademickém slovníku současné češtiny.

Zuzana Wildová | zuzanawildova@gmail.com

Doktorandka v oboru Didaktika českého jazyka na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy; tam také jako oborová didaktička spolupracuje na projektu věnovaném rozvoji čtenářské gramotnosti. Vyučuje češtinu na střední škole a na konzervatoři. Odborně se věnuje především jazykovému obrazu smrti u žáků základních a středních škol.

Radka Zbořilová | radka.zborilova@ff.cuni.cz

Vyučující v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a doktorandka Ústavu českého jazyka a teorie komunikace tamtéž. Věnuje se zejména lingvodidaktickým otázkám češtiny u neslyšících, kognitivnělingvisticky zaměřenému studiu frazeologie a též zkoumání barev a emocí ve znakových jazycích.

Ediční poznámka

Znaky znakového jazyka jsou v textu i v popiscích obrázků prostředkovány tzv. glosami – nejbližšími českými ekvivalenty znaků. Glosy jsou uvedeny verzálkami (srov. znak CESTA, znak CHODIT SPOLU).

Jazykové výrazy (lexémy, frazémy) zapisujeme ve shodě s běžnou praxí kurzivou (substantivum *cesta*, vyjádření *chodit spolu*, přirovnání *žvanivý jako stará bába*).

Kapitálky jsou užity pro zápis pojmů, pojmových schémat a všeho, co odkazuje k pojmové rovině jazyka, tak jak je obvyklé v kognitivní lingvistice (srov. pojmové schéma CESTA, konceptuální metafora VÝKLAD JE POHYB PO CESTĚ, pojmová opozice ČLOVĚK – ZVÍŘE).

Používání malého *n*, či velkého *N* ve výrazu *n/Neslyšící* je ponecháno na rozhodnutí autorů jednotlivých kapitol. Zpodstatněným přídavným jménem *Neslyšící* se označuje jednotlivec nebo skupina sluchově postižených, kteří mají nejen sluchovou ztrátu, ale identifikují se s jinými *Neslyšícími* a jejich komunitou, a to zvl. prostřednictvím jazyka a sociálních nebo kulturních zvyklostí (užívá se také termín *jazyková a kulturní menšina / komunita Neslyšících*); u přídavného jména je užito malé počáteční písmeno (*neslyšící osoba*) v souladu s českým územ (národ *Čechů*, *Čech* × *český lingvista*).

Případná další specifika využití grafiky jsou vyložena v poznámkách příslušných kapitol.

základní tvar ruky	o	1	^	"	"	=	
prsty vtyčené ze zavřené dlaně							
							
							
							

základní tvar ruky			
o			
1			
^			
"			
"			
=			
			Y D

Seznam zkratek

- ASCS – *Akademický slovník cizích slov [A–Ž]* (2000). Praha: Academia.
- ASL – American Sign Language (Americký znakový jazyk)
- Bitt.-Sch. – Bittnerová D. – Schindler F. (2003): *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století*, Praha: Karolinum.
- ČEP – *Bible (Písmo svaté Starého a Nového zákona). Český ekumenický překlad* (1985). Praha: Česká katolická charita.
- ČSVS – Haller, J. (1974): *Český slovník věcný a synonymický II*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- ČZJ – Český znakový jazyk
- Flajš. – Flajšhans, V. (2013): *Česká přísloví. Sbíрка přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská*. Mokienko, V., Stěpanova, L. (eds). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Jung. – Jungmann, J. (1989–1990): *Slovník česko-německý*. Petr, J. (ed.). Praha: Academia.
- Kl. – Klégr, A. (2007): *Tezaurus jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kr. – Kraus, K. (1931): *Česká přísloví*, Praha: Aventinum.
- Mach. – Machek V. (1997): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- NESČ – Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (2016): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- PSJČ – *Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)*. Praha: Státní nakladatelství – Školní nakladatelství – Státní pedagogické nakladatelství.
- Rej. – Rejzek, J. (2012): *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- SČFI – *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1–4* (2009). Praha: Leda.
- SNČ – Hugo, J. (ed.) (2009): *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. Praha: Maxdorf.
- SSČ – *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2005). Praha: Academia.
- SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého* (1989). Praha: Academia.
- Zaor. – Zaorálek, J. (2000): *Lidová rčení*. Praha: Academia.

Jmenný rejstřík

V rejstříku neuvádíme jména, která se vyskytují u citací textů používaných ve funkci dokladů. Až na výjimky neuvádíme ani jména editorů kolektivních prací ze seznamů literatury. Vyskytuje-li se v textu jméno přechýlené a v seznamu literatury podoba nepřechýlená, uvádíme v rejstříku podobu nepřechýlenou.

Abdelilah-Bauer, B. 249, 257
Anusiewicz, J. 7, 8, 14, 131, 153

Barešová, I. 100, 108
Bartmiński, J. 7, 8, 11, 12, 14, 22, 26, 98, 108, 131,
132, 134, 136, 138, 139, 141, 151, 153, 165, 209,
210, 212, 215, 216, 221, 248, 261, 267, 281

Basovnicková, M. 153
Baur, R. S. 62, 64
Bednaříková, L. 72, 95
Bellugi, U. 131, 154, 195, 196
Bendíková, B. 10, 57, 68, 269, 280
Bielińska-Gardziel, I. 139, 141, 153
Bílková, J. 141, 153
Blanchet, A. 166, 196
Bonnal-Vergès, F. 166, 196
Bort, J. 110, 115

Bradáčová, P. 209, 222
Brennan, M. 50, 56
Brouland, J. 166, 168, 196
Břínková, L. 13, 132, 136, 153, 209, 210, 218, 222,
269, 283

Burešová, J. 208
Burger, H. 10, 57, 58, 62, 64

Campbell, L. 259, 267
Clamaron, J. 166, 168, 196
Czech, F. H. 166, 168, 190, 196

Čermák, F. 21, 26, 27, 38, 44, 259, 267
Červinková Houšková, K. 151
Čurdová, V. 20, 22, 25–27, 30, 42, 45, 46, 56, 159

Danaher, D. S. 7, 8, 14
Daneš, F. 21, 26
Daniel, Y. 257

De Luca Barrusse, V. 249, 257
Degérando, J. M. 166, 167, 196
Dirven, R. 95, 96, 154

Ekman, P. 66, 71
Estienne, P. 249, 257

Faltínová, R. 212, 214, 222
Ferrand, A. J. 166, 196
Filipec, J. 21, 26, 27
Filippovová, D. 209, 222
Fischer, S. D. 117, 127
Flajšhans, V. 201, 202, 204, 207
Fleischer, W. 57, 64
Fljori, V. 166, 167, 196
Frishberg, N. 195, 196
Fritz, M. 131

Gabrielová, D. 135, 153, 212, 221
Gardelková, B. 10, 30, 47, 52, 72, 95, 96, 117, 132,
269, 281

Geist, B. 66, 67, 71
Gibbs, R. W. 19, 27
Głaz, A. 7, 8, 14
Goatly, A. 96
Goffman, E. 151, 154
Goossens, L. 79, 96
Grushkin, D. A. 72, 96

Hahn, H. H. 210
Hampe, B. 9, 14
Hartl, P. 65, 67, 71
Hartlová, H. 65, 67, 71
Harvalík, M. 258, 267
Hata, K. 103, 104, 108
Heller, J. 111, 115

- Hirschová, M. 264, 267
Hladká, Z. 259, 265, 267
Hlavsa, Z. 21, 26
Hoàng thu Oanh, 134, 154
Hollak, J. 166, 196
Holub, J. 200, 201, 207
Houdková, G. 115
Hrubý, J. 151, 154, 211, 222
Hudáková, A. 154
Hugo, J. 207
Huleja, 143, 152
Huleš, K. 185, 196
Humboldt, W. von 7, 8, 14, 131, 132
Hynková Dingová, N. 12, 131, 147, 151, 212, 269, 282
Ch
Chauvrié, Y. 249, 257
Chlosta, Ch. 62, 64
Christou, A. 13, 198, 199, 202, 203, 208, 270, 282
I
Ikegami, Y. 101, 108
Ivankovićová, K. 210, 222
J
Jagodziński, T. 166, 196
Janda, L. 8, 14, 258, 259, 267
Janebová, E. 66, 71
Jarisch, H. A. 166, 168, 196
Johnson, M. 9, 14, 19, 27–29, 40, 45–47, 56, 67, 71–73, 89, 96, 117, 127
Jungmann, J. 198, 201, 204, 206, 207
K
Karlík, P. 153, 213, 222
Klima, E. 131, 154, 195, 196
Kopečný, F. 200, 201, 207
Kopičková, B. 208
Kövecses, Z. 72, 90, 95, 96
Krouský, I. 101, 108
Krzyszowski, T. 54–56, 67, 70, 71
Křivohlavý, J. 64
Kuchařová, L. 212, 220, 222
L
Lakoff, G. 19, 27–29, 40, 45, 47, 56, 67, 71–73, 89, 95, 96, 117, 127, 136, 138, 154
Lambert, L. 166, 168, 192, 197
Langendonck, W. 259, 267
Lenderová, M. 202, 206, 208
Lešková, I. 115
Lippmann, W. 11, 14
Lloyd, B. B. 163
Łozowski, P. 7, 8, 14
Lutterer, I. 201, 208
M
Macurová, A. 8, 12, 14, 15, 31, 32, 45, 50, 51, 56, 62, 64, 75, 96, 117, 127, 131, 132, 154, 212, 214, 222, 270, 282
Machek, V. 200, 206, 208
Malý, K. 168, 197
Marek, J. 13, 258, 264, 268, 270, 283
Maur, E. 208
Mijadžić, A. 101, 109
Mikołajczuk, A. 72, 79, 95, 96
Mosiolek- Kłosńska, K. 157, 163
Moudrá, A. 10, 28–30, 45–48, 56, 73, 117, 120, 125, 132, 270, 280
Mrhačová, E. 20, 26, 60, 61, 63–65, 67, 68, 71, 156, 163
Mücke, J. 165, 180, 183, 184, 188, 197
Myslivečková, R. 154
N
Nádaská, K. 204, 208
Nakaya, T. 9, 11, 51, 98, 103, 109, 270, 279, 281
Nakonečný, M. 65–67, 71, 91, 96
Navrátilová, A. 200–202, 206, 208
Nebeská, I. 15, 71, 109, 197, 208, 257
Nekula, M. 153, 209, 213, 219, 222
Niebrzegowska -Bartmińska, S. 14, 22, 26, 261, 267
Noin, Y. 249, 257
Nováková, R. 49, 51, 56, 214, 215, 222, 245
O
Occhi, D. J. 99, 109
Okrouhlíková, L. 12, 138, 165, 197, 270, 282
Ondrejovič, S. 7
Ong, W. 9, 14, 154
Ouředník, P. 152, 154
P
Pacovská, J. 15
Pajdzińska, A. 136, 157, 163
Paur, J. 135, 153, 212, 221
Pelissier, P. 166, 168, 197
Penner, M. 110, 115
Pešková, K. 43, 45
Petráňová, R. 11, 110, 111, 115, 116, 271, 281
Pfau, R. 132, 154
Piekarczyk, D. 157–159, 163, 166, 192, 197
Pleskalová, J. 153
Pokorná, K. 10, 30, 46, 73, 77, 117, 132, 271, 280
Ponczová, R. 20, 26
Pörings, R. 95, 96

- Potměšil, M. 212, 221
 Profous, A. 200, 208
 Procházková, I. 117, 127
 Průcha, J. 66, 71
 Putnam, H. 11
- R**
 Radden, G. 154
 Ramirez, Ch. 110, 115
 Reddy, M. 38, 45
 Reich, C. G. 166, 197
 Rejzek, J. 85, 96, 141, 153, 206, 208
 Reuschert, E. 171, 197
 Rohrer, T. 73, 96
 Rosch, E. H. 136, 154, 158, 163
 Rusínová, Z. 213, 222
- S**
 Saicová Římalová, L. 46, 56, 71, 109, 197, 203, 208, 257
 Sapir, E. 8, 140
 Sauter, V. D. 115
 Sedláčková Půlpánová, L. 11, 116, 271, 281
 Sgall, P. 60, 64
 Sharifian, F. 7, 8, 14, 131–133, 154
 Schindler, F. 199, 201, 202, 204, 207
 Sicard, R. A. 166, 197
 Skalička, V. 133, 154
 Steen, G. J. 20, 27
 Steinbach, M. 132, 154
 Stuchlíková, I. 66, 71
 Suchá, K. 268
 Supalla, S. J. 213, 222
 Sutton-Spence, R. 88, 96
 Svěrák, F. 200, 208
- Š**
 Šichová, K. 57, 58, 64
 Šilar, F. 101, 108
 Šlédrová, J. 71, 109, 197, 208, 257
 Šrámek, R. 201, 208, 260, 268
 Šťastná, L. 12, 156, 159, 162, 163, 166, 190, 192, 194, 197, 271, 282
 Šuchová, L. 30, 38, 45, 46, 49, 50, 54, 56, 117, 127, 132, 154
 Švarcová, M. 63, 64
 Švarcová, Z. 100, 102, 109
- T**
 Tamez, E. 110, 115
 Tanikawa, Š. 98, 102–108
- Tanikawa, T. 98
 Taub, S. F. 30, 32, 45–47, 49, 51, 52, 53, 56, 73, 74, 87, 96, 132, 154, 167, 197
 Tikovská, L. 117, 127
 Tokarski, R. 158, 164, 260, 268
 Trabant J. 7, 14, 132, 154
 Tsvetkov, Y. 254, 257
 Turner, M. 47, 56, 69, 71
- U**
 Uhlíková, L. 209, 210, 222
 Underhill, J. 7, 15
 Uřešová, Z. 60, 64
- V**
 Váňa, Z. 201, 208
 Vaňková, I. 8, 10, 12, 14, 15, 20, 22, 27, 28, 30, 45, 47, 52, 64, 71, 72, 98, 102, 109, 117, 127, 131, 132, 140, 143, 152, 154–156, 159, 164, 165, 167, 190, 193, 195, 197, 208, 212, 248, 257, 260, 261, 268, 271, 281, 282
 Velková, A. 201, 202, 208
 Villabrille, F. F. 166, 197
 Vitkovskaya, V. 22, 27, 159
 Vodrážková, V. 10, 19, 27, 29, 46, 73, 125, 203, 271, 280
 Vysuček, P. 31, 50, 51, 56, 117, 127, 154
- W**
 Whorf, B. L. 8
 Wierzbicka, A. 7, 12, 15, 102, 109, 134, 140, 154, 158, 159, 162, 164, 192, 197
 Wiesner, M. 115
 Wilcox, P. P. 46, 49, 51, 56, 77, 79, 96, 132, 155, 167, 197, 214, 222
 Wildová, Z. 9, 13, 248, 272, 279, 283
 Willbur, R. 46, 49, 56, 155
 Wittink, J. 20, 27
 Woll, B. 132, 154
 Wysoczański, W. 166, 197
- Z**
 Zaorálek, J. 202, 206, 208
 Zbořilová, R. 10, 65, 132, 154, 155, 272, 280
 Zeman, J. 135, 153, 212, 221
 Żywicka, B. 139, 141
- Ž**
 Žampach, J. 115

Horizons of Cognitive-Cultural Linguistics.

Schemas and Stereotypes in Spoken and Sign Languages

This collective monograph on image schemas and stereotypes in the perspective of cognitively and culturally oriented linguistics is a common project of teachers, PhD students, Master students and graduates of several Czech Studies and Deaf Studies programmes at the Faculty of Arts, Charles University.¹ Its objective is both to address theoretical-methodological issues concerning a possible common ground in the cognitive-cultural exploration of spoken and sign languages, and to show concrete examples of how certain schemas and stereotypes demonstrate themselves in the linguistic worldviews of analyzed languages. In the chapters, we tried to present at least a part of collective work of older, younger as well as some very young colleagues – studies on Czech or Czech Sign Language that were shared, discussed and often conducted together.

The book is divided into two parts: the first one concentrates on image schemas and corporality in language, especially with regard to the conceptualization of human experience ranging from emotions to spirituality; the other one focuses on language stereotypes in the general sense (stereotypes of home, animals, concerning ethnicity and gender or connected with cities).

I. Corporality in space – image schemas and human experience

Image schemas or conceptual schemas are a basis of human thought and language. In cognitive linguistics, there have been many studies on how our corporality is reflected in these schemas (such as PATH, CONTAINER, UP-DOWN etc.), and on the metaphors they generate and their linguistic realizations. However, this cannot be said (or only partially) about the Czech language, especially Czech Sign Language.

In this part, the authors have focused partly on spoken languages (in addition to Czech, it is also Japanese to provide a comparison), partly on Czech

1 The only exceptions are two fellow PhD students Tereza Nakaya and Zuzana Wildová.

Sign Language. This selection enables them to show clearly the universality of general principles of cognitive-cultural linguistics and at the same time to point out specificities in a way these principles function in languages characterized by an audio-oral (and scriptural) mode and in languages dependent on a visual-motor way of expression, lacking a written mode.

Moreover, sign languages – due to their strong visual iconicity – make schemas and metaphors much more apparent; they also more clearly show the reliance of cognitivity (and language) on corporality. The research on schemas and metaphors (particularly in sign languages), however, also raises certain methodological issues. Many of those are connected with “somatic” vocabulary (incl. a sign language lexicon) in which these conceptual structures are expressed.

In Chapter 1 called **The PATH schema in Czech somatic phraseology**, **Veronika Vodrážková** suggests a method to identify conceptual metaphors drawing from the image schema of JOURNEY. The method is based on identifying the presence or absence of motion semantics in individual constituents of a phraseme and in a phraseme as a whole (based on Czech somatic phrasemes). **Anna Moudrá**, in Chapter 2 called **The PATH schema in Czech Sign Language**, addresses a similar issue, i.e. how to identify and describe the functioning of conceptual schemas in sign languages, namely Czech Sign Language. She focuses on the same schema **PATH** and identifies basic semantic areas in which this schema operates (COMMUNICATION IS A PATH, LOVE IS A PATH etc.). She also describes the phonological structure of corresponding signs and defines its obligatory parameters. **Karla Pokorná** in the following Chapter 3, **The CONTAINER schema in Czech Sign Language**, aims to provide basic information on another schema. She concentrates mostly on the connection between the CONTAINER and the spatial orientation from body – to body and how this schema contributes to the conceptualization of abstract terms (also in relation to positive or negative values) in the Czech Deaf.

Barbora Bendíková in Chapter 4 on **Kinegrams – (non)verbal communication in Czech somatic phraseology** focuses on corporality in language in a different, more specific way. She introduces a specific group of phrasemes, defined by Harald Burger as Kinegrams, that combine conventionalized nonverbal communication and its linguistic coding (*pokrčit rameny* ‘shrug one’s shoulders’, *složit ruce do klína* ‘fold one’s hands in one’s lap, sit back’). Based on Czech phraseology, the author formulates semantic and syntactical features of a prototypical Kinegram and proposes a possible classification of such phrasemes. Chapter 5 **Emotions in Czech somatic phraseology**, written by **Radka Zbořilová**, deals with a similar topic, presenting the results of a research on “somatic” conceptualization of emotions. Emotion phrasemes are categorized based on their semantic as well as for-

mal features. Using cognitive-linguistic theories (image schemas, the story theory, anthropocentrism – bodycentrism), the author attempts to describe the tendencies how emotions are conceptualized in Czech and how selected somatisms are profiled in the Czech “emotional worldview”. In Chapter 6 authors **Barbora Gardelková** and **Irena Vaňková** continue with a view of emotions (namely anger) in Czech Sign Language. Their eponymous contribution **Anger in Czech Sign Language** presents an annotated list of metaphorical and metonymical conceptualizations of anger, created on the basis of signs provided by the Czech deaf. Chapter 7 then combines emotionality, cognitivity as well as spirituality in **Tereza Nakaya’s Japanese mental space KOKORO and its poetic view**. *Kokoro* represents a culturally key word in Japanese, referring to a broadly defined mental space, including such different aspects of human experience and thought that it is incomparable to any other notion in Czech (as well as other languages).

Two final chapters of this part focus on the spiritual mental space, more precisely on biblical texts and their translation into Czech Sign Language. They provide an interesting insight into the way cognitive mechanisms connected with corporality and spatiality relate to iconic and metaphorical mapping, so typical for sign languages. In Chapter 8 called **Bible beyond the borders of a written text**, **Romana Petráňová** presents specific cases when the translation needs to be much more explicit than the biblical original (and than translations to spoken languages). In sign languages, certain spatial and object qualities need to be expressed much more specifically (in concordance with the iconicity of the statement). This places high demands on translator’s cultural knowledge, requiring e.g. a deep familiarity with the character of biblical landscape. **Lucie Sedláčková Půlpánová** in Chapter 9, entitled **God is up because he is good**, concentrates on the use of orientation metaphors based on the opposition UP – DOWN (highly prominent in biblical context), including value aspects connected with this metaphorical mapping. The explanation is illustrated on the examples of newly created signs for biblical notions related to the God – man communication, kingdom of heaven etc., where this metaphor is used.

II. Stereotypes we live by

The second part of the book, focused again on Czech material, is dedicated to stereotypes defined – according to Jerzy Bartmiński’s cognitive ethnolinguistics – as idealized views of various entities (things, people), created in certain socio-cultural context and integrating certain community’s experience. These stereotypes can be reconstructed on the basis of language and texts produced in it.

The opening Chapter 10, written by **Irena Vaňková, Alena Macurová** and **Nad'a Hynková Dingová** and called **Otherness of worldviews, otherness of stereotypes. The view of home in Czech and Czech Sign Language**, formulates more general questions related to the possibilities of the application of Bartmiński's stereotype theory and methodology on sign languages: for they are undoubtedly present there, although expressed in a different way. Research methods need to be adapted with regard to the visual-motor character of sign languages and to the fact that they do not have a written form. This issue is demonstrated on a case study on the notion of HOME. The same method used in the research on the HOME stereotype in Czech (conducted within an international comparative study in almost twenty languages) was used as a model technique in an attempt to examine similar material from Czech Sign Language, resulting in the first insight into the similarities and differences of the HOME stereotyping in Deaf and non-Deaf Czechs.

In Chapter 11, entitled **The MAN – ANIMAL opposition in Czech**, **Lucie Šťastná** introduces us to the topic of animal world. She examines, on the concrete example of the MAN – ANIMAL opposition, how stereotypes connected with animals are constructed and how stereotyped animal qualities are being related to the human realm phenomena. Based on Czech vocabulary (esp. phraseology), a conceptual framework of the ANIMAL category is defined, consisting of four domains (cf. Anna Wierzbicka). Finally, a cognitive definition of an animal is presented in this chapter. A similar topic can be found in the following Chapter 12 called **Animals in sign languages in the 19th century**. The objective of the research carried out by **Lenka Okrouhlíková** was to find, using also a theory of domains, such stereotypical characteristics of animals that had become a basis for signs created in the first European boarding schools for the Deaf. These signs are of iconic nature, motivated either by the animal's appearance (visualizing one or more of its characteristic features, such as ears, whiskers of a beak) or by a typical behavioral pattern of the animal itself, incl. its movement, or a human interaction with it (calling a dog, horse riding).

The next four chapters are devoted to stereotypes of human beings. In Chapter 13 with the title **"If the Devil Can't Get You Any Other Way, He Sends a Woman."** **Old woman in the traditional worldview**, the author **Anna Christou** explores an aspect of the view of a woman: the age-based stereotype. An old woman is connected with mostly negative stereotypes (compared to woman-maid or woman-mother), often derived from the changes of female body in old age and from the loss of a productive capability. In folklore texts, an old woman is depicted next to the devil/demon, portrayed as a witch or a wicked gossiping person. However, there is also a positive stereotype of an old woman in Czech as a wise, experienced and helpful person.

In Chapter 14 called **Survey of ethnic stereotypes in Czech Sign Language**, **Lucie Břínková** formulates more general questions about the research possibilities of ethnic stereotypes in the perspective of cognitive ethnolinguistics and presents a study of ten ethnic stereotypes. She documents their weaker or stronger involvement in Czech Sign Language based on almost seventy relevant signs. According to the findings, the strongest stereotypes are related to Germans, Americans, Vietnamese and Roma people.

Zuzana Wildová in Chapter 15 also explores an ethnic stereotype – she shows, as the title suggests, the **French students' linguistic worldview of a Czech**. She presents the results of a questionnaire survey carried out in Perpignan, France, among university students. Referring to relevant cognitive and cultural linguistics literature, she then interprets the connotations shaping the stereotype of a Czech (incl. notions like CZECH, A CZECH and CZECH REPUBLIC).

Finally, the last Chapter 16 by **Jakub Marek**, entitled **City stereotypes: Czech toponyms in the cognitive ethnolinguistics perspective**, presents research possibilities in city stereotypes: the author analyses onomastic data (related to cities) from the perspective of cognitively and culturally oriented linguistics. He shows, on the example of three Czech cities (Pelhřimov, Jihlava and Pacov), a research method related to text components that confirm and reinforce the connotations of the cities in question.

(Translated by Lucie Chlumská)

Irena Vaňková, Veronika Vodrážková, Radka Zbořilová (eds.)
**Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy
v mluvených a znakových jazycích**

Vydala Univerzita Karlova, Filozofická fakulta,
nám. Jana Palacha 2, Praha 1,
jako 61. svazek řady Varia

Redakční a lektorská spolupráce Alena Macurová
Rejstřík Jan Bláha
Překlad resumé Lucie Chlumská
Typografická osnova František Štorm
Sazba z písma Skolar PE Dušan Neumahr
Vydala Togga, spol. s r. o., Praha
Vydání první, Praha 2017